

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

96

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–2017)

Уредничтво
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН
Др Небојша ШУЛЕТИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

96
(2/2017)

НОВИ САД
2017

САДРЖАЈ / CONTENT

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Маја Николић ВИЗАНТИЈА И СРБИЈА У ВРЕМЕ ФИРЕНТИНСКЕ УНИЈЕ ЦРКАВА	Maja Nikolić BYZANTIUM AND SERBIA IN THE TIMES OF THE CHURCH UNION OF FLORENCE
9–23	

Александар Фотић МУСТАХФИЗИ ИЛОКА 1686. ГОДИНЕ – ПИТАЊЕ ХРИШЋАНСКИХ ИМЕНА	Aleksandar Fotić THE <i>MÜSTAHFIZES</i> OF ILOK IN 1686 – THE QUESTION OF CHRISTIAN NAMES
25–33	

Љиљана Пузовић ГРАНИЦЕ, НАСЕЉА И ПАРОХИЈЕ ТЕМИШВАРСКЕ ЕПАРХИЈЕ (1716–1779): ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ ПРАВОСЛАВЉА У БАНАТУ	Ljiljana Puzović TERRITORIAL BORDERS, SETTLEMENTS AND PAROCHIAL STRUCTURES OF THE EASTERN ORTODOX EPARCHY OF TIMIȘOARA (1716–1779): CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ORTHODOXY IN THE REGION OF BANAT
35–52	

Момир Самарџић ЧЕТВОРНА КОМИСИЈА КАО МЕХАНИЗАМ ЗА ШИРЕЊЕ ПРИВРЕДНОГ УТИЦАЈА АУСТРОУГАРСКЕ НА БАЛКАНУ 1878–1883.	Momir Samardžić QUADRUPLE COMMISSION AS MECHANISM FOR ENLARGMENT OF ECONOMIC INFLUENCE OF AUSTRIA-HUNGARY ON THE BALKANS 1878–1883
53–73	

Боривоје Милошевић
НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ И
ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У
БАЊОЈ ЛУЦИ И ОКОЛИНИ У
ВРИЈЕМЕ СТВАРАЊА
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ

Borivoje Milošević
NATIONAL MOVEMENT AND
POLITICAL ATMOSPHERE IN
BANJA LUKA AND ITS SURROUNDINGS
AT THE TIME OF THE CREATION
OF THE YUGOSLAV STATE

75–90

Иван Ристић
АНТИЈУГОСЛОВЕНСКО
ДЕЛОВАЊЕ ВМРО-А ИЗ
БУГАРСКЕ (1923–1924):
СПОЉНОПОЛИТИЧКИ И
БЕЗБЕДНОСНИ
АСПЕКТ

Ivan Ristić
FOREIGN POLICY AND SECURITY
ASPECT OF ANTI-YUGOSLAV
ACTIVITIES OF THE INTERNAL
MACEDONIAN REVOLUTIONARY
ORGANIZATION (IMRO)
FROM BULGARIA (1923–1924)

91–108

Горан Латиновић
ТРИЕСТ У ЈУГОСЛОВЕНСКО-
ИТАЛИЈАНСКИМ ЕКОНОМСКИМ
ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ
ДВА СВЈЕТСКА РАТА

Goran Latinović
TRIESTE IN YUGOSLAV-ITALIAN
ECONOMIC RELATIONS
BETWEEN THE TWO WORLD
WARS

109–122

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ MATERIALS and CONTRIBUTIONS

Марина Матић
УКАЗ КОТОРСКОГ ВАНРЕДНОГ
ПРОВИДУРА МАРКА ЦОРЦИЈА
(MARCO ZORZI) БРАТСТВУ
МАНАСТИРА САВИНА
(15. мај 1795)

Marina Matić
DECREE OF THE PROVVEDITORE
EXTRAORDINARIO OF KOTOR
MARCO ZORZI TO THE SAVINA
MONASTERY FRATERNITY
(15. May 1795)

123–130

Александра Новаков
120 ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА
СРПСКЕ МУШКЕ ГИМНАЗИЈЕ
У БИТОЉУ
(1897)

Aleksandra Novakov
A JUBILEE – 120 YEARS FROM
THE FOUNDATION OF THE SERBIAN
MEN'S HIGH SCHOOL OF BITOLA
(1897)

Извештај Петра Р. Косовића о
Српској мушкој гимназији у Битољу
(1911–1912)

A report by Petar R. Kosović on
the Serbian men's high school of Bitola
(1911–1912)

131–157

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

Славица Мереник
БИБЛИОГРАФИЈА
ПРОФ. ДР ВОЈИНА С. ДАБИЋА
159–163

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Љубодраг Димић
ШКОЛОВАЊЕ СРПСКЕ ЦРКВЕНЕ ЕЛИТЕ У РУСИЈИ
(Владислав Пузовић, *Руски ђуџеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања и Службени гласник; Београд 2017, 850 стр.)
165–166

Дејан Јакшић
НОВА СЕРИЈА СВЕЗАКА АНАЛИТИЧКОГ ИНВЕНТАРА АРХИВА
ВОЈВОДИНЕ – ДРУШТВО ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
(Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 1, Архив Војводине, Нови Сад 2016, 440 стр.)
167–169

Александра Новаков
ФУНКЦИОНИСАЊЕ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ ИЛИ СКЛАПАЊЕ
КОЦКИЦА МОЗАИКА ЗВАНОГ ДРЖАВНИ АПАРАТ
(*Држава и њолијике ујрављања /18–20. век/*, уредник др Петар Крестић, Историјски институт Београд, Београд 2017, 301 стр.)
170–172

Драган Тубић
ИСТОРИЈА У СРЕДИШТУ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ДЕЛОВАЊА
(Група аутора, *Сјоменица академику Чедомиру Појову*, Матица српска, Нови Сад 2017, 623 стр.)
173–176

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARIES

Исидора Точанац Радовић
ДР ВОЈИН С. ДАБИЋ
(1949–2017)
177–179

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
180–182

Доц. др МАЈА НИКОЛИЋ

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Београд, Србија

ВИЗАНТИЈА И СРБИЈА У ВРЕМЕ ФИРЕНТИНСКЕ УНИЈЕ ЦРКАВА*

САЖЕТАК: Предмет рада су односи између Србије и Византије пре, током, и после сабора у Ферари–Фиренци 1438–1439. године, с посебним акцентом на додели деспотске титуле Ђурђу Бранковићу као покушају да Србија буде савезник у плановима Царства и подршка како по питању уније црква, тако и у покушајима заустављања Османлија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: унија, Базелски сабор, сабор у Ферари–Фиренци, Јован VIII Палеолог, деспотска титула, Ђурађ Бранковић, Силвестер Сиропул

Као што је већ добро познато, преговори о унији Источне и Западне Цркве, вођени између Цариграда и папства, трајали су дуго.¹ Пошто је Јован VIII Палеолог 1425. године наследио на царском престолу свог оца Манојла II, у пролеће 1426. године је из Цариграда упућено посланство папи Мартину V (1417–1431) како би се о овој ствари даље разговарало.² Изгледало је да су се током ових разговора појавили обриси компромиса: будући сабор требало је да се одржи у Италији, а Курија је требало да обезбеди средства за трошкове византијске делегације.³ Међутим, после поменутог датума даљи

* Саопштење прочитано на Међународној научној конференцији “Between Worlds, V. The Union of Florence, 1439–2009”, Клуџ–Напока, Румунија, 22–24. октобар 2009, у организацији Центра за трансилванске студије Румунске академије наука и Аустријске академије наука. Чланак садржи део резултата насталих на пројекту Византолошког института САНУ бр. 177032 под називом „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О преговорима који су претходили сабору у Ферари–Фиренци 1438–39. године уп. најновију и темељну студију S. Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara–Florenz (1438/9), Das byzantinische Kaisertum im Dialog mit dem Westen, I*, Stuttgart 2013, 42–167.

² О папи Мартину V cf. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 sq, no. 17194.

³ S. Kolditz, *op. cit.*, 49–50.

разговори о унији су замрзнути на готово четири године, те се прве поновне вести о њиховом наставку јављају 1430. године, када је цар Јован VIII упутио папи Макарија Макриса и Марка Јагариса.⁴ Верује се да је разлог прекида преговора о унији била византијска *reconquista* на Пелопонезу. Наиме, Византинци су, освајањем Кларенце 1428. и Патраса 1430. године, загосподарили читавим полуострвом, изузев млетачких поседа, Корона, Модона, Аргоса и Нафплија. Али, заузимањем Патраса, покварили су се односи између Царства и Венеције, што је вероватно и био узрок престанка преговора око уније.⁵ С друге стране, неке спорадичне вести у изворима сугеришу да су постојали дипломатски контакти Палеолога и Турака око Пелопонеза, што извештавају да су ове акције имале благослов Османлија.⁶

Оштеприхваћени став да је дошло до прекида преговора око уније има посредне потврде у изворима. Осим тога, неке спорадичне вести сугеришу да су се извесни дипломатски контакти по питању уније одржавали и пре 1430. године. Наиме, угарски краљ Жигмунд⁷ је, након што су га Османлије поразили под Голупцем 1428. године, потписао трогодишње примирје, а наредне године био је принуђен да исто учини и са Млечанима.⁸ Ипак, у писму од 10. октобра 1429. године уверава деспоте Теодора II и Константи-на Палеолога да се залаже за унију и извештава о миру који је склопио с Турцима да би се супротставио „заједничким непријатељима Млечанима”. О овоме, као и о понуди за стварање савеза против Венеције, угарски краљ је преко посланика Јована Дисипата обавестио и цара Јована VIII.⁹ С друге стране, Бенедето деи Фолки, дипломата миланског војводе Филипо-Марија Висконтија, противника Млечана, папе Мартина V и у то време врховног господара Ђенове, помажући Жигмунду да склопи мир са Турцима после пораза код Голупца, био је овлашћен да угарском краљу пренесе и најновије поруке цара Јована VIII у вези с унијом, вероватно првих месеци 1429. године.¹⁰ Сâм Жигмунд је, у поменутом писму од 10. октобра 1429. године, известио

⁴ Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439), éd. par V. Laurent, Paris 1971, 118. О времену одласка поменуте делегације у Рим: cf. S. Kolditz, *op. cit.*, 50 n. 34.

⁵ J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, 42; I. Djurić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa (1425–1448)*, Zagreb 1989², 234–236. О византијско-млетачким односима између 1402. и 1431. године: cf. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1572)*, vol. II: *The Fifteenth Century*, Philadelphia 1978, 1–39.

⁶ Giorgio Sfranze, *Cronaca*, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 58, 64, 66, 68; I. Djurić, *op. cit.*, 236.

⁷ О Жигмунду Луксембуршком cf. J. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit*, München 1996; E. Mitsiou, M. Popović, J. Preiser-Kapeller, A. Simon (eds), *Emperor Sigismund and the Orthodox world*, Wien 2010; K. Hruza, *Kaiser Sigismund (1368–1437), zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*, Wien–Köln–Weimar 2012.

⁸ J. Радонић, *Зајадна Евроџа и балкански народи љрема Турцима у љрвој љоловини XV века*, Нови Сад 1905, 56.

⁹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1899, 252; S. Lampros, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, III, Athens 1926, 323; K. M. Setton, *op. cit.*, 28; I. Djurić, *op. cit.*, 238–239.

¹⁰ S. Kolditz, n. d., 50 n. 36, 146 n. 450. Према писмима деи Фолкија, он је поново у Милану био априла 1429. године, *Documenti diplomatici tratti dagli Archivi Milanesi e coordinati da Luigi Osio*, II, Milano 1872, 405–6; F. Babinger, „Relazioni Visconteo-Sforzesche con la corte Ottomana durante il sec. XV”, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante III*, München 1976, 195–96; Djurić, *op. cit.*, 243.

и папу о царевој поруци око уније.¹¹ Ови добри односи Ћенове и Царства били су логична последица хлађења односа између Цариграда и Млечана.¹²

Сматра се да је Ђурађ Бранковић, који је после смрти свог ујака деспота Стефана Лазаревића, јула 1427. године преузео власт у Србији, добио титулу деспота „највероватније у пролеће 1429. године”.¹³ Византијски историчар Дука, иако овај догађај погрешно датира у 1438. годину,¹⁴ приповеда да је новог српског владара за деспота крунисао Георгије Филантропин, кога је с тим циљем, са инсигнијама, у Србију послао византијски василевс Јован VIII Палеолог.¹⁵ Георгије Филантропин био је угледни византијски архонт, сенатор, дипломата и месазон (1438/39) Јована VIII.¹⁶ Доделе деспотских титула Ђурађу Бранковићу, а касније (1446) и његовом сину Лазару, обављене су на специфичан начин. Ђурађ није био у сродству с Палеолозима, а обојици је достојанство додељено преко посредника, царског посланика, не на свечаности у царској палати у Цариграду, како је приличило. Општеприхваћеном схватању да је додељивањем деспотских титула византијски цар успостављао своју идејну супрематију над Србијом, а српски владари своју државу тако укључивали у византијску породицу држава и народа, са василевсом на челу, придодато је и мишљење да је деспотско достојанство на овај начин додељено Ђурађу Бранковићу јер је он наследио Стефана Лазаревића, који је имао титулу деспота, добијену у Цариграду.¹⁷

Међутим, деспотска титула није случајно додељена баш тада. Чини се да је, осим већ наведених, том приликом Цариград имао још један мотив. Како је већ назначено, успешно ратовање на Пелопонезу пробудило је код Византинаца веру да ће се њихови војни успеси наставити. С обзиром на то да је за своје акције, у овом случају пре свега антимиљетачке, Царство очигледно имало благослов Турака, да је Жигмунд Луксембуршки нудио савез против Млечана, да је Ђурађ Бранковић, иначе Жигмундов вазал, у пролеће 1428. године такође склопио мир са султаном,¹⁸ обавезавши се и њему на вазалски статус, чини се да је додела деспотске титуле новом српском владару, као што је то био случај и са деспотом Стефаном Лазаревићем 1402. године, био покушај да се Србија веже за будуће планове Царства као савезник и подршка, с обзиром на општи став који су Византинци имали према Србији у то доба.¹⁹

¹¹ N. Jorga, *op. cit.*, 252–254.

¹² О сукобу који је 1429. избио између Венеције и Фиренце с једне, и Луке, Милана и Ћенове с друге стране уп. I. Djurić, *op. cit.*, 243.

¹³ Б. Ферјанчић, *Десјојини у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 188.

¹⁴ I. Djurić, *op. cit.*, 257 n. 174; М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 97–100.

¹⁵ Ducas, *Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, ed. V. Grecu, Bucharest 1958, 259; Б. Ферјанчић, *Десјојини*, 188–89; Б. Ферјанчић, „Византинци у Србији прве половине XV века”, *Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ)* 26 (1987), 207.

¹⁶ PLP № 29760; S. Mergiali-Sahas, „A Byzantine ambassador to the West and his office during the Fourteenth and Fifteenth Centuries: A Profile”, *Byzantinische Zeitschrift* 94 (2001), 602, наводи 23 амбасадора Јована VIII, али се чини да би овој листи требало додати и Георгија Филантропина. Cf. Т. Кјусопулу, *Цар или ујравнијељ. Политичка власи и идеологија пред иад Цариграда 1453. године*, Београд 2014, 46, 60, 61, 84, 85, 180.

¹⁷ Б. Ферјанчић, „Византинци”, 187.

¹⁸ М. Спремић, *Десјојини Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 100–101.

¹⁹ Супротно византијским историчарима XIV века, који су Србију и њене владаре са презиrom посматрали као варваре, историчари XV века видели су их не само као подобне,

Стефан Лазаревић добио је деспотску титулу у Цариграду августа 1402. године из руку цара Јована VII Палеолога, који је управљао византијском престоницом у одсуству свог стрица, цара Манојла II.²⁰ Константин Филозоф, међутим, сведочи да је касније, 1410. године, током битке под Цариградом²¹ између османских принчева Сулејмана, кога су подржавали Византинци, и Мусе, кога је подржавао Стефан Лазаревић, деспотска титула поново додељена српском владару, овог пута од стране цара Манојла II, будући да, према речима деспотовог биографа, „Јован (VII) није био у пуној владарској моћи”.²² Иако се у нашој историографији усталило мишљење да је 1410. године Стефану Лазаревићу само потврђена деспотска титула,²³ два документа која је 1406. и 1407. године цар Манојло II издао Манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, на захтев свог рођака деспота Стефана (τοῦ περιτομήτου ἐξαδέλφου) τῆς βασιλ(εας) μου εὐτυχιστάτου δεσπότη τοῦ κῆρ Στεφάνου²⁴ и своје супруге Јелене Палеолог, сугеришу не само да је Стефанова деспотска титула била валидна, већ на то да је њена „потврда” представљала, како је то исправно претпоставио још Џон Баркер, покушај Царства да српског владара тешње веже за планове Царства.²⁵ Византинци и деспот Стефан Лазаревић наћи ће се, међутим, на истој страни тек у збивањима која су претходила Мусином паду и успону Мехмеда I на османски престо 1413. године.²⁶ Са деспотом Ђурђем Бранковићем, како ће се показати, до тога никада неће доћи.

Чини се, међутим, да је Цариград рачунао на подршку Србије и по питању будућег унионистичког сабора. У том смислу је индикативно да је Ђурђу Бранковићу цар Јован VIII упутио Георгија Филантропина, који је и сам био присталица уније.²⁷ Ово индиректно потврђује и Силвестер Сиропул, учесник сабора у Ферари–Фиренци и аутор мемоара у којима говори о збивањима пре, током и после њега. То је уједно и једини византијски извор који нас обавештава о ставу Србије према овом унионистичком сабору. Сиропул, наиме, приповеда како се цариградски патријарх Јосиф II успротивио предлогу да предстојећи сабор буде одржан у Италији, за шта се залагао папа. У говору одржаном 1431. године, ако је судити према Сиропуловом наративу, покушао је да објасни како је лако изводљиво да се сабор одржи у Цариграду.

већ и пожељне савезнике у настојању да се зауставе Османлије, М. Nikolić, „Byzantine Hagiography on the State of Serbian Despots”, *ZRV* 45 (2008), 279–288. Ова промена византијског става према Србима видљива је већ у једном говору Димитрија Кидона (Cydonis, Συμβουλευτικός ἔτερος περὶ Καλλιπόλεως, *Patrologiae cursus completus, series graecolatina*, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, 1033) у коме он о Србима говори као о истинским савезницима, Б. Павловић, „Срби у делима Димитрија Кидона”, *ЗРВИ* 49 (2012), 288.

²⁰ *Константијин Философ и његов животој Стефана Лазаревића деспота српскога. По двијема српско-словенским рукописима изновице издао В. Јаџић*, Горњи Милановац 2004 (репринт), 278.

²¹ О бици под Цариградом уп. М. Николић, *Византијски њисци*, 57–62.

²² *Константијин Философ*, 296.

²³ Б. Ферјанчић, *Деспојини*, 184.

²⁴ *Actes de Saint-Pantéléémon*, Archives de l'Athos T. XII, par P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, 118–120, 123.

²⁵ J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick–New Jersey 1969, 282.

²⁶ О овим збивањима уп. М. Николић, *Византијски њисци*, 69–75.

²⁷ *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiastique de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 428, 434–36, 486–92, 498–500.

Цар је преко добрих посланика требало само јасно да стави до знања позванима на сабор да дођу са приходима којима располажу, јер су они потребни како би се овакав божански посао обавио. Патријарх је био уверен да ће на сабор доћи руски митрополит Фотије са многим благом и преко сто хиљада перпера, а цар ће без проблема добити 50 хиљада. Доћи ће, потом и архиепископ Грузије, и сам богат, и од њега ће се добити 30 хиљада, или најмање двадесет. А „доћи ће и пећки (архиепископ) и добиће се од њега 20 хиљада”.²⁸ Дакле, на основу хронологије која нам је до сада позната, две године по додели деспотског достојанства Ђурђу Бранковићу, цариградски патријарх је некако био прилично сигуран да ће српски патријарх доћи на предстојећи сабор и дати новац. Сасвим је очигледно да су односи између Србије и Византије у том тренутку били веома добри. Чини се да је у оваком ставу кључну улогу имала управо деспотска титула, чија је функција била да српског владара сврста у интересну сферу Царства.

Србима су позив на учешће на предстојећем сабору упутили и Базелски сабор и цар Јован VIII Палеолог. Бертрандон де ла Брокијер је, наиме, када је почетком 1433. године боравио код српског деспота, тамо срео „једнога бискупа и једног магистра теологије, који су ишли у изасланство цару у Цариград од стране светог Базелског сабора”.²⁹ Брокијер је, иначе, код српског деспота боравио са Бенедетом деи Фолкијем. Они су своје заједничко путовање започели у Цариграду, где су се срели 22. јануара 1433. године, а растали су се тек у Бруку, у Аустрији, пошто су претходно посетили двор Мурата II, Ђурђа Бранковића и Угарску.³⁰ А милански војвода Висконти упутио је преко деи Фолкија, који је кренуо из Милана 21. фебруара 1432. године, поруке за цара Јована VIII и Јелену Драгаш, али и писма за деспота Ђурђа, Ђеновљане са Хиоса и из Пере и Дорина Гатилузија.³¹ Биће да је деи Фолки овом приликом предао писмо миланског војводе деспоту Ђурђу, скоро годину дана пошто је напустио Милано. Поред мишљења да се ови контакти миланског војводе и српског деспота могу посматрати једино у контексту српско-млетачких односа у Приморју,³² има и оних који сматрају да су Висконти и Жигмунд Луксембуршки намеравали да и Србију придобију за своје планове везане за унију.³³ Боравак изасланика Базела на двору деспота Ђурђа забележио је још један извор. На заседању Сабора од 23. јануара 1433. године одлучено је да се двојица изасланика пошаљу у Цариград са писмима за цара и патријарха. Претходно је најпре требало да дођу у Угарску и добију од надбискупа Острогона и палатина писма и упутства за цара и патријарха, али и за друге важне личности у православном свету, укључујући и „*duci Rasie, metropolitano suo et aliis*”.³⁴ Базелски

²⁸ Les „*Mémoires*” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos, 120–122.

²⁹ Bertandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950, 109; М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године”, *ЗПВИ* 24–25 (1986), 415.

³⁰ Brokijer, *op. cit.*, 75, 88, 97, 101, 109, 130.

³¹ F. Babinger, *op. cit.*, 200; I. Djurić, *op. cit.*, 240, n. 108.

³² I. Djurić, *op. cit.*, 240, n. 108.

³³ М. Антоновић, *Пайсијево и Србија у XV веку*, Додатак Историјском гласнику, 1–2, Београд 1993, 45.

³⁴ J. Haller, *Concilium Basiliense, Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431–1437, I*, Basel 1896–1936, 322, 367; S. Kolditz, *op. cit.*, 106.

посланици су, како о томе извештава Јован Дубровчанин, прошли кроз Угарску, Рашку, Македонију и Бугарску и 30. априла 1433. године стигли су у Цариград.³⁵

Цар Јован VIII Палеолог је, као што се зна, преговарао и са Римом и са представницима Базелског сабора. Посланство Базелског сабора, које су сачињавали Јован Дубровчанин, Хенрик Менгер и Симон Фрерон, стигло је у Цариград 24. септембра 1435. године.³⁶ Са њима је допутовао и Христофор Гаратони, папски нунције, са задатком да приволи Византинце папи Евгенију IV.³⁷ Базел је нудио значајне уступке у верском погледу и хитну припрему помоћи Цариграду. Цар је у то доба био склонији да се приклони Базелу. Пошто су базелски посланици прихватили све византијске захтеве, укључујући и онај о обавезном папином присуству на сабору, сачињено је упутство за обе стране у преговорима. Хенрик Менгер је децембра 1435. године кренуо да о преговорима обавести Базел, а Христофор Гаратони, заједно са византијским посланицима Јованом, Георгијем и Манојлом Дисипатима, упутио се у Рим.³⁸

Пре него што ће ова посланства кренути на пут, цар је одржао један говор, истичући у њему добробити од предстојећег сједињења Христових Цркава. Том приликом је споменуо бројне народе на Западу, који поштују латинску догму, али и бројне народе са њихове, византијске стране, који поштују стару и византијску догму, а међу њима и Србе.³⁹ У тзв. редакцији Б Сиропуловог списка,⁴⁰ царев говор, иако измењен, такође помиње Србе у истом контексту.⁴¹

³⁵ *Concilium Basiliense, Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431–1437*, I, 322, 333; М. Антоновић, н. д., 46–47. Брокијерову вест потврђују дубровачки документи, па тако сазнајемо да је доминиканац Јован Стојковић, учесник Сабора у Базелу и један од његових посланика у Цариграду, 1435. године затражио од свог родног града податке о владарима Босне и Србије, њихове титуле и могућности да упуте посланике на Сабор. Дубровачки сенат је одговорио 5. октобра 1433. године да у Босни траје рат, те да није могуће да учествују у раду Сабора. Обавестили су га такође да је име деспота „Rasciae” Ђурађ, те да му се обраћа са „illustri et potenti dispotho”, без података о евентуалном српском учешћу на Сабору, N. Jorga, *op. cit.*, 318; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967, бр. 31, 192–193; М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија”, 415.

³⁶ E. Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, Florence 1869, CXLI–CXLII, CXCVI–CXCIX; *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 132; S. Kolditz, *op. cit.*, 58–9.

³⁷ *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 134; S. Kolditz, *op. cit.*, 53, 55–7, 61.

³⁸ E. Cecconi, *op. cit.*, CLXXIX–CLXXXI, CXCIV, CCXXI–CCXXXIII; *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 146, 152–154; I. Djurić, *op. cit.*, 252–256.

³⁹ *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 148–150.

⁴⁰ Однос тзв. редакција А и Б Сиропулових *Мемоара* дуго је био предмет научних дискусија. Док је В. Лоран веровао да су у питању две независне верзије (*Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 37–60), О. Крестен је сматрао да је редакција Б зависна од редакције А (О. Крестен, „Nugae Syropulianae. Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silbestros Syropulos”, *Revue d’histoire des Textes* 4 (1974) 75–138). Међутим, чини се да је Ј. Л. ван Дитен аргументовано показао да је редакција Б првобитна верзија текста самог Сиропула (J. L. van Dieten, „Zu den zwei Fassungen der Memoiren des Sylvester Syropoulos über das Konzil von Ferrara-Florenz. Die Umkehrung der These Laurents und die Folgen”, *Annuario Historiae Conciliorum* 11 (1979) 367–395). Уп. S. Kolditz, *op. cit.*, 28–31.

⁴¹ *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 584.

Пре него што је стигао одговор из Базела, цар је почео да се припрема за предстојећи сабор, упутивши у ту сврху позиве за учешће многим владарима и источним патријарсима. Послао је, тако, поруку чак и пољском краљу. Септембра 1436. године Андроник Јагарис упућен је у Грузију и Трапезунт. Нешто раније је о свему био обавештен и митрополит Молдовлахије, од кога је одговор стигао октобра 1437. године. Цар се обратио и кијевском митрополиту и све Русије, источним патријарсима пошао је Павле Макрохерис у јесен 1436, а исте године је упућено посланство и деспоту Ђурђу Бранковићу.⁴²

Сиропул извештава да „су поверили да деспоту Србије оде његов шурак, велики доместик Кантакузин, и он рече многе ствари о овоме деспоту. А он нити је желео да упутити посланике, нити да пише”.⁴³ У редакцији Б Сиропуловог дела, забележена је другачија реакција српског деспота. Њен писац наводи следеће: „Потом је пожелео велики доместик Кантакузин да иде свом зету деспоту Србије због личног посла. А поверио му је цар да каже деспоту ствари у вези са сабором и приволи га да и он упутити посланика на сабор. А деспот, пошто је саслушао излагање у вези са сабором, рекао је Кантакузину: ‘Ја сам сусед Латина и често сам општио и разговарао са њима и знам тачно и њихове прилике и обичаје. Пошто сам, дакле, добро схватио све у вези њих, ипак нећу упутити посланика на сабор’.”⁴⁴

Најпре, велики доместик Кантакузин је заправо Андроник Палеолог Кантакузин, брат Георгија Палеолога Кантакузина и Ирине Кантакузин, жене деспота Ђурђа.⁴⁵ Он је, како се данас узима, био последњи велики доместик Царства Ромеја и обављао је ту функцију од 1435. до 1453. године. Треба истаћи да се, према истраживањима Тоње Кјусопулу, достојанство великог доместика у XV веку налазило на самом врху листе достојанственика Царства.⁴⁶ Дакле, цар је у ову очигледно осетљиву мисију упутити великог доместика, једног од највиших достојанственика Царства, изразитог присталицу уније⁴⁷ и притом Ђурђевог рођака. Податак на основу редакције Б Сиропуловог списка, да је Андроник Палеолог Кантакузин пошао у Србију због личног посла подсећа нас на једну врло важну чињеницу – септембра 1436. године прослављене су свадбене свечаности поводом одласка Маре Бранковић у харем Мурата II.⁴⁸

⁴² Исто, 162–64; E. Cecconi, *op. cit.*, CCII; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, 5. Teil – *Regesten von 1341–1453*, München–Berlin 1965, № 461, 121; I. Djurić, *op. cit.*, 256–257.

⁴³ Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos, 164.

⁴⁴ Исто, 598.

⁴⁵ V. Laurent, „Le Vaticanus Latinus 4787. Histoire et alliances des Cantacuzènes aux XIVe – XVe siècles”, *Revue des études byzantines* 9 (1952), 70–72, 83; D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington 1968, № 68, 180–181; PLP, № 10957.

⁴⁶ T. Кјусопулу, н. д., 59, 60, 86, 87; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I–III, New York–London 1991, 1329–1330 (A. Kazhdan).

⁴⁷ Giorgio Sfranze, *Cronaca*, 116; D. M. Nicol, *op. cit.*, 180 такође истиче чињеницу, на основу Сфранцисове вести, да Андроник Палеолог Кантакузин није симпатисао Србе будући да нису подржали унију. Из тог разлога се 1451. године успротивио предлогу да се цар Константин XI Драгаш ожени Маром Бранковић.

⁴⁸ М. Поповић, *Мара Бранковић. Жена између хришћанског и исламског културног круга у 15. веку*, Нови Сад 2014, 52–93.

Управо негде у то време, не знамо тачно кад, Кантакузин је пошао пут Србије да својим присуством увелича свадбене свечаности или честита на већ склопљеном браку, и приволи, ако је то уопште било до њега, српског владара да пошаље посланство на Сабор.

Деспот Ђурађ Бранковић био је вишеструко мотивисан да не узме учешћа у предстојећем сабору. Његов став је, пре свега, био дефинисан односима с Турцима. Наиме, на пролеће 1428. године он је потписао мир с Турцима и успоставио вазалски однос с Муратом II, који је претходно имао и деспот Стефан Лазаревић. Тиме је он наставио да спроводи политику свог ујака као двоструког вазала – угарског и турског. Један од залога склопљеног мира с Турцима била је и веридба његове ћерке Маре са османским султаном. До јесени 1436. године, када је Мара коначно отишла у Муратов харем, Србија се налазила у миру и била је поштеђена турских разарања. Има неких посредних вести да је, пошто је 1432. године истекло трогодишње угарско-турско примирје и пошто су Турци тада обновили своје упаде у Влашку, угрожавајући тиме и Угарску, постојала опасност и по Србију. Да би она била отклоњена, деспот Ђурађ је са султаном склопио нови споразум, вероватно већ 1432, а најкасније почетком 1433. године.⁴⁹ У прилог томе сведочи и Дукина вест о другом турском посланству, тј. Саруцином доласку у Србију, у циљу утврђивања појединости око Марине веридбе са султаном.⁵⁰ С обзиром на то да је на јесен 1436. године готово осмогодишњи мир између Србије и Турске био ојачан и орођавањем владарских породица две државе, најзначајнијим средством средњовековне дипломатије, деспот Ђурађ није видео разлога да доведе у питање ионако осетљиви положај Србије. Исти став он ће заузети и 1444, када је одбио да учествује у кршењу Сегединског споразума потписаног с Турцима и потом у крсташком походу који је завршен хришћанском катастрофом у бици на Варни. Крајем 1436. године, пак, ишао му је у прилог и став његовог другог сизерена, Жигмунда Луксембуршког, који је од 1437. године, а можда и од раније, био против уније. Иако је у једном писму Јован Дубровчанин забележио да су се фебруара 1437. године у Цариграду окупила посланства православних држава и црква, укључујући и посланство српског деспота, те су се, међутим, на гласине да ће се Базелски сабор распустити, разишли,⁵¹ чини се да промене у ставу Србије по овом питању није било ни октобра 1437. године,⁵² када се Манојло Дисипат,⁵³ који је био послат цару Жигмунду, преко Србије и Македоније журио назад за Цариград, како би на време пренео поруку угарског владара у вези с предстојећим сабором. То је био исти човек, каже Сиропул мислећи на Жигмунда, који је и раније пожуривао цара да пристане на унију, јер је очекивао да ће сâм имати многе користи од тога, а и сада је саветовао цару,

⁴⁹ М. Спремић, *Десѡиѡ Ђурађ*, 106, 141, 145, 158.

⁵⁰ *Ducas, Historia Turco-Byzantina*, 257.

⁵¹ J. Haller, *Concilium Basiliense*, 331–333, 340, 364, 367, 378; М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија”, 416; М. Антоновић, н. д., 48–49.

⁵² F. Dölger, *op. cit.*, № 3471.

⁵³ Манојло Дисипат био је посланик Јована VIII у различитим мисијама: 1434. био је послат у Ђенову, Фиренцу и Базел, а 1437. године угарском краљу Жигмунду, F. Dölger, *op. cit.*, nos. 3441, 3444–3446, 3471, 3480–3482, 3522; PLP № 5540.

писмима и речима послатим по Дисипату, да не иде у том тренутку Латинима.⁵⁴

И поред тога што је Андреа да Санта Кроче, *advocatus consistorialis*,⁵⁵ тврдио да је српски деспот био присутан на отварању сабора у Ферари, нема изворних података који би то потврдили.⁵⁶ Штавише, управо од 1437. године Турци поново пустоше Србију. Како су Турци на пролеће упали у Ердељ, угарска војска је, с друге стране, јуна исте године из правца Голупца започела продор долином Мораве.⁵⁷ Угари су заузели Крушевац и тамо спалили турске бродове,⁵⁸ а потом су започели повлачење ка северу. У сукобу са видинским бегом Алијем поражени су на Годоминском пољу крај српске престонице Смедерева.⁵⁹ Турци су на лето исте године упали у Угарску, али су овог пута били поражени. Они се због тога свете Србији, у којој се у то време појављује и куга. Дубровчани су посведочили да је, како би Турке приволео на мир, деспот Ђурађ морао да чини даље уступке, предавши им град Браничево, пре новембра 1437. године, прецизније, непосредно пре него што ће се византијска делегација отиснути ка Италији.⁶⁰ И наредне године једна турска војска је упала у Србију и насрнула на северне и источне крајеве државе. Турци се, тако, помињу у Звечану,⁶¹ пустошили су област Браничево, заузели и разорили Борач у Грузи и утврђење Островицу на планини Рудник, те спалили Манастир Раваницу.⁶² Да би их смирио, деспот је Турцима предао утврђења Ждрело и Вишеслав.⁶³ Ово ратовање било је тиме заустављено, али је оно заправо било само увод у још страшнија догађања. Дубровчани су већ марта 1439. године били обавештени да се спрема велика турска сила која ће се пребацити у Угарску.⁶⁴ Али та сила била је намењена Србији. Дубровчани су 30. јуна 1439. године наложили својим трговцима у Новом Брду да се припазе, јер су примили вест да се Турци налазе „in quelle parte de Schiavonia”.⁶⁵ Турска војска је негде маја месеца 1439. године стигла под Смедерево. Град је, иако га је освајач натерао у страх највећим топовима који су настали у то доба,⁶⁶ због недостатака залиха хране, предат Турцима августа 1439. године, после тромесечне опсаде.⁶⁷

⁵⁴ *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 180–182; I. Djurić, *op. cit.*, 259; М. Антоновић, н. д., 51–52.

⁵⁵ *Andreas de Santacroce, Acta latina Concilii Florentini*, ed. G. Hofmann, Romae 1955, 30; cf. I. Djurić, *op. cit.*, 258, n. 178.

⁵⁶ М. Антоновић, н. д., 51–51.

⁵⁷ М. Спремић, *Десџоџ Ђурађ*, 206, 207.

⁵⁸ P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, III, Wien 1979, № 71a, 159.

⁵⁹ *Сѣтари срѣски родослови и лейџојиси*, изд. Јб. Стојановић, Ср. Карловци 1927, бр. 653.

⁶⁰ J. Gelcich, L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 405; J. Радонић, *Дубровачка акџа и џовеље*, I, Београд 1934, 393; М. Спремић, *Десџоџ Ђурађ*, 209.

⁶¹ М. Динић, *Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 26, 1–2 (1960), 27; М. Спремић, *Десџоџ Ђурађ*, 212.

⁶² *Сѣтари срѣски родослови и лейџојиси*, бр. 657; P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975, № 72a, 564; *Byzantinischen Kleinchroniken*, III, № 71a, 159.

⁶³ *Сѣтари срѣски родослови и лейџојиси*, бр. 657.

⁶⁴ *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, 422–423.

⁶⁵ N. Jorga, *op. cit.*, 364.

⁶⁶ *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, II, ed. E. Darkó, Budapestini 1922, 23–25.

⁶⁷ *Ducas, Historia Turco-Byzantina*, 261–263.

С друге стране, у међувремену, унионистички сабор је пребачен у Фиренцу, где је заседање започето марта месеца 1439. године. Током маја је изгледало да од уније неће бити ништа, а потом је 11. јуна преминуо и патријарх Јосиф II. Нема сумње да је василевс био обавештен о збивањима у Србији.⁶⁸ Хронолошка подударност свечаног проглашења сједињења Источне и Западне Цркве 6. јула и опсада Смедерева, од маја до августа 1439. године, дају простора претпоставци да је турска опсада српске престонице била један од разлога који су цара подстакли на потписивање финалног документа о сједињењу. Начин на који су византијски писци забележили опсаду и пад Смедерева 1439. године⁶⁹ сугерише да је овај догађај имао снажан одјек у византијском свету у том тренутку. С друге стране, они коначан пад Смедерева под власт Турака 1459. године, чиме је окончано постојање средњевијековне српске државе, своде на локални ниво, ниво једног породичног сукоба, а неки од њих овај догађај чак ни не помињу.⁷⁰

Има византијских,⁷¹ па и турских⁷² извора у којима је забележено мишљење да је све што се у османској политици збило на Балкану, почевши од битке на Варни, заправо било последица византијског учешћа на сабору у Ферари и Фиренци. Цариграђани су одахнули када су схватили да турске трупе, које су посматрали са бедема града почетком 1438. године, после неколико чарки у близини зидина иду у правцу Црног мора, као и да су поново заобишле град 1439. године.⁷³ То нас доводи до питања зашто Мурат II 1439. године није озбиљније угрозио Цариград, већ осваја Србију. Можда најбољи, иако веома емотиван, одговор на ово питање даје византијски историчар Дука, кроз речи Фадулаха, везира Мурата II:

„Зашто, господару, у потпуности не уништиш непријатеље наше вере? Јер Бог ти је дао толику власт, а ти је презиреш и њих (хришћане) не надзириш, како по Богу треба сматрати, него човекољубиво са стрпљењем негујеш неверне. Није, дакле, то, није то Божија воља, него мач твој нека поједе месо безбожника, док се год не окрену учењу једнога Бога и великог Пророка. Знај, дакле, господару, да град који сагради деспот Србије није нама користан. Узми га, дакле, од њега и када га будемо имали, прећи ћемо из Србије у Угарску. Узмимо од њега вечне изворе, набујале као вода која увек тече, сребра и злата, са њима ћемо задобити Угарску и доспећемо до Италије и понизићемо непријатеље наше вере”.⁷⁴

⁶⁸ I. Djurić, *op. cit.*, 275, 288–289.

⁶⁹ Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 261–263; *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, II, 23–25; C. Imber, *The Crusade of Varna 1443–1445*, Crusade Texts in Translation 14, Aldershot 2006, 43.

⁷⁰ М. Николић, „Византијски историчари и пад Смедерева 1459. године”, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 245–256.

⁷¹ Sfranze, *Cronaca*, 84.

⁷² H. Inalcik, „Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources”, *Actes du XIe Congrès International d'Etudes byzantines (Ohrid 1961)*, II, Belgrade 1964, 160 sq.

⁷³ A. A. Vasiliev, „Pero Tafur, a spanish traveller of the Fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy”, *Byzantion* 7 (1923), 115; *Les „Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos*, 396. Цар Јован VIII, плашећи се да би Турци могли да нападну Цариград, започео је 1431. године систематску реконструкцију градских бедема. Ово је настављено и током његовог боравка у Италији, али и по повратку у престоницу, I. Djurić, *op. cit.*, 270–272, 274–275.

⁷⁴ Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 261–263.

Иако Србија по питању уније није дала подршку Царству, она ниједног тренутка није прекинула разноврсне присне везе са Цариградом. Забележено је да је деспот Ђурађ упутио свог посланика у Цариград марта 1443. године, верује се како би га обавестио о спремности да учествује у предстојећем рату са Турцима.⁷⁵

А кад су надања Византинаца да ће се не само ослободити османског притиска, него да ће Османлије бити протеране из Европе, потпуно нестала с поразом на Варни, новембра 1444. године,⁷⁶ две године након тога Ђурђев син, Лазар Бранковић, ородио се са династијом Палеолога, оженивши се нећаком актуелног цара Јована VIII, Јеленом, ћерком деспота Томе Палеолога, чиме је постао друга личност у породици Бранковића која је стекла деспотско достојанство. Крунисао га је Георгије Филантропин, исти посланик који је деспотским инсигнијама крунисао и његовог оца, 17 година раније.⁷⁷ Постојање више деспота у једној владарској породици, у овом случају породици која је владала Србијом, и чињеница да је та појава имала паралелу једино у царској породици Палеолога, веома је индикативно и говори колико је Србија била важна за Царство. Већ је изнесено мишљење да су Ромеји настојали да овим орођавањем вежу деспота Ђурђа за своје антитурске акције, укључујући и ону коју је припремао Јован Хуњади, а која се завршила такође поразом хришћана, у тзв. другој бици на Косову 1448. године.⁷⁸ У историографији је, такође, било мишљења да „не би требало преувеличавати значај те женидбе”.⁷⁹ Међутим, преговори о овом браку трајали су током читаве 1446. године.⁸⁰ У изворима је, наиме, забележено неколико размена посланстава. У њима је значајна улога припала деспоту Константину Палеологу Драгашу. Он је још током 1444. године започео ширење своје власти са Пелопонеза на Атику и средњу Грчку. Бојећи се реакције Турака, Драгаш је настојао да, ступањем у тешње везе са Србијом која је, ако изузмемо Угарску, била једини значајнији чинилац на Балкану, себи обезбеди подршку и залеђе својим операцијама.⁸¹ Његов страх био је оправдан – Турци су, као што је познато, 10. децембра 1446. године разорили Хексамилон, заробили 60 хиљада људи, а једино зима их је спречила да продру до саме Мистре.⁸²

Вести, у овом случају искључиво западних извора, које сугеришу да се став српског деспота по питању уније у извесном смислу изменио, потичу из времена после пада Смедерева 1439. године. Пошто се, пре него што ће град пасти у руке Турака, деспот са породицом и најближим сарадницима склонио у Угарску, покушао је да, после смрти краља Алберта, октобра 1439,

⁷⁵ N. Jorga, n. d., 394; Б. Крекић, „Учешће Дубровника у ратовима против Турака 1443. и 1444. године”, *ЗРВИ* 2 (1953), 147; I. Djurić, *op. cit.*, 310.

⁷⁶ О бици на Варни cf. G. Aibale, E. Zachariadou, A. Xanthynakes, *То χρονικό των ουγγροτουρκικών πολέμων (1443–1444)*, Heraklion 2005.

⁷⁷ Sfranze, *Cronaca*, 98.

⁷⁸ I. Djurić, *op. cit.*, 317.

⁷⁹ М. Ласкарис, Византијске принцезе у средњовековној Србији, Подгорица 2007 (ре-принт), 101–102; I. Djurić, *op. cit.*, 317.

⁸⁰ N. Jorga, *op. cit.*, 412, 415.

⁸¹ Ј. Радонић, н. д., 243.

⁸² *Die byzantinischen Kleinchroniken II*, ed. P. Schreiner, Wien 1977, 476; Д. Никол, *Бесмртни цар*, Београд 1997, 46–47.

његову удовицу Елизабету уда за свога сина Лазара. Она је одбила да се уда за шизматика и одлучила се за пољског краља Владислава. Након што је јануара наредне године родила Ладислава званог Посмрче, споразум са Владиславом се распао, а деспот Ђурађ се обавезао на лојалност новом владару. Стога је, због притиска Владислављевих присталица који су му тада конфисковали значајне поседе, морао да се склони у Венецију.⁸³ Не треба заборавити да је деспот Ђурађ Бранковић био најкрупнији великаш јужне Угарске.⁸⁴

Чињеница да је деспот Ђурађ из Венеције отишао у Зету јула 1440. године са циљем да најпре одатле организује антитурску акцију, у сарадњи са сином Гргуром који је, уз султанову сагласност, после пада Смедерева управљао Србијом, наводи на закључак да је постојала обострана воља како папства тако и српског владара за успостављањем добрих односа. Јер, управо је у Зети живео највећи број католика у оквиру српске државе. Зету је деспот напустио априла 1441. године, пошто је султан открио њихове контакте, због чега је најпре затворио, а потом маја исте године⁸⁵ и ослепео обојицу Ђурђевих синова, и Гргура и Стефана.

У були коју је издао у Фиренци јануара 1443. године, а која је позивала западне хришћане да дају своје прилоге како би помогли православнима, папа је по други пут назвао деспота Ђурђа „љубљеним сином”.⁸⁶ Српски владар је, другим речима, био „љубљени син” папства у тренутку када је не само учествовао у крсташком походу на који је управо папа позвао, већ је био и један од његових најзначајнијих финансијера.⁸⁷ Наиме, по папином позиву у рану јесен 1443. године започела је тзв. „Дуга војна”, када је војска од неких 25 хиљада⁸⁸ Угара, Пољака и других, као и више од 8.000 Срба, прешла Дунав код Београда и започела напредовање кроз Србију како би је ослободила од Турака. Крсташи су успешно напредовали до Софије, али су убрзо наишли на јачи отпор Турака, те се њихов сукоб окончао на Златици децембра 1443. године.⁸⁹ Услед зиме, недостатка снабдевања, али и све јачег отпора Турака, крсташи су се повукли назад на угарску територију. Међутим, ово напредовање крсташа, устанак у Новом Брду, војни успеси Арбанаса и успешна офанзива деспота Константина Палеолога принудили су султана да склопи Сегегедински мир 12. јула 1444. године. Њиме су деспоту Ђурђу гарантовани повратак Србије и његових слепих синова. Ускоро је, међутим, постало јасно да остатак крсташа није био спреман да га прихвати, а пошто их је папа ослободио заклетве дате султану, поход је настављен и окончан страховитим поразом хришћанских снага новембра месеца код Варне. Пошто

⁸³ Антоновић, н. д., 55–56.

⁸⁴ P. Rokaj, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969), 90.

⁸⁵ Подослови и лейоуиси, бр. 666; *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, II, 23–25; Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 263; *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, № 72a.

⁸⁶ Евгеније IV то први пут чини у писму упућеном српском владару јула 1437. године, N. Jorga, *op. cit.*, 342; М. Антоновић, н. д., 52, 57.

⁸⁷ Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 271; *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, 445.

⁸⁸ Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 271.

⁸⁹ О бици на Златици cf. *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, 81–90; Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, 271–273; *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, № 53, 54.

је деспот Ђурађ одбио да учествује у даљим крсташким акцијама, после рестаурације своје власти у Србији, августа 1444. године, долази до захлађења његових односа с папством.⁹⁰

Односи Курије и Србије побољшали су се после пада Цариграда 1453. године. Претња опстанку државе навела је деспота Ђурђа да започне разговоре с папом. Папа Никола V издао је 24. октобра 1453. године булу посвећену деспоту Ђурђу. Булом папа узима у заштиту поново „љубљеног сина” од оних који су разарали и пљачкали српске цркве и уништавали њихове иконе и фреске. Папа каже да је „деспот са својима пригрлио облик вере који је фирентински сабор установио” и да га нико не сме узнемиравати што следи грчки обред.⁹¹ Притисак Турака, стални покушаји босанских владара да уз ослонац на Угарску прошире своју власт на рачун српских територија, али и католичка офанзива у Зетском приморју били су мотиви српског владара да се приближи Ватикану.⁹²

Иако у српској историографији има мишљења којима се категорички одбацују све вести извора који сведоче да је деспот Ђурађ прихватио унију, укључујући и папин проглас из 1453. године,⁹³ чини се да има довољно сведочанстава на основу којих се може претпоставити да је у овој обновљеној комуникацији између Србије и папства, после пада Цариграда, ипак било промене става српског владара по овом питању. То је пре свега било условљено приликама у Зети и турском опасношћу, те не изгледа невероватно да је деспот Ђурађ бар ставио у изглед папи евентуалне преговоре око уније.⁹⁴

Ако је деспот Ђурађ и био приморан да, у периоду од 1439. до 1444, а потом нарочито после 1453. године када се турски притисак на Србију поново појачао, заузме блажи политички став према питању уније, његов лични став се, међутим, никада није променио. У уговору о удаји Ђурђеве ћерке Катарине (Кантакузине) за грофа Урлиха II Цељског из 1433. године, захтева се да и она и њена деца остану у православној вери. Сличан захтев је поновљен и у уговору о удаји њихове ћерке Елизабете, Ђурђеве унуке, за млађег Хуњадијевог сина Матију из 1451. године. О томе сведочи и писмо које је Јован Капистран, чувени фрањевачки проповедник, упутио папи 4. јула 1455. године, извештавајући да покушај деспотовог обраћења у католичку веру није успео. У њему Капистран износи читав низ оптужби на рачун деспота Ђурђа и српске цркве. Наредне године је, приликом борби око Београда, пропао и други његов покушај да преобрати српског владара. Овога пута деспот му је рекао да је навршио 90 година живота и да хоће да га оконча у православљу.⁹⁵

О томе, коначно, сведоче и сачувани патријархови одговори на несачувано писмо које је, негде између 1454. и 1456. године деспот Ђурађ упутио цариградском патријарху Генадију Схоларију. Тако се српски владар, према одговорима које му је послао патријарх, занимао за правилно тумачење списа

⁹⁰ М. Антоновић, н. д., 62; М. Спремић, *Десѡой Ђурађ*, 277–304.

⁹¹ G. Hofmann, *Epistolae pontificae ad Concilium Florentinum spectantes, III*, Roma 1946, 144.

⁹² М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија”, 420; М. Антоновић, н. д., 66.

⁹³ М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија”, 419–420.

⁹⁴ М. Антоновић, н. д., 71.

⁹⁵ Исто, 52, 68–69, 71.

охридског архиепископа Теофилакта о Јуди, правилима по којима служе свештеници, правилима рукополагања архиепископа и патријарха, правилима причешћивања, тумачења појединих делова списа Св. апостола Павла и сл.⁹⁶ Иако се зна да је Србија тада имала свог патријарха, српски владар се обраћао цариградском, сматрајући га, очигледно, највећим ауторитетом у тим стварима.

На крају, чини се извесним да је став српског владара, деспота Ђурђа Бранковића, према унији цркава потписаној 1439. године у Фиренци био амбивалентан. Тај став се све до деспотове смрти мењао и био је заснован искључиво на тренутним интересима које су диктирале тренутне прилике и збивања на терену, пре свега прилике које је условљавало напредовање Турака. Баш као што је то било и са Византијом.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BYZANTIUM AND SERBIA IN THE TIMES OF THE CHURCH UNION OF FLORENCE

by

Doc. MAJA NIKOLIĆ, PhD

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Belgrade, Serbia

SUMMARY: The negotiations between Constantinople and the Papacy on the Union of the Eastern and the Western Church lasted long. It was argued that, after the spring of 1426, when a delegation from Constantinople was sent to Pope Martin V (1417–1431) to discuss the subject further, the negotiations on the matter of the Union were interrupted and that the following news about their continuation dated from 1430, when John VIII Palaiologos sent Makarios Makres and Markos Iagaris to the Pope. The reason for the deferment of negotiations was the Byzantine *reconquista* in the Peloponnesus, since the Byzantines, after conquering Klarentza in 1428 and Patras in 1430, had gained reign over the whole peninsula, except for the Venetian possessions, Coron, Modon, Argos and Nauplia. However, there are some data in the sources which suggest that certain diplomatic contacts concerning the Union of the Churches were ongoing even before 1430. In this light one could understand the bestowal of the title of Despot to Đurađ Branković in 1429 by the Emperor John VIII Palaiologos and through his emissary George Philathropenos, a supporter of the Union. The title of Despot was granted to the new Serbian ruler once more, as it was the case with Despot Stefan Lazarević in 1402, as an effort to bond the Serbs to the interests and future plans of the Empire, including the future unionist Council, as an ally and support. In 1436 the Emperor John VIII invited the Serbs to the future Council which was to be held in Italy through Megas Domestikos Andronikos Palaiologos Kantakouzenos, brother of Eirene Kantakouzene, wife of Despot Đurađ. However, despot Đurađ refused to take part in it or to send his representatives. He was motivated to a great extent not to participate at the forthcoming Council, since from 1436, when his daughter Mara finally went to Sultan Murad's harem, Serbia was spared from

⁹⁶ Д. Анастасијевић, „Питање најпобожнијег деспота српског, господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском патријарху, господину Генadiју Схоларију. Одговори патријархови”, *Гласник Српске православне цркве* 10, 11, 12, Београд 1946, 218–223.

Ottoman destruction. It was exactly from 1437, when Byzantine delegation left for Italy to the unionistic Council, that the Ottomans began devastating Serbia again. This aggressive Ottoman policy resulted with the first fall of the Serbian capital Smederevo in 1439. Chronological congruence of the proclamation of the Eastern and Western Church unification, on 6 July and the siege of Smederevo, from June to August 1439, give space to an assumption that the Ottoman siege of the Serbian capital was one of the reasons which prompted the Emperor to sign the final document of the Union. The manner in which the Late Byzantine writers had recorded the siege and the fall of Smederevo in 1439 suggests that this event had a strong impact in the Byzantine world. On the other hand, Byzantine historians reduce the final fall of Smederevo to the Ottomans in 1459, by which the medieval Serbian state ceased to exist, on the local level, and some of them even miss to mention the event. Although Serbia did not give support to Byzantium in the terms of the Union, it did not for one moment break diverse close relations with Constantinople. Despot Đurađ's son Lazar Branković married Helena, the niece of the emperor John VIII and daughter of Despot Thomas Palaiologos in 1446 and was dedicated the title of Despot as well. The existence of two Despots in one ruling family, in this case in a family which ruled over Serbia, is rather indicative and it had its parallel only in the imperial family of the Palaiologoi. Although it appears that Despot Đurađ took a milder political attitude towards Papal Curia, in Zeta, the part of Serbia largely inhabited by the Roman Catholics and threatened by Latin influences, between 1439 and 1444, and then especially after 1453, his personal devotion to Orthodoxy, however, never changed.

KEYWORDS: Union of the Churches, Council of Basel, Council Ferrara-Florence, John VIII Palaiologos, title of despot, Đurađ Branković, Sylvester Syropoulos

Проф. др АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Београд, Србија

МУСТАХФИЗИ ИЛОКА 1686. ГОДИНЕ – ПИТАЊЕ ХРИШЋАНСКИХ ИМЕНА

САЖЕТАК: Одред илочких мустахфиза 1686. године састојао се од муслимана, углавном провереника у првом колену, и хришћана са патронимом *Абдулах*. Према досадашњим сазнањима, хришћани нису могли бити регрутовани у род мустахфиза, нити су игде регистровани са муслиманским патронимима. Нови подаци, на које указују овде објављени документи, говоре супротно. Сасвим је могуће да због велике потребе за војницима, османски заповедници нису увек инсистирали на примању ислама као неопходном услову за обављање војне службе. Највероватније објашњење за коришћење патронима *Абдулах* код хришћана лежи у чињеници да су на граници и у ратним условима у добровољце примани и људи непознатог порекла, луталице и бегунци, који ни име свога оца нису знали.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, XVII век, Илок, војска, мустахфиз

На граници су увек важила посебна правила. Трупe и посаде морале су деловати брзо, спремне и у пуном саставу. Заповедници су имали широка дискрециона права и неретко су доносили неуобичајене одлуке, у нескладу с постојећим прописима. Састав војске, селекција и напредовање у много већој мери зависили су од потреба, као и од способности и храбрости. Велики број добровољаца из редова раје, муслимана и хришћана, нестрпљиво је чекао на упражњена места у тврђавским посадама и трупaма.¹

Документи који се овде објављују откривају крајње неуобичајен састав посаде тврђаве Илок. Одред илочких мустахфиза 1686. године састојао се од муслимана, углавном провереника у првом колену, и хришћана са патронимом *Абдулах*. Према досадашњим сазнањима, хришћани нису могли бити

¹ О регрутацији добровољаца, њиховој вертикалној мобилности, те социјалним и верским ограничењима, чак и на граници, видети изванредан рад: P. Fodor, “Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army”, у иста, *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, Istanbul 2000, 275–304.

регрутовани у војни род мустахфиза. Такође, ни поменути начин бележења имена посадника до сада није био познат у историографији, те га због тога вреди забележити како би се отворио пут разрешењу значења самих имена, као и статуса њихових носилаца.

Илок је у угарском одбрамбеном систему тврђава у XV веку заузимао важно место. Од када су га Османлије заузеле, 1526. године, па све до њиховог повлачења 1688. године, увек је било војне посаде у самој тврђави, чак и у време када је она била веома далеко од границе.² После освајања Будима, посада је вишеструко умањена. У доба Селима II (1566–1574) џемат (скупина) муслимана у тврђави састојао се од 58 особа, од којих нису сви били војна лица. Посада се највероватније већим делом састојала од мустахфиза, тобџија, неџара и кумбараџија, као и у околним тврђавама.³ Деценију доцније заједница муслимана нарасла је на 104 куће, док је 1589. године уписано свега 53 куће. Исте године број мустахфиза износио је 162. У то доба посадници тврђаве већ увелико станују не само унутар тврђаве него, чак претежно, у самом насељу, касаби, бавећи се виноградарством, готово сви одреда.⁴ Од података који су хронолошки најближи приређеним документима, вреди поменути свега неколико. Ту је опаска Кјароманија из 1659. године о томе да је утврђење добрим делом у рушевинама, а да су сви становници насеља Турци.⁵ Најдетаљнији је несумњиво Евлија-челебија, који је Илок посетио у лето 1665. године. Уз остале службенике, велики путописац прецизно набраја посаду тврђаве: сердар будимских јаничара, кетхуда јери, диздар са 150 посадника (*yüz elli nefer merdüm-hisâri*) и седам ага тврђаве. На основу уобичајеног начина формирања посада, с правом се може закључити да су поменутих седам ага заповедници следећих родова: мустахфиза, азапа, фариса, генулија, мартолоса, тобџија, небетџија и бешлија.⁶ Ратно време свакако је пореметило уобичајену структуру. Према аустријском извештају, непосредно пред неуспели напад почетком новембра 1687. године, илочким гарнизonom заповедао је паша са 500 војника.⁷

² О Илоку као османској тврђави, најдетаљније у: О. Зиројевић, „Turska utvrđena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje”, у: иста, *Turci u Podunavlju*, први део, Панчево 2008, 136–137 [претходно је рад објављен у *Зборнику за историју Мајмине српске* 14 (1976), 99–143]; Н. Моаџанин, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 63, 67, 91, 97, 101, 165.

³ Исто, 136; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 7–8. О овим и другим војним родовима вид. у: О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.

⁴ Исто, 136.

⁵ Исто, 137; Ј. Томић, „Писма Јована Кјаромани спута преко Балканског полуострва 1659. год.” *Споменик XLVII*, други разред 39 (1909), 101. Иако је текст оштећен на месту где се помиње име насеља, претпоставка Ј. Томића да је у питању Илок несумњиво је исправна.

⁶ Зиројевић, „Turska utvrđena mesta”, 137; Евлија Челеби, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, превод, увод и коментар Н. Шабановић, Сарајево 1979², 523; Евлија Челеби б. Дервиш Мехеммед Зилли, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Hazırlayanlar Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff, 7. Kitap, İstanbul 2003, 57. Ново научно издање Евлијиног путописа не разликује се на том месту од Шабановићевог превода старог издања.

⁷ *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640–1702)*, skupio T. Smičiklas, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XI, II. dio, Zagreb 1891, 20.

Османски одбрамбени систем на северној граници диктиран је тешко брањивим отвореним равницама. Због тога је организован дубински систем, заснован на одржавању утврђених места. Клара Хеђи је анализирала систем османских тврђава и указала на три одбрамбена круга. Темелј и први круг чиниле би огромне и јаке тврђаве попут Будима, Пеште, Кањиже, Темишвара и још неколико, са трупамa од по неколико хиљада људи. Други круг чиниле би тврђаве са посадом од 200–300 војника, а трећи, најмање важан, оне до стотинак посадника, често у форми *паланке*.⁸ С обзиром на географски положај, удаљеност од границе, али и стратешки значај контроле Дунава, Илок се очигледно налазио негде између ове две замишљене линије одбране.

Мустахфизи, у дословном значењу „чувари”, чинили су главнину гарнизона тврђаве. Често су у изворима називани *hişār erleri* или *merdān-i kal'a*, „људи тврђаве”, или *custode* у дубровачким изворима. Спадали су у јерлије (*yerlu kulu*), провинцијске снаге. Регрутовани су из редова генулија, добровољаца, чији је састав могао бити веома шаролик, како је то сјајно анализирао Пал Фодор: кажњене спахије и њихови синови, смењени или из службе избачени јаничари или припадници других родова, синови и рођаци јаничара, али и припадници разних полувојних, помоћних служби из редова раје, па и обична раја, која је у тренутку регрутације у генулије огромном већином прелазила у исламску веру. У мустахфизе једне тврђаве убрајали су се и имам и још неколико лица која су се бринула о џамији, писар и музичари. Иако су припадали пешадији, на неким за то погодним областима Царства један део мустахфиза уживао је тимаре, често колективне, у непосредној околини тврђаве, с личним приходом од 700 до 1.400 акчи годишње. Те мустахфиз-тимаре не треба мешати са *килич* или *ешкинџи* тимарима, које су уживале спахије, а то се на основу старе литературе често чинило. Мустахфиз-тимари су плата за посадничку службу. Они који нису били плаћени тимарима добијали су дневнице, између 6 и 9 акчи дневно. Дуго се у историографији погрешно сматрало да се појам мустахфиза односи пре свега на посаду састављену од јаничара Порте, а не на посебан род. Заповедник целе тврђаве, диздар, и његов заменик *ћехаја* (*kethudā*), уједно су били и директне старешине мустахфиза. Дељени су негде на буљке, негде на оде (најмање јединице од десет војника), на челу са буљук-башом (сер-буљуком) или ода-башом (сер-одом). Сматра се да међу мустахфизима није било хришћана. Штавише, у XVI веку једно време се уобичајило, као сигурносна мера, да се посаде мустахфиза у Румелији попуњавају војском из Анадолије и обрнуто.⁹

Арз (представка) са пописом мустахфиза који је сачино Хасан, диздар тврђаве Илок, 9/19. маја 1686. године, као и његово недатирано писмо у виду молбе, сачувани су међу османским документима које је прикупио конте

⁸ K. Hégyi, “The Ottoman Military Force in Hungary”, in: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, ed. G. Dávid – P. Fodor, Budapest 1994, 134–136; О. Зиројевић, „Паланка”, *Војноисторијски гласник* 1 (1970), 263–271.

⁹ DİA, “Müstahfiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32, İstanbul 2006, 109–111; H. Šabanović, „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XI (1961), 210–212; H. Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini”, у: исти, *Izabrana djela* I, Sarajevo, 1991, 35; Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, 109; Hégyi, 136–138; Fodor, 278–287.

Марсиљи, пролазећи кроз ове крајеве као један од највиших официра хабзбуршке војске.¹⁰ Документи се налазе у већој групи веома различитих докумената из личних архива, који су извесно дошли у његов посед после пада Београда 27. августа / 6. септембра 1688. године. Сасвим је могуће да су тада пронађени и донесени Марсиљију, познатом заљубљенику у архивалије сваке врсте без обзира на језик и писмо на којем су настале.¹¹ Арз и писмо највероватније су упућени дефтерхани будимског везира. Датум слања арза, непуна два месеца пре почетка аустријске опсаде Будима (коначно освојен 23. августа / 2. септембра 1686), указује на могућност да су документи заплениjeni од неког службеника будимске дефтерхане током хаотичног повлачења у Београд.

Писмо није датирано. Занимљиво је са дипломатичке стране јер је мали број сличних докумената сачуван и објављен. Изазива пажњу и са палеографске тачке гледишта. Састављач писма очигледно није био довољно образован. О томе сведоче фонетски приступ правопису, непознавање граматике, као и употреба колоквијалних израза који нам дочаравају тадашњи начин комуникације. С обзиром на то да садржи одређену личну ноту, можда га је, за разлику од очекивано формалног арза, написао сâм Хасан, диздар Илока, како би убрзао исплату плата посадницима.

Арз нам указује на структуру посаде из рода мустахфиза и структуру плата изражену у дневницама. Сасвим у складу са досадашњим сазнањима, мустахфизима у илочној тврђави заповедали су диздар, са платом од 40 акчи дневно, и његов ђехаја (заменик), са двоструко мањом дневницом. Укупно је уписано 41 лице, укључујући и заповеднике. Структура не одудара од уобичајене: подељени су на буљук од десетак мустахфиза, са буљук-башама на челу. Четворица сер-буљук добијала су по 15 акчи дневно, а обични мустахфизи по 10 акчи. Веће плате имали су алемдар (15), који је бринуо о њиховим инсигнијама, потом чауш (15), писар (15) и капиције Великих (12) и Малих врата (12). Велика капија налазила се на северној страни тврђаве, према вароши, како је забележио Евлија-челебија. Постојање обе капије потврђено је у неколико извора.¹²

Како је арз прилично оштећен, не види се најмање шест имена обичних мустахфиза. Међу посадом има доста провереника у првом колену, о чему сведочи патроним *Абдулах*. То је у науци већ одавно разјашњена појава.¹³ Оно што већ на први поглед изазива чуђење, и због чега је овај документ од изузетне научне важности, јесте чињеница да су најмање четворица мустахфиза уписана са својим хришћанским именима (Субота, Марко, Стојан и Грго) и патронимом *Абдулах*. Наука је прихватила тумачење да су мустах-

¹⁰ Biblioteca Universitaria di Bologna (даље BUB), MS 3574 (Biglietti, petizioni, pro memoria, note etc. in lingua turca, et alcune poche in Ebreico, il tutto preso dal S. C. Marsigli nelle sue militari spedizioni, sec. XVII, cc 223 sciolte in lingua turca piu 13 in lingua Ebreica di formati diversi, contenute in un cartone con titolo di mano di Giuseppe Mezzofanti), број 212 и 68. Фотокопије из те фасцикле својевремено ми је љубазно уступила др Душанка Бојанић, на чему сам јој веома захвалан.

¹¹ Више о овој грађи у: А. Фотић, „Турски документи о Рустем-пашином вакуфу и „двоструком закупу“ (*İcâreteyn*) у Београду”, *Miscellanea (Мешовиџа ђрађа)* XXXI (2010), 75–77.

¹² Zirojević, „Turska utvrđena mesta”, 136–137.

¹³ O. Zirojević, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru. Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica 2001, 25–39, и на том месту цитирану литературу.

физи обавезно били муслимани, и да су добровољци примали ислам непосредно по уписивању у род гинулија, из којих су се доцније регрутовали мустахфизи. Поставља се питање зашто је неко уписан као, на пример, *Субоша, син Абдулаха*. Сасвим је јасно да се не ради о муслиману, те не постоји никаква потреба за скривањем правог имена оца. Највероватније објашњење лежи у чињеници да су на граници и у ратним условима, због преке потребе, у добровољце каткад примани људи различитог, чак непознатог порекла, луталице, бегунци, неретко разбојници, равнодушни према религијској припадности, једном речју они који ни име свога оца нису знали. У таквом случају, не би било чудно да их писар заведе као „синове Абдулаха”.

Сасвим је могуће да због велике потребе за војницима ни заповедници нису инсистирали на примању нове вере као неопходном услову. Из писма се види да је број посадника управо био увећан, мада не знамо да ли услед премештаја, или због регрутације нових добровољаца, за које није било времена да се прво искажу у гинулијама. Можда је арз састављен управо у тренутку када су се спремали да прихвате ислам?¹⁴

Појединачни документи локалне провенијенције ретки су и мало познати у науци. Могу да крију многе, очигледно веома занимљиве податке, чак и оне који ће прилично уздрмати уврежена мишљења.

Документи су објављени у преводу, с тим што је због неуобичајеног текста за писмо приложена и транскрипција у целини, а за арз само на карактеристичним местима.

Документ бр. 1

Арз са пописом мустахфиза, 9/19. мај 1686.
(BUB, MS 3574/212)

Мустахфизи тврђаве Илок. Написано 25. М [дана] цемази ел-ахира године хиљаду деведесет и седме [9/19.05.1686] [Neferât-i müstaḥfizân-i ḳal'e-i İloḳ. Taḥrîren fî Cemâzî el-aḥîr M /yevm/ 25 sene-i seb'a ve tis'in ve elf.]:

Хасан ага, дневно 40 [акчи]; Салих, ђехаја, дневно 20; Арслан, сер-буљук, дневно 15; Салих, алемдар, дневно 15; Ибрахим, чауш, дневно 15; Мустафа, сер-буљук, дневно 15; Салих, сер-буљук, дневно 15; Шахин, сер-буљук, дневно 15; Ахмед, капиција Великих врата, дневно 12; Мустафа, капиција Малих врата, дневно 12; Писар Али, дневно 15; Салих Абдулах, дневно 10; Ахмед Махмуд, дневно 10; Шахин Абдулах, дневно 10; други Шахин, дневно 10; Курд Али, дневно 10; Хасан Абдулах, дневно 10; Хусеин Али, дневно 10; Дервиш Мустафа, дневно 10; Дилавер Абдулах, дневно 10; Абдулбаки, дневно 10; Ебубекир, дневно 10; Шахин Абдулах, дневно 10; Шехбаз Абдулах, дневно 10; Шахин Абдулах, дневно 10; Дурак Абдулах, дневно 10; Субота Абдулах, дневно [10]; Марко Абдулах, дневно [10]; Стојан Абдулах, дневно 10; Ивас Абдулах, дневно 10; Бехзад, дневно 10; [оштећено место, следе четири нечитка имена]; Хусеин Јанкула[?], дневно 10; Кучук Ахмед, дневно 10; Бекташ

¹⁴ Ову претпоставку изнела ми је проф. др Росица Градева (Амерички универзитет у Благоевграду, Бугарска).

Осман, дневно 10; [оштећено место, следе два нечитка имена]; Грго [Girgō] Абдулах, дневно 10.

Пошто је поменуто људство присутно у поменутој тврђави Средишту величанствености упућује се представка. На крају, ферман је у мог султана. [Neferāt-i mezbūr ḳal'e-i mezbūrde mevcūd olup der-i devlet-medāra 'arz olındı. Bākī fermān sultānumūndur.]

[Потпис]

Роб Хасан, садашњи диздар тврђаве Илок

[Печат]

Божији роб Хасан [...]

Документ бр. 2

Писмо, без датума.

(BUB, MS 3574/68)

Он!

Његовој екселенцији, мом честитом и срећном моћном оцу и мом Господару! Пошто пољубимо његове блажене и часне руке и искажемо поздраве и благослове за срећу, даје се на знање и саопштава се следеће: мој Господару, молимо Вас лице погнувши на прах под Вашим ногама. Будући да се увећао број убогих посадника, они сада ишчекују своје плате. Због тога смо послали чауша на ту страну. Ако би могли да учините да [плате] стигну на ову страну што је могуће пре, без задржавања, убоги посадници би били Ваши благосиљатељи. Мој Господару, Ви сте нам одмах иза Алаха и сада, осим Вас, ми немамо никога другога. Немојте нас одвајати од очију и од срца. Не унижавајте нас пред другим агама у Вашој држави. Од Вас [очекујемо] узвишену милост. На крају, благослов.

Роб Хасан ага, садашњи диздар Илока

Транскрипција:

Hüve!

[1] 'İzzetlü ve merḫametlü peder-î¹⁵ 'azîzüm Efendüm ḥazretlerinüñ mübârek dest-î şerîflerin [2] püs édüb selâmlar ve ḥayr du'âlar iblâğındañşoñra inhâ ve i'lâm olunan [3] oldur ki benüm Efendüm ḥâk-î pâyılarına yüzler sürüb niyâz olunur ve nefer fuḳarâsı [4] bir mikdâr ziyâde olmağla şimdi 'ulûfeye bâḳıyorlar ol sebebden çavuş [5] ol ṭarâfa¹⁶ gönderdük bolayki bir gün evvel yolcıdan ḳalmayub bu ṭarâfa [6] gele nefer fuḳarâsı du'âcınuzdur¹⁷ ve benüm Efendüm evvel Allah yine siz bizüm [7] şimdi sizden ğayrı kimesnemüz yokdur. Bizi gözden göñülden ferâmüş [8] buyurmayasız. Sizden devletünüzde¹⁸ bizi ağalar arasında alçaklatmayasız [9] lutf-i 'âzîmdur.¹⁹ Bākī ed-du'â.

Bende Hasan Ağa, dizdâr-î İlōḳ, ḥālâ

¹⁵ Персијски изафет неправилно пише с „јетом”, и то чини на свим местима у документу.

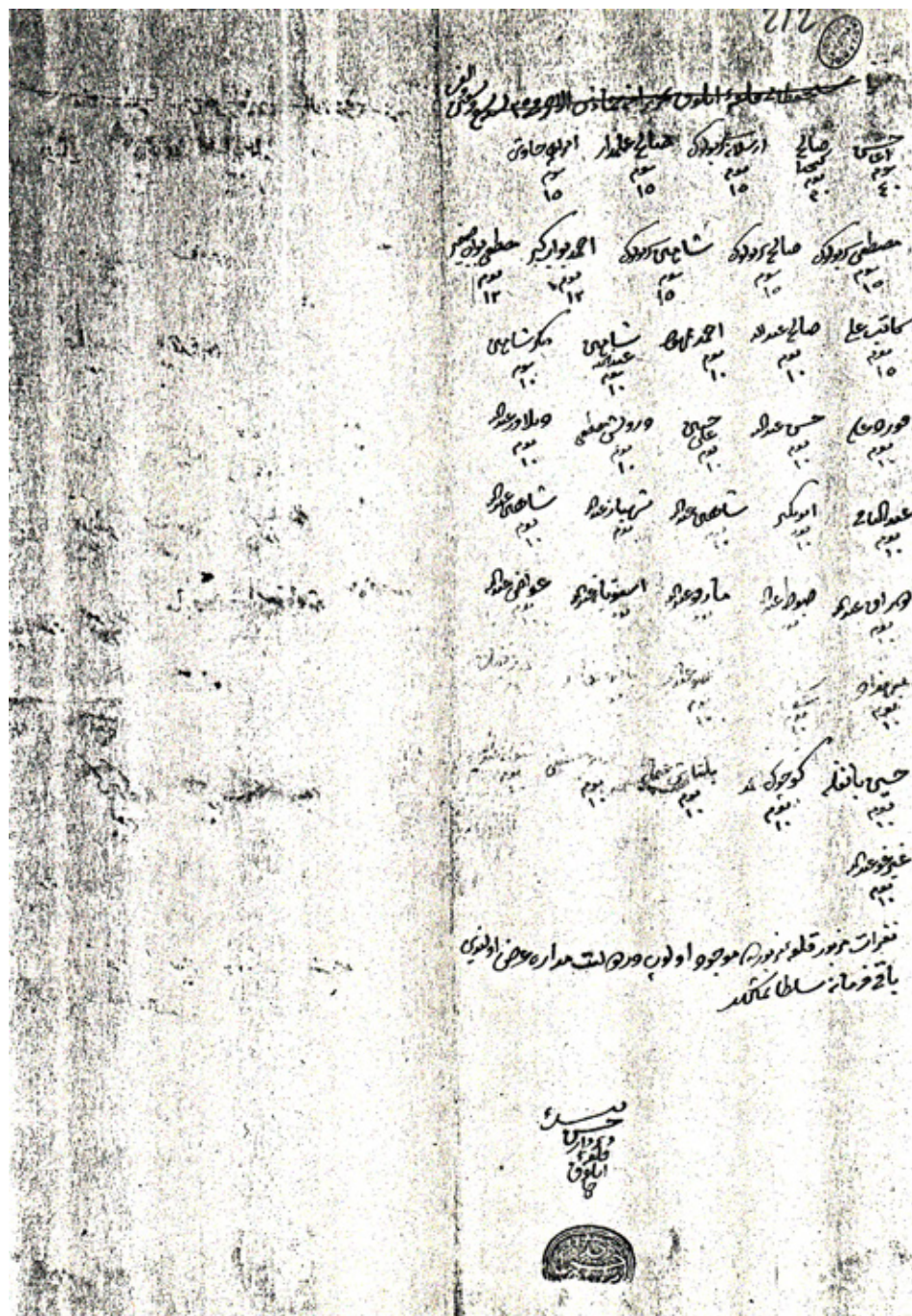
¹⁶ Треба ṭarâfa. И наредни пут пише на исти начин.

¹⁷ Треба du'âcîñuz.

¹⁸ Треба devletünüzde.

¹⁹ Треба 'âzîmdur

Документ бр. 1

و انتم
حضرت بنش مبارک و سنی شریف
خود و محلو بر بر بنیم
پس ای پدر سلام و دعا و بلاغت نصیحت
اولد و دیگر بنم انتم حاکم یا پادشاه یوز
بر مغر از زیاده او بخله شمری عوفیه با قیور
اول طرافه کوندر که بولایک بر کون اوله یوجیده
که نرفقار و عاجوز در و بنم انتم اوله الله بنه
شمری سیزده غیری که مزید در بنی کوز و ده کوهنده
بیور می سیز سزده و لئونوزها بنی و عار از سزده
لطف عظمی باقی الهمی

THE *MÜSTAHFIZES* OF ILOK IN 1686 – THE QUESTION
OF CHRISTIAN NAMES

by

Prof. ALEKSANDAR FOTIĆ, PhD
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Belgrade, Serbia

SUMMARY: The military unit of the *müstahfizes* of Ilok in 1686 consisted of Muslims, mostly first-generation converts, and Christians with the patronym *Abdullah*. According to earlier research, Christians could not be recruited in the *müstahfiz* force. New data suggest a different conclusion. It is quite possible that the great need for soldiers led commanding officers not to insist on conversion as a prerequisite for recruitment. The most plausible explanation for the use of the patronym *Abdullah* by Christians may be the fact that men of unknown origin, vagrants and fugitives who did not even know the name of their father were accepted as volunteers on the border and in the time of war.

KEYWORDS: Ottoman Empire, 17th century, Ilok, Army, *Müstahfizes*

Мр ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ

Народна библиотека Србије
Београд, Србија

ГРАНИЦЕ, НАСЕЉА И ПАРОХИЈЕ ТЕМИШВАРСКЕ ЕПАРХИЈЕ (1716–1779): ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ ПРАВОСЛАВЉА У БАНАТУ

САЖЕТАК: У раду се утврђују границе, насеља и парохије Темишварске епархије, од доласка епархијске територије под фактичку хабзбуршку власт (1716) до доношења Деклараторије, 1779. године. Велика страдања у узастопним аустро-турским ратовима (1683–1699, 1716–1718, 1737–1739) довела су до пустошења читавих области, нестанка многих насеља, уништавања мреже парохија и учесталих миграција становништва. Након 1739. године, ово подручје налазило се изван домаћаја ратних сукоба, што је повољно утицало на обнову старих и оснивање нових насеља и парохија, као и на развој мреже протопрезвитерата. Током XVIII столећа епархијске границе нису значајније мењане, а на основу сачуваних извора може се пратити постепени пораст укупног броја насеља и парохија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска патријаршија, Београдска митрополија, Карловачка митрополија, Темишварска епархија, Хабзбуршка монархија, историјска географија, парохије, Срби, Румуни, Банат, XVIII век

Једна од највећих прекретница у дугој и богатој историји Темишварске епархије десила се већ на почетку Аустро-турског рата (1716–1718). У јесен 1716. године, хабзбуршка војска освојила је Темишвар и највећи део Баната, а током наредне године и последњи турски одреди протерани су на другу страну Дунава. Рат је завршен миром у Пожаревцу, 21. јула 1718. године, по чијим одредбама је Хабзбуршкој монархији припао цео Банат са Темишваром, а самим тим и целокупан простор Темишварске епархије.¹

¹ Поред Баната, Хабзбуршкој монархији припали су и доњи Срем, средишњи део Србије од Београда до Западне Мораве и од Дрине до Тимока, узак појас северне Босне уз Саву са Бијељином, као и такозвана Мала Влашка (некадашњи Северински Банат), до реке Алуте. Уп: *Историја српског народа* IV–1, Београд 1986, 111–112. Пре рата, у периоду турске власти, подручје Баната припадало је Темишварском ејалету. Уп: О. Зиројевић, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник МС за историју* 1 (1970), 22.

Након доласка под хабзбуршку власт, Тамишки Банат није прикључен Угарској, већ је стављен под непосредну надлежност средишњих државних и војних власти у Бечу, које су обласну управу повериле посебној Земаљској администрацији са седиштем у Темишвару.²

У овим преломним историјским тренуцима, Темишварском епархијом управљао је владика Јоаникије Владисављевић (1713–1727), способан и снажљив архијереј који је убрзо по избијању рата стао уз хабзбуршку војску. Тиме је обезбедио наклоност нових власти, које су га 18. априла 1722. године и званично признале за темишварског епископа.³ У међувремену, решено је и питање митрополијске припадности српских епархија у Банату. Повељом цара Карла VI, од 21. новембра 1720. године, надлежност београдског митрополита Мојсија Петровића (1713–1730) проширена је на цео Банат, чиме је озваничено стварање самоуправне Београдске митрополије, којој су припале и обе банатске епархије – Темишварска и Вршачка.⁴

Након спајања двеју српских митрополија, Београдске и Карловачке (1726), Темишварска епархија се нашла у саставу обједињене Београдско-карловачке митрополије.⁵ У таквим околностима дочекано је и избијање новог Аустро-турског рата (1737–1739) који је окончан Београдским миром (1739). Хабзбуршкој монархији остао је сав простор северно од Саве и Дунава, јужни делови припали су Османском царству, а Темишварска епархија прикључена је Карловачкој митрополији.⁶

У међувремену, Банат је 1779. године укључен у угарски жупанијски систем, изузев Војне границе, која је и даље остала под директном управом бечких власти. Поврх тога, 16. јула исте године, донета је и Деклараторија (*Benignum Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*), правни акт којим се до детаља регулисао положај српског народа и српске цркве, на целокупном подручју Карловачке митрополије.⁷ Овим преломним догађајима у историји

² *Историја српског народа* IV–1, 111–113.

³ Д. Руварац, „Мојсије Петровић митрополит београдски 1713–1737”, *Споменик СКА* 34 (1898), 129; Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, Сремски Карловци 1923, 4; Д. Руварац, „Прилози за историју архиепископа и епископа у митрополији Карловачкој”, *Лейпциг Мајице српске* 198 (1899), 117.

⁴ То је значило да је београдски митрополит постао духовни старешина не само православно Срба, већ и православних Румуна, који су чинили већину становништва у источном Банату. По овој повељи и по следећој, која је донета 4/15. јануара 1721. године, митрополит се није смео мешати у световне већ само у духовне ствари над православним свештенством и није могао по својој вољи постављати епископе. Уп: Д. Руварац, „Мојсије Петровић...”, 91; Д. Руварац, *Темишварска епархија, од њена постанка до 1758*, Сремски Карловци 1914, VII; Ј. Радонић – М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954, 94; *Историја српског народа* IV–1, 126; Н. Гавриловић, „Јурисдикција Карловачке митрополије над православним Румунима у Банату, Кришани и Ердељу”, *Темишварски зборник* 1 (1994), 63–67.

⁵ И. Точанац, „Београдска и Карловачка митрополија: Процес уједињења (1722–1731)”, *Историјски часопис*, 55 (2007), 201–204.

⁶ Д. Руварац, „Мојсије Петровић митрополит...”, 92–93; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 18–25; *Историја српског народа* IV–1, 126–128.

⁷ Овим актом је прописан начин избора и финансирања митрополита и епископа, правила рукополагања, привилегије и приходи свештеника, однос нижег према вишем свештенству, однос владика и манастира у епископијама, као и општа правила понашања унутар манастира. Речју, уведена је строга контрола делатности свих припадника клира. Уп: Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије...*, 97–150.

Баната, а самим тим и Темишварске епархије, означен је крај првог раздобља њене историје под хабзбуршком влашћу.

*

Најзначајнија изворна сведочанства о територијалном развоју и административном уређењу Темишварске епархије, у периоду од 1716. до 1779. године, настала су током повремених пописа које су спроводиле црквене и државне власти. Међу пописима које су спровеле епархијске власти сачувани су пописни подаци из 1727, 1733, 1758, 1764, 1767, 1771. и 1773. године.⁸ За поређења и допуне коришћени су пописи државних власти из 1717, 1734, 1743. и 1774. године, као и други мањи и фрагментарни пописи.⁹ Од поменутих црквених пописа, сви су сумарни, изузев детаљног, али нецеловитог епархијског пописа из 1758. године. Пописна пракса је била условљена поделом Баната на 11 административних области које су називане *дистрикти*. Чак и у црквеним пописима, подаци по правилу нису били бележени према протопрезвитератима, већ према дистриктима, изузев пописа из 1764. године који следи црквену поделу. Приликом спровођења државних пописа, током којих су пописивани сви банатски дистрикти, бележени су само подаци о насељима, без посебних напомена о њиховој парохијској и епархијској припадности.

Прве податке о насељима и привредној делатности тек освојеног Баната прикупили су службеници Дворске коморе у Бечу. У извештају од 30. децембра 1716. године обавестили су претпостављене да се на запоседнутој територији налази укупно 740 насељених места.¹⁰ Подручје Баната први пут детаљно је пописано 1717. године, али тај попис, будући да су га сачиниле државне власти, не садржи сведочанства о томе која су насеља припадала Темишварској, а која Вршачкој епархији.¹¹ Први црквени попис из XVIII века обављен је 1727. године, након смрти владике Јоаникија Владисављевића. Сачињен је по угледу на државне, према административној подели Баната

⁸ Сигнатуре описа, редом по годинама: Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије 1727. године*, 7–10; АСАНУК, МП, „А”, 1733/102; Д. Руварац, „Темишварска епархија 1758. године”, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* 3 (1913), 321–373; Д. Руварац, „Темишварска епархија 1764”, *Српски Сион* 15 (1905), 466–467; АСАНУК, МП, „Б”, 1767/45; МП, „Б”, 1771/41; Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци 1902, 147–152.

⁹ Д. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695 до 1796*, Нови Сад 1936, 67–71; С. Пецињачки, „Подаци о приходима и расходима Банатске администрације у првој половини XVIII века”, *Зборник за историју*, Матица српска, 8 (1973), 88–89; С. Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник за историју*, Матица српска, 6 (1972), 111; J. Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, Materialien. Heft 5, Tübingen 1995, 134–151, 252–336; J. J. Ерлер, *Банат*, Панчево 2003, 78–99.

¹⁰ С. Пецињачки, „Дворска комора о Банату у 1716. години”, *Сјоменик*. Одељење историјских наука, САНУ, СХХII, Београд 1981, 143–149; V. S. Dabić, „The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in War-Afflicted Territories”, *The Peace of Passarowitz, 1718*, ed. by Charles Ingrao, Nikola Samardžić and Jovan Pešal, West Lafayette, Indiana, 2011, 194.

¹¹ J. Szentkláray, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből: 1779-től napjainkig*, Temesvárott 1879, 20–32.

на дистрикте. Следећи попис организован је пет година касније (1733), након одлуке државних власти да се попише стање Српске цркве на простору Хабзбуршке монархије.

Према пописима из 1727.¹² и 1733.¹³ године, Темишварској епархији у целости припадало је шест дистриката: Панчевачки,¹⁴ Великебечкеречки, Чанадски, Темишварски, Чаковски и Липовски, као и највећи део Лугошко-фачетског дистрикта. На северу се граничила са Арадском епархијом, од које је била раздвојена доњим током реке Мориша. Река Тиса делила ју је од Бачке епархије на западу, а Дунав од Београдско-сремске митрополитске епархије на југозападу и југу. Копнена граница према суседној Вршачкој епархији полазила је од Ковина на Дунаву, а затим је пратила границе Панчевачког, Чаковског, Лугошко-фачетског и Липовског дистрикта, са извесним одступањима. На истоку је допирала до западних обронака Карпатских планина, а потом је према северу избијала на реку Мориш, узводно од Липове. У зависности од померања административних граница, повремено су се мењале и границе банатских епархија, мада не по аутоматизму и не без изузетака, који су били чешћи у другој половини XVIII века.¹⁵

Током целог овог столећа, најподложније променама било је подручје Лугошко-фачетског дистрикта. Овај дистрикт био је подељен на четири *процеса*: Фачетски, Лункански, Сарезански и Лугошки. Насеља са подручја прва три процеса припадала су у потпуности Темишварској епархији, као и девет, од укупно 24 села Лугошког процеса. Остала места овог процеса потпадала су под надлежност вршачког епископа све до седамдесетих година XVIII века.¹⁶

Тежња за изједначавањем црквених и административних граница довела је током тридесетих година XVIII века до настанака бројних неспоразума. Први по реду тицао се девет села Лугошког процеса (Драгоешта, Фикатара, Охабе, Жабара, Коштеја, Белинаца, Кизетеа, Грујина и Перула), која су припадала Темишварској епархији, док је већи део овог процеса био у Вршачкој епархији. Државне власти су, без претходног споразума између надлежних епископа, покушале да поменута села издвоје из састава Темишварске и прикључе их Вршачкој епархији.¹⁷ Овај покушај изазвао је оштро противљење мештана поменутих села који су тврдили да су њихови кнезови на превару

¹² Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије 1727. године*, 7–10.

¹³ АСАНУК, МП, „А”, 1733/102.

¹⁴ Изузев Дубовца и Гаја који су припадали Вршачкој епископији.

¹⁵ J. Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, 134–151, 252–336.

¹⁶ АСАНУК, МП, „Б”, 1742/117; Д. Руварац, „Грамате митрополитске и патријарашке”, *Српски Сион* 15 (1905), 558–559. Први попис у којим се цео Лугошки процес налазио у Темишварској епархији је из 1773. године.

¹⁷ АСАНУК, МП, „А”, 1733/102. Оборкнез лугошки је у својој кући окупио кнезове свих девет села и ту их је, уз помоћ лугошког свештеника Стефана, навео да ставе своје потписе на писмо које је донео поменути свештеник. Кад су се кнезови потписали, речено им је да су прихватили да у духовном погледу од сада припадају вршачком епископу Максиму Несторовићу уместо дотадашњем Николи Димитријевићу. Кнезови су се „зачудили томе новом што су чули и касно, већ у мрак, разишли се и отишли свако у своје село. Када су казали најстаријим мештанима и осталима у селу, сви су негодовали због такве преваре, и што су били принуђени да на непознато писмо ставе крст без знања осталих.”

потписали сагласност да села припадну Вршачкој епархији, те је одлучено да се позову представници власти како би разрешили новонастали спор.

Почетком јануара 1733. године, лугошки *ишпјан* је у селу Белинц окупио представнике свих девет села. Дошла су „по два и по три човека од старих људи” које је ишпан питао „да из душе кажу праву из којег су дистрикта...и од којег епископа у духовном погледу зависе, да ли од себешког или темишварског”. Мештани су „из душе казали” да су „поменута села Фачетског дистрикта, а не Лугошког. Такође, и у духовном погледу су увек од темишварског епископа зависили, а не од себешког и лугошког, и тако да желе да и убудуће остане”. На то им је ишпан одговорио да „никако другачије неће бити него како је до сад било тако да ће и унапредак остати”.¹⁸ Представници власти изашли су у сусрет вољи народа, тако да су поменута села остала у Темишварској епархији, иако су она у административном погледу била део Лугошког процеса.¹⁹ Да је стање дуже време остало непромењено види се и из пописа Вршачке епархије из 1749. године, у којем се ова села не помињу.²⁰

Доласком владике Јована Ђорђевића (1749–1769) на службу вршачког епископа, обновљено је питање разграничења између две епархије. Владика је тражио проширење на рачун Темишварске епархије, образлажући захтев потребом за већим приходима због изградње цркве и двора у Вршцу. Његовој молби је удовољено на Синоду 1758. године, чиме је добио 13 парохија из Лугошког дистрикта као помоћ због изградње резиденције и као „потпору његовој старости”. О којим се тачно парохијама ради није познато, али је вероватно да су поменутих девет села била међу њима. Места су додељена Вршачкој епархији само за живота Јована Ђорђевића, дакле, њему лично, или до повратка три изгубљена дистрикта из источне Србије: Крајинског, Кривинског и Кључког, под хабзбуршку власт.²¹ За ово проширење владика Ђорђевић морао је да тражи дозволу и од државних власти. С тим у вези, Темишварска администрација, представком од 30. јуна 1759. године, јавила је тадашњем темишварском епископу, Вићентију Јовановићу Видаку, да вршачки епископ моли да се цео Лугошки дистрикт припоји његовој епархији и да га пита има ли нешто против тога.²² У следећем допису владици Видаку, од 3. јула 1759. године, стигло је обавештење да се рок за одговор вршачком епископу продужује за месец дана.²³

Због непостојања докумената који би даље говорили о овом проблему не зна се да ли је и када је реализовано проширење Вршачке епархије на рачун Темишварске епархије. Владика Ђорђевић био је у добрим односима с представницима власти, тако да не би требало да су му они представљали проблем. Међутим, према попису Темишварске епархије из 1764. године, по протопрезвитератима, свих девет спорних села су и даље пописана у оквиру Сурдијашког протопрезвитерата. У следећем попису, из 1767, по дистрик-

¹⁸ АСАНУК, МП, „А”, 1733/102.

¹⁹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/102; Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 147.

²⁰ Према попису Вршачке епархије из 1749. године, Лугошки протопопијат чинила су 33 села, са 3.802 кућа и 42 свештеника. Уп: Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 101–112.

²¹ АСАНУК, МП, „Б”, 1759/40, 128.

²² АСАНУК, МП, „Б”, 1759/66.

²³ АСАНУК, МП, „Б”, 1759/25.

тима, саставни су део Фачетског дистрикта, као и у попису из 1771. године, где су у одвојеном Лугошком процесу (не укључујући сâм Лугош) и даље у Темишварској епархији. Попис из 1773. године чини се да даје коначну слику расплета ситуације, по њему је цео Лугошки дистрикт, први пут у XVIII веку, у Темишварској епархији.

О државним интервенцијама у регулисању црквених питања, пре доношења *Деклараторије* из 1779. године, сведочи Резолуција Илирске дворске депутације од 30. априла 1772. године. Њоме су села Фрљуг и Ваљемаре издвојена из Вршачке и припојена Темишварској епархији, због усклађивања црквених граница са административним границама, односно границама дистрикта.²⁴ Оваквим државним мерама заокружена је територија Темишварске епархије, која је потврђена *Деклараторијом* из 1779. Током 1779/80. године укинута су сви банатски дистрикти, а незавојачена насеља су укључена у угарски жупанијски систем наново успостављене Торонталске, Тамишке и Крашово-северинске жупаније.²⁵

*

Распоред насеља у Темишварској епархији био је условљен географским одликама простора. У појединим деловима епархије насеља су била збијена, док су у другим деловима била раздвојена пустоселинама. Највише пустоселина током прве половине столећа, било је на подручју Панчевачког, Бечкеречког и Чанадског дистрикта, претежно (или искључиво) насељеним српским живљем. Многа насеља на том подручју запустела су још у време аустро-турских ратова, 1683–1699. и 1716–1718. године.²⁶ Нови Аустро-турски рат (1737–1739) проузроковао је велика страдања становништва и нестајања насеља на путевима војске.²⁷ На другој страни, села у планинском Лугошко-фачетском дистрикту, била су груписана у долинама река које су се спуштале с Карпата. На том подручју није било пустара, већ су ницала нова насеља на рубовима постојећих, односно тамо где је било слободног места.

За утврђивање назива и броја постојећих насеља у Темишварској епархији коришћени су већ поменути пописи епархије.²⁸ Током и после ратова вођених крајем XVII и почетком XVIII века, приметан је нагли пад броја насеља у епархији. Тек од друге половине века бележи се лагани, али стални пораст нових насељених места. По попису из 1727. године у епархији је било 268 насеља, 1733. године 266, што говори о огромном опустошењу ових простора током 1717–1718. године, ако се има на уму да је у поменутих седам дистриката 1717. године забележено 405 села.²⁹ Према попису епархије из

²⁴ АСАНУК, МП, „Б”, 1772/35.

²⁵ С. Пецињачки, *Панчевачки дисџрикти*, Нови Сад: Филозофски факултет, 1985, 18.

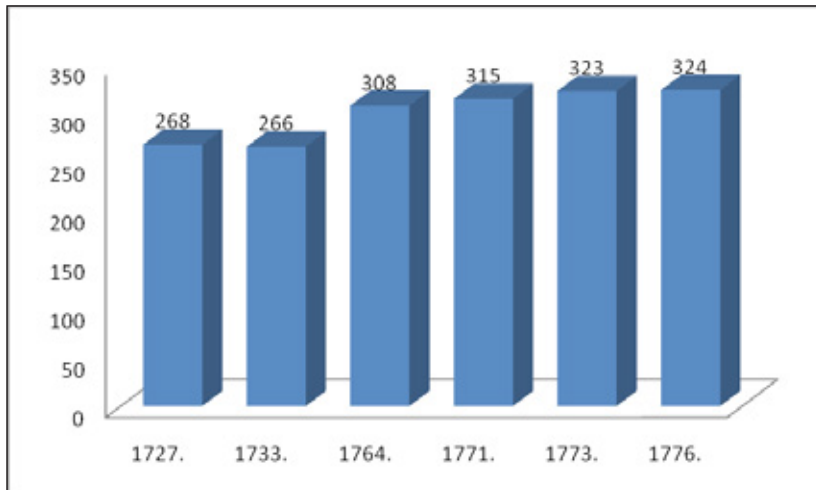
²⁶ V. S. Dabić, “The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in War-Afflicted Territories”, 194–195.

²⁷ Д. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 77–78. Сигурно је Бзовик запустео у том периоду, док су Борча и Овча опустеле убрзо по завршетку рата.

²⁸ Видети фусноте 8 и 9.

²⁹ Темишварској епархији је припадало нешто мање места, јер у овај број улазе сва насеља Лугошког дистрикта.

1764. године постојало је 308 насеља,³⁰ попис из 1767. обухватио је 274 парохије,³¹ попис из 1771. године 315 насеља, попис из 1773. године 323 места, а нису пописане вароши у епархији. Коначан број насеља 1776. године био је 324,³² што је повећање за 56 села у односу на 1727. годину.

Графикон 1. Утврђени број насеља Темишварске епархије у периоду од 1727. до 1776. године

Према првим пописима сва насеља *Панчевачког дисџриктија* изузев Дубовца и Гаја, припадала су Темишварској епархији: Бзовик,³³ Бока, Борча, Брестовац, Гологоњ, Делиблато, Добрица, Долово, Јабука, Јарковац, Ковин, Маргитица (*Мала Марџиња, Марџиња, Марџаријица, Банайска Дубица*), Овча, Омољица, Опово, Острово,³⁴ Неузина, Панчево, Плочица, Сакуле, Сефкерин, Старчево и Томашевац. У рату 1737–1739. запустеле су Борча и Овча, а територија Панчевачког дистрикта убрзо је доживела велике промене. Током 1742. године, у склопу државне реорганизације, Панчевачки и Ковински процеси у целини су задржани у Панчевачком дистрикту, док је Неузински процес,³⁵

³⁰ Д. Руварац, „Темишварска епархија 1764”, 466–467.

³¹ Овим пописом нису обухваћена сва насеља у епархији, јер су пописане само парохије, о чему сведочи наслов пописа: Prothocollum totius Parochialis Graeci Ritus Orientalis Ecclesiae Temesvarrensis et Lippoviensis Dioceseos Cleri Facta Conscriptionis Anno 1767. (АСАНУК, МП, „Б”, 1767/45).

³² „Радња Архијерејског синода 1776”, превео са њемачког А. Г. *Српски Сион* 14 (1904), 601; Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

³³ Не помиње се после 1737. године.

³⁴ Острово је у управном погледу, за време турске управе, припадало, највероватније, Смедеревском санџаку, односно Пожаревачком округу. У црквеном погледу село је било парохија Манастира Рукумија, односно део Панчевачког егзархата Београдске митрополије. Овакво стање потрајало је до Аустријско-турског рата 1737–1739. године, односно Београдског мира 1739. године, када је село прикључено Панчевачком протопопијату Темишварске епископије. С. Пецињаки, *Панчевачки дисџриктиј*, 205–206.

³⁵ Овом процесу до 1742. године припадали су: Бока, Добрица, Иланца, Јарковац, Маргитица, Неузина и Томашевац, Опово, Сефкерин и Сакуле.

изузив насеља Опово, Сефкерин и Сакуле, која су остала у Панчевачком дистрикту, прикључен Бечкеречком дистрикту.³⁶

Већи део насеља овог дистрикта завојачен је у периоду 1766–1768. године и укључен у новоформирану XII немачко-банатску регименту. Према попису из 1771. године, под јурисдикцијом Темишварске епископије била су следећа места: Опово, Сефкерин, Јабука, Панчево, Старчево, Омољница, Брестовац, Плочица и Ковин.³⁷ Сâм дистрикт постојао је још неко време само са четири, тек обновљена, коморска насеља – Баваништем, Банатским Новим Селом, Доловом и Делиблатом. Темишварска администрација затражила је 1771. године од Дворске коморе да се, из разлога штедње, укине Панчевачки дистрикт, а коморска насеља прикључе Вршачком дистрикту, у оквиру посебног процеса. Молба Администрације највероватније је убрзо испуњена, јер се 1773. године Банатско Ново Село налазило у саставу Вршачког дистрикта, док крајем исте године није завојачено и прикључено XII немачко-банатској регименти, заједно с Баваништем и Доловом. Делиблато је истовремено прикључено Српској граничарској регименти, да би након њеног укидања и оно било укључено у XII немачко-банатску регименту.³⁸ Територија ове регименте заокружена је 1779. године, а Темишварској епархији припадали су: Опово, Сефкерин, Јабука, Панчево, Старчево, Омољница, Брестовац, Плочица, Ковин, Јарковац, Острово, Падина, Перлез, Сакуле, Селеуш, Ботош, Орловат, Баранда, Баваниште, Маргаритица, Ново Село, Брестовац, Делиблато, Добрица, Идвор, Иланца и Долово.³⁹

У првим црквеним пописима у *Бечкеречком дисџтрикџу* постојала су следећа насеља: Акац,⁴⁰ Арадац, Ботош, Беодра,⁴¹ Бечеј, Бочар,⁴² Велики Бечкерек, Граднулица,⁴³ Елемир, Ечка, Иђош, Иланца, Итебеј, Јанкаид (*Јанков Мосџ*), Кумани, Модош (*Јаџа Томиђ*), Орловат, Пардањ (*Међа*), Сенђурађ (*Свеџи Ђорђе*, *Сенџурађ*, *Жиџиџије*), Сечањ, Сига, Торак, Фаркаждин, Чавош, Чента (*Леоџолдово*) и Шимода.⁴⁴ Након рата 1737–1739. запустели су Акац и Шимода, а дистрикту је из Панчевачког прикључен Неузински процес.⁴⁵ У међувремену основана су нова насеља: Беодра, Јанкаид, Клек, Меленци, Падина (*Уздин*), Селеуш, Фаркаждин, Маријево (*Марино Село*, део Томашевца), а Торак је подељен на Велики и Мали.

Подручју *Чанадскоџ дисџтрикџа* у почетку су припадала следећа места: Велики Семиклуш (*Велики Свеџи Миклоџ*), Деска, Ђала, Егриш, Зомбор,

³⁶ С. Пецињачки, *Панчевачки дисџтрикџ*, 17.

³⁷ АСАНУК, МП, „Б” 1771/41.

³⁸ С. Пецињачки, *Панчевачки дисџтрикџ*, 17–18.

³⁹ С. Пецињачки, *Граничарска насеља Банџа (1773–1810)*, 1–2, Нови Сад 1982, 17–18.

⁴⁰ Први пут се помиње 1719. године. С. Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, 111. Не помиње се 1727. године, а помиње се у пописима из 1733. и 1743. године.

⁴¹ Не помиње се у пописима из 1727. и 1733. године. Први пут се помиње 1740. године. Д. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за исџорију насеља у Војводини*, 66.

⁴² Не помиње се у пописима из 1727. и 1733. године. Први пут се помиње 1736. године. Д. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за исџорију насеља у Војводини*, 62.

⁴³ Помиње се само у попису из 1727. године. Касније је прикључена Великом Бечкереку.

⁴⁴ Први пут се помиње 1736. године. Д. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за исџорију насеља у Војводини*, 62.

⁴⁵ С. Пецињачки, *Панчевачки дисџтрикџ*, 17.

Турска Кањижа, Комлош (*Кумлушул Маре*), Мали Семиклуш (*Осџојућево*), Оросламош (*Банайско Аранђелово*), Падеј, Санад, Саравола (*Саравале*), Сен-петер (*Свети Пејтар*), Чанад и Чока.

Територије Бечкеречког и Чанадског дистрикта доживеле су велике промене због укидања Потиске и Поморишке војне границе, 1751. године, и досељавања тамошњих граничара.⁴⁶ Потиски и поморишки граничари населили су се у 15 места, од којих су једна основана први пут том приликом, а друга су запустела крајем XVII или почетком XVIII века, док су трећа већ била насељена. Поменута села су: Велика Кикинда, Мала Кикинда, Мокрин, Јозефово, Крстур, Врањево, Карлово, Кумани, Тараш, Меленци, Ботош, Сига, Идвор, Леополдово и Марино село (*Маријино*). Већина их је била на територији Бечкеречког дистрикта, а само три – Крстур, Јозефово и Мокрин у Чанадском дистрикту. Били су распоређени у шест Горњих компанија Земалске милиције у Банату.⁴⁷

Почев од 1764. године започето је формирање Илирског (српског) граничарског пука, који је обухватио територију поменутих насеља. Према попису из 1771. године, следећа места Илирске границе била су под јурисдикцијом Темишварске епархије: Велика Кикинда, Мала Кикинда, Мокрин, Јозефово, Крстур, Врањево, Карлово, Кумани, Тараш, Меленци, Ботош, Сига, Идвор, Леополдово.⁴⁸ Десетак насеља ове границе развојачено је 1773. године, и 1774. враћено под коморску надлежност као Великокикиндски дистрикт.⁴⁹ Насеља Великокикиндског крунског дистрикта која су 1774. године била у саставу Темишварске епархије су: Велика Кикинда, Мала Кикинда, Мокрин, Јозефово, Крстур, Врањево, Карлово, Кумани, Тараш, Меленци.⁵⁰ Пет села нису ушла у Великокикиндски дистрикт, већ су прикључена XII немачко-банатској регименти: Идвор, Чента, Ботош, Марино Село и Сига.⁵¹

Темишварски дистрикт, поред града Темишвара, са четвртима Градом, Фабриком и Новом Вароши, према пописима из 1727. и 1733. чинила су насеља: Базош, Башани, Берегсов (*Берегсау*), Болдор, Буковац, Варјаш, Ђировда (*Гирода*), Дињаш (*Диниаш*), Ђорок (*Ђораш*), Јармата (*Ђармајта*)⁵², Ђерђамош (*Корк Јанош*, *Карјиниш*), Жадани, Језвин (*Извин*), Јенопоље (*Јенова*, *Јеново*, *Ианова*), Калача, Кетфељ (*Кејфел*), Кнез, Медвеш (*Урсени*), Моноштор (*Манашиштур*), Мошница, Мунара, Мурани, Нађфала (*Нађвола*, *Велико село*),

⁴⁶ Развојачење поменутих граница имало је снажан утицај и на унутрашња црквена питања. Поморишка граница се налазила на простору Арадске епархије, па се пресељење великог броја становника у Банат неповољно одразило на приходе тамошњег епископа Синесија Живановића, који је тражио од државних власти да му се доделе додатна материјална средства за издржавање, па чак и део прихода темишварског владике, јер је остао без значајног дела дотадашњих примања. Уп: АСАНУК, МП, „Б” 1753/135, 144.

⁴⁷ В. Стајић, *Великокикиндски дистрикт (1776–1876)*, Нови Сад 1950, 15–16; Д. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века: историја насеља и становништва*, Београд 1955, 66; Ј. Илић, „Насељавање Потиских и Поморишких граничара у Банат (1751–1753)”, *Зборник Матице српске за историју* 89 (2014), 38–40.

⁴⁸ АСАНУК, МП, „Б” 1771/41.

⁴⁹ С. Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, 13–17; Ј. Илић, „Насељавање Потиских и Поморишких граничара у Банат (1751–1753)”, 41.

⁵⁰ В. Стајић, *Великокикиндски дистрикт (1776–1876)*, 22.

⁵¹ Исто, 22.

⁵² У пописима из 1764, 1767. и 1771. је у Чанадском дистрикту.

Немет, Парац (*Барца*), Петрово Село, Печкерек (*Мали Бечкерек*), Ражман,⁵³ Рекаш, Ремета, Сакалаз, Сентмихај, Сентандраш (*Сенїандреј*), Секусић (*Секусићу*), Сечани, Силаш, Тополовац, Утвин, Фенлак, Чернетехаз (*Чернїишаз*, *Црнїас*), Ченеј, Шаг, Шешвар (*Шесфар*) и Шушчара. У пописима из друге половине века помињу се Баракас,⁵⁴ Бенсек, Калача, Кишфалуд (*Кишода*), Клариј, Сен Петер, Чадат и Црња, док су Рекаш и Шушчара запустели.

Структура *Чаковског дисїриктиа* није се битније мењала, а припадала су му следећа места: Банлок, Берин, Бирда, Блажова (*Блажево*), Болија (*Болиа*, *Бол*, *Воле*, *Фолија*), Боћа, Бузјаш (*Бузијаш*), Валкан, Ваљемаре, Ваљепаж (*Валеајаш*), Велики Гај, Вермеш, Вишад,⁵⁵ Војтек (*Војтеј*), Вукова, Гад, Гилад, Дента, Долац, Драгшина (*Карагшин*), Дубош (*Дубоз*), Дулеу, Ђулвез (*Ђулваз*), Ђир, Ерсиг (*Јерсиј*), Жебел (*Жебел*), Иванда, Изгар, Кадар, Канак (*Конак*), Кепет (*Кајаш*), Кевериш (*Велики Кевереш*), Лигет, Мали Гај, Македонија, Обад, Офсеница (*Овсеница*), Омор, Икловда (*Окловда*, *Никловда*, *Иклода*), Опатица, Петроман, Раковица, Рудна, Сакош, Сарчија (*Сарча*, *Суїјеска*), Семартон (*Синмартин срїски*), Сенђурађ (*Свейш Ђорђе*, *Сенїђурађ*, *Синђорђе*), Силаш (*Силаду*), Србова (*Сирбова*), Скуле (*Скулиа*), Сока (*Соке*), Стамора (*Румунска Сїамора*), Толвадија, Тођир (*Тодиер*), Уљук, Унип, Фењ, Фрљуг (*Ферлошик*), Хитијаш, Чаково, Чебза (*Чевса*, *Чейца*), Черна, Шипет, Шожда (*Шошдеа*), Шурјан. У пописима из друге половине века помињу се још Берекуца, Гилад је подељен на Горњи и Доњи, село Партош је од манастирске, постала мирска парохија, док су из Вршачке епархије овом дистрикту прикључена села Ваљемаре и Фрљуг.⁵⁶

Лийовски дисїрикти такође нису задесиле битније измене, а чинила су га следећа насеља: Алеуш (*Алиош*, *Аљош*), Бакамезеу, Бара, Бата, Белотинц, Биркиш, Брусник, Булци, Булза, Ваља (*Валеа*) Маре, Верешморт, Гроши, Доргош, (Дубоки) Надаш, Инич, Каблаш, Каполнаш, Каприора (*Каїриора*), Кесинци, Келмак, Киждија (*Киздија*, *Кошари*), Кишфалуд,⁵⁷ Кувеждија (*Кувешдија*), Лабашинц, Лалошевици (*Лалашинци*), Лапушник, Липова (*Лийа*, *Лийава*), Семиклеуш (Семиаљ, *Мали Сенї Миклош*), Нови Арад, Ново Село (*Нојдорф*), Острово (*Осїров*), Охаба (*румунска*), Пожога, Радмановци (*Радманешїи*), Салчива, Севдин, Секаш, Станчова (*Сїанчево село*), Теш, Усусау, Фирићаз (*Ферїихаз*), Фискут,⁵⁸ Ходош, Ц(ј)ела, Шиштаровац. Након рата 1737–1739. запустели су Инич и Каблаш, а настала су нова насеља: Бата, Брестовац, Кекеш, Крива Бара, Фибиш, Хрњакова и Шаболц.

Територија *Лугошко-фачеїског дисїриктиа* је у пописима некад називана Лугошки дистрикт, некад Фачетски, а некад су задржавана оба назива. Према поменутиим пописима из прве половине XVIII века Темишварској епархији су припадали: Базешти, Бапша (*Бабша*), Балинц, Белинц (*Балиїнци*),

⁵³ Помиње се само у попису из 1727. године. Д. Руварац, *Оїис Темишварске еїархије: 1727. године*, 8–9.

⁵⁴ Помиње се први пут 1743. године: J. Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, 254.

⁵⁵ Према попису из 1733. године Вишад и Сока су једно насеље.

⁵⁶ АСАНУК, МП, „Б”, 1772/35.

⁵⁷ Не помиње се у попису из 1727. године.

⁵⁸ Исто.

Белошешч, Бикиш, Бирна, Ботешти, Ботинешти, Бранешти, Брашова (*Бразова*), Будинц, Божур (*Бужор*, *Трајан Вуја*), Буковец, Буња (*Бунеа*), Веца, Визма, Гладна, Гоизешти, Грујин (*Груни*), Драгоешт (*Драџојешти*), Драгшинешти, Дринова, Дубешти, Јарчник (*Иершник*), Жабар, Жупани, Журешти, Золт, Зорани, Иктар, Кизатау (*Кизеџеу*), Кладова, Кличова, Кошава, Коштеј, Краљевац (*Краловац*), Кривина, Курдиа, Кутина, Леукушешти, Лукарец, Лункани, Моноштор (*Манаџиур*), Маржина (*Марђина*), Мисјешч, Мутник (*Мийникул*), Немешешти, Охаба (*Форџач*), Охаба Лунга (*Дуџачка Охаба*), Падурани, Пањова, Перул (*Парул*), Петроса (*Пјеџироаса*), Погањешти, Поени (*Поени*), Ракита, Ремета (*Ремаџеа Лунџа*), Сачени (*Сечан*), Сарезан (*Серезани*), Синтешти, Судријаш, Сурдук, Сузан (*Сусани*, *Зузани*), Сусановац,⁵⁹ Темерешч (*Темерешти*), Томешти, Топла, Трговиште (*Тирџовишти*), Фадимак, Фарашешти, Фачет, Фикатар, Фиреда (*Фердија*, *Фирдеа*), Хезериш, Хасијаш (*Асиан*, *Хисиаш*, *Хиђаш*), Хаузешти, Хомаздија (*Хомошдија*), Шушуњешт, Шуштра. Ниједно насеље овог дистрикта, бар оног дела који је припадао Темишварској епархији, није запустело, а оснивана су нова или су прикључена из Вршачке, о чему је већ било речи. То су Бовершина (*Повершина*), Жупинешти, Кошевица, Романешти, Хадјешчи, Хармадија, Хомаздија. Насеља која нису припадала Темишварској епархији по попису из 1771, а помињу се у попису ове епархије из 1773. су: Висаг, Лугош, Леукушешти, Лугошел, Мали Кошчил, Мали Тополовац, Невринча, Олошаг, Патјешч, Сакош, Сатулмик, Синерсиг, Сита, Спата, Сузановац, Тапија, Хезериш, Ходош, Хонориш. Имајући све у виду, произлази да је у посматраном периоду број насеља овог дистрикта увећан за нових 26 места.

*

Судећи по забелешкама изасланика патријарха Максима, који су током 1660. и 1666. године сакупљајући милостињу обишли 297 банатских насеља и седам манастира⁶⁰ и у њима затекли чак 150 свештеника и 34 монаха, може се закључити да је за време османске управе парохијска мрежа била боље организована у равничарском Банату него у осталим деловима обновљене Српске патријаршије.⁶¹ У већим насељима, као што су Велико Баваниште, варош Бечкерек, Варјаш, Велики Гај, Градна улица, Деска, варош Дента, Модош, Неузина, Селеуш и град Темишвар постојала су по два свештеника. Протопопови су поменути у Бечкерек, Доловима (*Долову*) и граду Темишвару.⁶²

Парохијална мрежа у Темишварској епархији великим делом је уништена током Аустро-турског рата (1716–1718). Обнова парохија, и изградња парохијалних храмова започета током послератних година трудом Јоаникија Владисављевића, настављена је за време његовог наследника Николе Дими-

⁵⁹ Не помиње се у попису из 1727. године. Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 7–8.

⁶⁰ У пећком Катастиху уписано је укупно 304 насеља, односно 243 различита, јер су у многим бивали два пута. С. Матић, „Катастиг пећски из 1660–1666”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 4 (1931), 207–223, 447–455; Исто, 5 (1932) 72–79, 418–422.

⁶¹ М. Тимотијевић, *Црква светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 8.

⁶² С. Матић, „Катастиг пећски из 1660–1666”, *ГИДН* 4 (1931), 207–223, 447–455; Исто, 5 (1932), 72–79, 418–422.

тријевића. На основу пописа из 1727. и 1733. године може се с великом прецизношћу реконструисати парохијална мрежа из прве половине XVIII века, а на основу пописа из 1758, 1764, 1767, 1771. и 1773. године и мрежа парохија из друге половине XVIII века.

У попису из 1727. године забележено је постојање 133 парохије, са 145 свештеника и седам протопопова.⁶³ Према попису који је, шест година касније, спровела Банатска администрација, постојало је 135 парохија са 124 пароха.⁶⁴ У забитијим местима један парох опслуживао је неколико села, али ни то није било довољно, па су у неким местима дужност пароха обављали јеромонаси из сва четири манастира епархије – Бездина, Сен Ђурђа, Партоша и Војловице.⁶⁵ Према попису из 1727. године, парохија Манастира Бездина обухватала је Нађфалу и Секусић. Парохије манастира Сенђурђа и Партоша обухватала су истоимена села, а Манастира Војловице село Старчево. Попис из 1733. године не бележи манастирске парохије, а поред назива поменутих насеља не налази се име свештеника, нити је забележено постојање храма у селу, па је могуће претпоставити да се стање није променило. Због потребе за великим бројем свештеника временом се одступило од правила да се тек с 30 година може постати свештеник, па су рукополагани млађи људи.⁶⁶ С повећањем броја становништва и оснивањем нових парохија повећавао се и број парохијског свештенства. У прилог томе ишле су и повластице које су се односиле на свештеничке породице, па се свака боља кућа трудила да има свештеника. Владике су овакво стање првенствено допуштале јер им је то доносило знатне приходе, а и због борбе против унијаћења, која је захтевала велики број свештеника.⁶⁷

Процес ширења парохијске мреже може се видети на примеру Панчевачког дистрикта. До 1755. године сва насеља, изузев Бзовика који је расељен, и Старчева које је остало под Војловицом, добила су своју парохију и свештеника. Једно време Плочица није имала свог свештеника, него ју је опслуживао свештеник из Ковина, док су у Ковину, Омољци и Опову била два, а у Панчеву чак три пароха. Шездесетих и седамдесетих година XVIII века број свештеника је знатно увећан, а највише их је било у Баваништу, чак петорица, и у Панчеву, четворица.⁶⁸ Слична ситуација била је и у осталим дистриктима, па су власти стално покушавале да смање број свештеника, а повећају број кућа које је опслуживао један парох.

Из пописа владичанства из 1758. године, види се да се у једној парохији налазило, скоро по правилу, два свештеника, а у већим местима и до седам пароха. Додуше, овај попис је обухватио богатији и насељенији део епархије, али ипак показује тенденцију повећања броја припадника клира. О резултатима рада на пољу оснивања парохија и постављања свештеника, најбоље сведочи попис епархије 1767. године, кад је у 267 парохија забележено 586

⁶³ Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 7–10; Број парохија и свештеника би могао бити и већи, пошто је сигурно, да попис није потпун. Међу пописаним насељима не налази се Темишвар, иако је место постојало као средиште епископије и дистрикта.

⁶⁴ АСАНУК, МП, „А”, 1733/102.

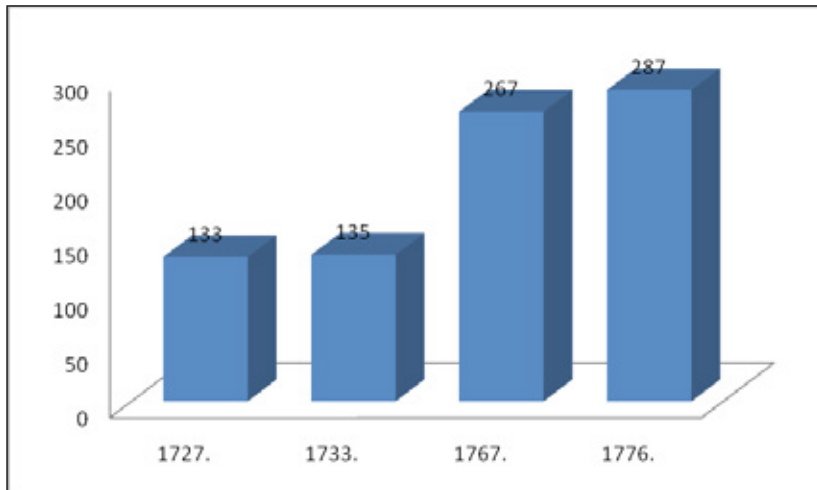
⁶⁵ Д. Руварац, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 7–10.

⁶⁶ Д. Руварац, „Темишварска епархија 1758. године”, 321–373.

⁶⁷ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, Топуско 1990, 54–55.

⁶⁸ С. Пецињачки, *Панчевачки дистрикт*, 52.

свештеника и 15 упражњених места.⁶⁹ Коначан број парохија у епархији одређен је на седници Архијерејског синода, 5/16. децембра 1776. године, а потврђен Регуламентом од 2. јануара 1777. године, који је дозвољавао постојање 287 парохија уз 37 филијала.⁷⁰

Графикон 2. Утврђен број парохија Темишварске епархије у периоду од 1727. до 1776. године

У историографији се наводи да је до времена митрополита Павла Ненадовића на сваких 15 кућа долазио по један свештеник, а да је он одредио да један парох опслужује 20 кућа.⁷¹ Међутим, стање у Темишварској епархији је било другачије, готово без правила, јер су према попису из 1727. године поједини свештеници у парохији имали само двадесетак, а други чак преко сто домова.

Пошто су свештеничке породице биле ослобођене дажбина према држави, велики број свештеника није одговарао властима, па је Бечки двор, 1754. године, упутио захтев митрополиту Павлу Ненадовићу у којем је тражио смањење броја парохијског свештенства. Митрополит се супротставио захтеву, тврдећи да је при нашим црквама неопходно да буде три свештеника и два ђакона, јер то захтевају правила богослужења. Као први од разлога навео је то да су православни свештеници ожењени, а морају се уздржавати од брачних обавеза у недељи кад је њихова чреда, па се сваке недеље морају мењати у служби. Даље је навео да је служба захтевала да један свештеник служи са ђаконом, а друга два свештеника да поју са леве и десне стране, а други ђакон да „канерише” то јест да говори антифоне и да почиње певање канона.⁷² У складу с тим, Темишварска администрација је у представи од 21. јула 1759.

⁶⁹ АСАНУК МП „Б” 1767/45.

⁷⁰ „Радња Архијерејског синода 1776”, 601; Д. Руvaraц, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

⁷¹ М. Грбић, *Карловачко владичанство* II, 56.

⁷² М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 56.

године затражила од епископа Видака да не посвећује више свештеника пошто их има превише.⁷³

Због спољних и унутрашњих проблема власти су привремено одустале од овог захтева, али им је трајни циљ био да ограниче бројност свештенства. То ће им и поћи за руком доношењем регуламената из 1770. и 1777. и Деклараторије из 1779. године. Регулацијом из 1770. године било је прописано да један свештеник буде на 100 кућа, а два на 200, док је Регулацијом из 1777. године тај број повећан и износио је 130 кућа у Провинцијалу, а 150 у Граници на једног свештеника, а за обе области важило је 250 кућа на два свештеника. Трећи је био дозвољен ако је број кућа у насељу био већи од 250, без обзира колики је био тај број.⁷⁴ По 37. тачки Деклараторије у парохијама у Војној граници, односно на подручју XII немачко-банатске регименте, чији се већи део налазио у Темишварској епархији, до 150 кућа могао је опслуживати један свештеник, до 250 кућа – два свештеника, а само у парохијама преко 250 кућа могло је бити три свештеника и ниједан више, без обзира на број кућа.⁷⁵

Спровођењем ових прописа у дело настао је велики број прекобројних свештеника или свештеника без парохије, који нису имали повластице као редовни. Кад су црквене власти на Синоду 1776. године тражиле проширење повластица и на прекобројне свештенике, одговорено им је да сврха и јесте у томе да се створи разлика између редовног и прекобројног свештенства, те да се привилегије никако не могу проширити и на прекобројне.⁷⁶ Временом је неминовно морало доћи до смањења броја парохијалног свештенства, јер се број од 287 парохија није смео повећавати.

Поменуте парохије биле су у саставу протопрезвитерата, чија је мрежа почетком столећа била недовољно развијена, да би се постепено проширивала и учвршћивала. Први подаци о протопрезвитерима или протопоповима (протама) у Темишварској епархији потичу из 1727. године. Из тадашњег пописа се сазнаје да их је било шесторица, са седиштима у Липови, Фачету, Бечкереку, Икловди, Опову, Модошу и Кањижи. Пописом није био обухваћен Темишвар, али је извесно да је бар један протопрезвитер био на служби у самом граду. Само у случају Липовског и Лугошко-фачетског дистрикта, средиште протопрезвитерата поклапало се са средиштем дистрикта, док остале протe нису биле у већим местима. Прота Јован Мартиновић, који је 1727. године био парох у Икловди, налазио се 1732. године на служби у Чаковци, средишњем месту дистрикта.⁷⁷

Из *Протокола о иленијојенцији свјашчених и мирских дейуштров чјо на сабор љриходили љейта 1735. јулија 20. ои свих ејархија*, који су потписали петорица прота темишварском протопопу Јовану Црногорцу, могу се сазнати њихова имена и седишта у овом периоду. Први по реду јесте липовски протопоп Христофор Војинов, затим чанадски Радосав Стојанов, па панче-

⁷³ АСАНУК, МП, „Б”, 1759/20.

⁷⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске љравославне цркве*, II, 93.

⁷⁵ Ј. Радонић – М. Костић, *Српске љривилегије*, 139–140.

⁷⁶ „Радња Архијерејског синода 1776”, 252; О редукцији свештенства видети: М. Костић „Редукција парохијских свештеника у Карловачкој митрополији 1770.”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 5(1932), 91–94.

⁷⁷ АСАНУК, МП, „Б”, 1732/37.

вачки Савко Јовановић, бечкеречки Гаврило Андрејевић и протопоп фачетски Ангел Поповић.⁷⁸

На заклетву од 26. јануара 1736. године, упућену Николи Димитријевићу, потписало се шест прота из Темишварске епархије. Четворица прота из 1735. године се не помињу, а није потписан ни темишварски протопрезвитер. Бечкеречком протопопу Гаврилу, и панчевачком протопопу Савку, придружили су се чанадски прота Михаило, липовски прота Михај, фачетски протопоп Јован, и чаковски протопопски намесник Јован Мартиновић, који се помиње 1732, али не и 1735. године.⁷⁹

Две године касније, на списку умрлих од куге забележен је Арсеније, протопрезвитер из Деске. Како је ово једини његов помен, није сигурно да ли је у међувремену успостављен још један протопрезвитерат у Дески за Чанадски дистрикт, или је Арсеније наследио чанадског проту Михаила.⁸⁰

По завршетку Аустро-турског рата (1737–1739) Никола Димитријевић је наставио рад на оснивању нових протопрезвитерата. У једном запису из Великог Бечкерека од 3. септембра 1744. године, као „протопрезвитер над целим дистриктом бечкеречким” помиње се Јоаникије Недић, парох бечкеречки.⁸¹ Међутим, исти свештеник је 1746. године забележен као елемирски прота, што значи да је основан и Елемирски протопрезвитерат.⁸² Исто важи и за Бокански и Варјашки протопрезвитерат. Као варјашки протопоп помиње се 26. фебруара 1746. године Павле Пејић,⁸³ а као бокански се 22. јуна 1746. године помиње Лазар Теодоровић.⁸⁴ По попису епархије из 1764. године било је 308 насеља распоређених у 17 протопопијата. То је највећи број протопрезвитерата у Темишварској епархији. Седишта прота била су у Темишвару, Бечкереку, Варјашу, Чакову, Гиладу, Панчеву, Кикинди, Чанаду, Боки, Бечеју, Елемиру, Липови, Хасијашу, Сурдијашу, Фачету, Жебељу и Вукови.⁸⁵ Регуламентом из 1770. године укинута су Варјашки, Бечејски, Елемирски, Бокански, Гиладски и Жебељски протопрезвитерат.⁸⁶ Коначан број протопрезвитерата у епархији одређен је на седници Архијерејског синода, 5/16. децембра 1776. године, а потврђен Регуламентом од 2. јануара 1777. године. Према тој одлуци, утврђено је десет протопрезвитерата – Темишварски, Чаковачки, Жебељски, Великокикиндски, Чанадски, Липовачки, Хасијашки, Фачетски, Великобечкеречки и Панчевачки, дакле укинут је и Вуковски протопрезвитерат.⁸⁷ Исти број протопрезвитерата остао је и по Деклараторији, све до 1865. године, односно до стварања засебне Румунске митрополије.⁸⁸

⁷⁸ Д. Руварац, „Протокол о пленипотенција свјашчених и мирских депутиров что на сабор приходили љета 1735. јулија 20. от свих епархија”, *Лейтхойс Матшце срјске* 165 (1891) 46–48.

⁷⁹ АСАНУК, МП, „Б”, 1736/34.

⁸⁰ С. Пецињачки, „Подаци о куги 1738. године у Бечкереку, Дески и Ђали”, *Зборник за историју*, Матица српска 11 (1975), 114.

⁸¹ П. Момировић, *Сѣтари срјски зайиси и најѣйиси из Војводине*, I, Нови Сад 1993, 655.

⁸² П. Момировић, *Сѣтари срјски зайиси и најѣйиси из Војводине*, 707.

⁸³ АСАНУК, МП, „Б”, 1746/36.

⁸⁴ П. Момировић, *Сѣтари срјски зайиси и најѣйиси из Војводине*, 699.

⁸⁵ Д. Руварац, „Темишварска епархија 1764”, 466–467.

⁸⁶ Д. Руварац, *Ојис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

⁸⁷ „Радња Архијерејског синода 1776”, 601; Д. Руварац, *Ојис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

⁸⁸ Д. Руварац, *Ојис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

Табела 1. Распоред протопрезвитерата, парохија и њихових филијала у Темишварској епархији према одлуци Архијерејског синода из 1776, потврђене Регуламентом од 2. јануара 1777. године⁸⁹

Седиште протопрезвитерата	Број парохија/села	Број филијала/села
Темишвар	44	
Чаково	30	1
Жебељ	33	2
Киkinда	17	
Чанад	18	
Липово	42	7
Хасијаш	29	7
Фачет	31	17
Бечкерек	22	2
Панчево	21	1

*

Темишварска епархија била је једна од највећих и најбогатијих епархија Српске православне цркве у нововековном периоду. У поменутом периоду, на њеном челу налазили су се способни и просвећени јерарси: Јоаникије Владисављевић (1713–1727), Никола Димитријевић (1728–1744), Георгије Поповић (1745–1757), Вићентије Јовановић Видак (1758–1774) и Мојсије Путник (1775–1781).⁹⁰ Сви су посвећивали пуно пажње обнови и уређењу постојећих и оснивању нових парохија, успостављању чврсте мреже протопрезвитерата, образовању и просвећивању свештенства и народа у епархији. Владике Вићентије Јовановић Видак и Мојсије Путник изабрани су за карловачке митрополите управо са места темишварског епископа, чиме је одато признање њиховим способностима и раду током епархијске службе, а тиме је уједно био потврђен и значај Темишварске епархије.

Богатство епископије јасно се види из њихових прихода, који су били међу највишим у Карловачкој митрополији. Темишварске владике су, поред бачких, за своју потврду од 1776. године давали властима 2.000 форинти. Поређења ради, нови карловачки митрополити плаћали су 3.000 форинти, пакрачки, арадски, будимски и вршачки епископи по 1.000, а горњокарловачки само 500 форинти.⁹¹ Уз то, синђелије темишварских епископа биле су највише у митрополији. Вићентије Јовановић Видак платио је своју синђелију 6.000 форинти, што је била најскупља синђелија коју је доделио митрополит Павле Ненадовић.⁹²

Сагледавајући развој епархије у периоду од 1716. до 1779. године, може се закључити да је у међувремену број парохија повећан око два и по пута,

⁸⁹ „Радња Архијерејског синода 1776”, 601.

⁹⁰ С. Бугарски, *Српско правослање у Румунији*, Темишвар – Београд – Нови Сад 1995, 32–33.

⁹¹ „Радња Архијерејског синода 1776”, 397.

⁹² Д. Руварац, *Српски народни сабори 1774. и 1781. године и Тесџаменџи митрополији Мојсија Пејтровића и Павла Ненадовића*, Нови Сад 1927, 29.

тачније, основана је 161 парохија.⁹³ Између осталог, успостављено је 11 нових протопрезвитерата, чиме је њихов број достигао максималних 17 јединица. Након редукције током 70-тих година, остало је тачно 10 протопрезвитерата. Током прве половине XVIII века није било већих померања граница епархије, иако су постојали покушаји да се цео Лугошки процес прикључи Вршачкој епархији. Највеће проширење Темишварска епархија добила је коначним припајањем целог Лугошког процеса, које је регистровао попис из 1773. године. Овим је вишедеценијски проблем епархијске припадности Лугошког процеса у целости решен у корист Темишварске епархије. Регулација црквених прилика, права и обавеза, окончана је доношењем Деклараторије из 1779. године, чиме се заокружује и хронолошки оквир овог рада.

⁹³ Д. Руvaraц, *Опис Темишварске епархије: 1727. године*, 3.

TERRITORIAL BORDERS, SETTLEMENTS AND PAROCHIAL STRUCTURES
OF THE EASTERN ORTHODOX EPARCHY OF TIMIȘOARA (1716–1779):
CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ORTHODOXY IN
THE REGION OF BANAT

by

LJILJANA PUZOVIĆ, Ma
National Library of Serbia
Belgrade, Serbia

SUMMARY: During the course of XVIII century, Eastern Orthodox Eparchy of Timișoara was one the most important dioceses of Serbian Orthodox Church in Habsburg Monarchy. Up to 1716, when its territory was liberated from Ottoman rule, the Eparchy had been under direct jurisdiction of the Serbian Patriarchate of Peć. With the establishment of autonomous Metropolitanate of Belgrade, the Eparchy was placed under its jurisdiction and later it remained under the jurisdiction of Metropolitanate of Karlovci. Consequent wars (1683–1699, 1716–1718, 1737–1739) had greatly afflicted the territory of Banat and its Eastern Orthodox population of Serbian and Romanian ethnicity. During the time of wars, parochial network was almost totally destroyed. The region of Banat was later repopulated in several stages, marked by political and administrative changes. Demographical renewal, repopulation of old villages and creation of new settlements had had direct influence on reestablishment and consolidation of parochial structures of the Eparchy. Its borders were not significantly changed, but its internal administrative divisions were affected by creation of civilian districts after the establishment of Habsburg rule (1716–1718). Northern and western regions of Banat, from the city of Timișoara to the rivers of Moriš and Tisa, remained under the jurisdiction of the Eparchy. Subsequent concriptions of the Eparchy were conducted in 1727, 1733, 1758, 1764, 1767, 1771 and 1773. The Eparchy was divided into several protopresbiteriates, numbering from six up to seventeen. Gradually, that number was consolidated at ten. Protopresbiterates were further divided into parishes, usually consisting of one or few villages. Maximal number of parishes was 287 in 1779. By the end of the period, Eparchy of Timișoara became the richest eparchy of the Metropolitanate of Karlovci.

KEYWORDS: Serbian patriarchate, Metropolitanate of Belgrade, Metropolitanate of Karlovci, Eparchy of Timișoara, Habsburg Monarchy, historical geography, parishes, Serbs, Romanians, Banat, XVIII century

Проф. др МОМИР САМАРЦИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Нови Сад, Србија

ЧЕТВОРНА КОМИСИЈА КАО МЕХАНИЗАМ ЗА ШИРЕЊЕ ПРИВРЕДНОГ УТИЦАЈА АУСТРОУГАРСКЕ НА БАЛКАНУ 1878–1883.¹

САЖЕТАК: Стратешки циљеви Аустроугарске на Балкану подразумевали су осигурање дугорочних привредних интереса чије остварење би у деценијама које долазе омогућило и политички примат. У том смислу од посебног значаја била је не само изградња трансбалканске железничке линије, која би отворила балканско тржиште за аустријску трговину, већ и контрола експлоатације железничких линија. У овом раду пажњу смо посветили Четворној комисији, телу које је настало као резултат Берлинског уговора и аустро-српске Берлинске конвенције, а чији је основни циљ био контролисање процеса изградње железничких линија на Балкану и обезбеђење интереса аустријске трговине приликом њихове експлоатације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Берлински конгрес, железница, Четворна комисија, Аустроугарска, Србија, Бугарска, Османско царство

Одредбама Берлинског уговора (чл. 10 и 38) било је предвиђено да питање завршетка изградње прве трансбалканске железнице од Истанбула ка престоницама Средње и Западне Европе буде решено што пре, потписивањем споразума између четири државе преко чијих територија су линије пролазиле – Аустроугарске, Србије, Османског царства и Бугарске, унутар овлашћења које је предвиђао њен положај у оквирима Царства.² Истовремено, билатералном аустро-српском конвенцијом, потписаном у Берлину током заседања конгреса великих сила, прецизирано је да „постројење и

¹ Рад представља фазни резултат рада на пројекту „Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану”, који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 177030), и пројекта HAR2015-66695-P (MINECO-FEDER), финансираног од стране Владе Краљевине Шпаније.

² *Србија 1878: документи* (прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић), Београд 1978, 560–561, 570–571.

експлоатација ових пруга биће једнообразна и правила (регуламенти) на то односећа се мораће се, у колико је могуће, подударати с онима, која су у сили на великим пругама Аустроугарске као и на пругама мреже пређашње Румелије”, те „у овој цели ће се установити у Бечу, непосредно по закључењу мира, једна комисија састављена од одасланика Аустроугарске, Србије, Турске и Бугарске којој ће бити задатак, с једне стране да изради конвенције између вишепоменутих држава и интересираних друштава у цели да се изврше погодбе (стипулације) које предходе, а с друге стране, да у име дотичних влада и у границама своје надлежности, руководи и надзирава експлоатацију свију пруга, које се овде спомињу”.³ Наведене одредбе представљале су круну вишегодишњих – могло би се рећи и вишедеценијских – напора Двојне монархије да се питање изградње трансбалканских железница реши на начин који би највише одговарао њеним привредним интересима, а комисија четири државе на траси трансбалканске железнице, експлицитно поменута у конвенцији са Србијом, требало је да представља значајан механизам за остварење контроле над изградњом и експлоатацијом будуће најзначајније копнене саобраћајнице европског југоистока.

* * *

Од почетка педесетих година 19. века до Берлинског конгреса приступ Монархије према проблематици изградње балканских железница еволуирао је зависно од актуелне перцепције стратешких интереса на Балкану, који су увек подразумевали привредну димензију. Од средине 19. века, а посебно након Кримског рата и окретања Османског царства европским финансијским тржиштима и све јачем упливу страног капитала, Хабзбуршка монархија је покушавала да се избори с трговачком конкуренцијом западних држава (Велике Британије и Француске) унапређењем саобраћајне инфраструктуре према југоистоку, односно изградњом железница које би преко Трансилваније и дунавских кнежевина Влашке и Молдавије решиле проблем нерегулисаног тока Дунава и помањкања других саобраћајних веза с подручјем доњег Дунава.⁴ Тек после пораза у рату с Пруском 1866, избора члана пруске династије Хоенцолерн на румунски престо, те Нагодбе 1867. са Мађарима којом су инфраструктурни пројекти постали унутрашње питање угарског дела Монархије, Министарство спољних послова у Бечу окренуло се ка железничком повезивању са Османским царством, прво преко Босне, да би се избегао утицај Пеште, а потом, под притиском из Пеште, коначно повезивању са османским железницама преко Београда.⁵ Уз подршку аустроугарског Министарства спољних послова, барон Мориц Хирш потписао је 1869. уговор са Портом којим је предвиђена изградња главне линије Истанбул–Једрене–Пловдив–Софија–Ниш–Приштина–Сарајево, а која би преко Бање

³ Исто, 527–529.

⁴ W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888 (=Ein Beitrag)*, Wien, 1958, 29–32 (рукопис докторске дисертације); Исто, „Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan (=Österreichische Eisenbahnpolitik)”, *Österreichische Osthefte*, 5 (1960), 348–350.

⁵ W. Rechberger, *Österreichische Eisenbahnpolitik*, 350–351.

Луке стигла до Новог на аустро-османској граници, као и четири огранка: Једрене–Дедеагач, Једрене–Јамбол–Бургас, Приштина–Солун и Ниш–османско-српска граница. Концесија је обухватала изградњу и експлоатацију, иако су оне посматране као две раздвојене операције. Ревизијом уговора из 1872. држава је постала власник свих линија, а с Хиршом је склопила уговор о њиховој изградњи и експлоатацији на 50 година. Хирш је преузео обавезу да у року од две године доврши линије чија је изградња била у току, док се Порта обавезала да доврши преостале уговором предвиђене линије. На главној траси, до Велике источне кризе, биле су довршене деонице Истанбул–Сарамбеј (уз 10 км до Белова које је Хирш самоиницијативно изградио ради експлоатације шума), Бања Лука – Доберлин и Митровица–Приштина, уз цео огранак ка Солуну, чинећи линију Солун–Митровица.⁶ Завршетак линија од Истанбула и Солуна ка унутрашњости додатно је отворио балканску унутрашњост продору британског и француског извоза, док су аустројске и угарске линије и даље остајале без споја са османским железницама. Дотадашња динамика изградње балканских железница, посебно после ревизије уговора, јасно је показала немогућност довршавања изузетно захтевне везе с Монархијом преко Босне, те су се средином 70-их у Бечу усредсредили на обезбеђење прикључка преко Србије. Притисак на Порти резултирао је нотама од 1. јула и 30. септембра 1875, којима је Порта пред Аустроугарском преузела обавезу да до краја 1879. изгради линију од Белова, преко Софије и Ниша, до српске границе, док је повезивање са Нишом, линије која иде од Солуна, остављено каснијем споразуму Порте и Аустроугарске.⁷

Истовремено, управо 70-их све више су до изражаја долазили разлози који су и раније наметали неопходност окретања ка Балкану, османском и постосманском, као „природном” простору за привредну експанзију, односно као извору сировина за развој индустрије и за ширење тржишта. Наиме, у другој половини 19. века до изражаја су све више долазили структурални недостаци и неуједначеност привредног развоја, како између различитих делова Монархије, тако и између Монархије и развијенијих европских привреда попут британске, француске и немачке, стављајући је на привредној карти Европе, како наводи Дејвид Гуд, као „релативно економски заосталу”, својеврсну полупериферију светског капиталистичког система.⁸ Балканско тржиште играло је 70-их све већу улогу у спољнотрговинском билансу Монархије, посебно после краха Бечке берзе 1873. и почетка економске кризе у Европи, односно после појаве јефтиног прекоокеанског жита на европском тржишту које је негативно утицало на угарски извоз. Годишњи извештај Бечке трговачке коморе за 1875, у којем се говори да Монархија не треба да тражи будућност за своју индустрију у извозу на Запад, већ да треба да се

⁶ Kurt Grunwald, *Türkenhirsch: A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem, 1966, 31–39; W. Rechberger, *Österreichische Eisenbahnpolitik*, 352–354. Поред линије ка Солуну, као једног од огранака предвиђене велике железничке мреже, до 1874. довршени су и огранци Трново Сејмен – Јамбол и Једрене–Дедеагач.

⁷ W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 162–174.

⁸ David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*, Berkeley – Los Angeles – London, 1984, 237–241; Iván T. Berend, György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, на више места.

окрене ка Истоку,⁹ био је карактеристичан показатељ новог спољнотрговинског интереса, као одговора на привредну кризу. С друге стране, Монархија је деценијама била суочена са негативним трендовима у односу на британску и француску трговачку конкуренцију на Балкану услед инфраструктурних проблема – нерегулисаности Ђердапа и непостојања железничке везе са Османским царством, те је било неопходно убрзати изградњу железнице и обезбедити надзор над експлоатацијом.

Упркос тренутном стању, успех који је, у остварењу пројекта трансбалканског железничког коридора усмереног ка Монархији, до 1875. постигла аустроугарска дипломатија био је значајан. Било је неопходно искористити актуелно стање у међународним односима у завршној фази Велике источне кризе да би био обезбеђен пристанак великих сила на оправданост и остварење стратешких привредних интереса Монархије на Балкану, међу којима је завршетак трансбалканске железнице имао примарни значај.¹⁰ Током припрема за конгрес, у Трговачкој секцији Министарства спољних послова Аустроугарске управо је на њихово обезбеђење стављен посебан акценат. У елаборатима које је саставио шеф секције барон Јохан фон Швегел, у вези с трговачким односима и капитулацијама, било је предвиђено да Монархија захтева остајање на снази трговинског уговора од 1862. са Османским царством, као и систем капитулација, све до потписивања посебних уговора са новим државним творевинама. У дунавском питању као основни циљ постављено је контролисање деонице низводно од Ђердапа, значајно због чињенице да је Русија постала подунавска држава, а затим и спречавање било чијег утицаја узводно, док би регулисање Ђердапа припало искључиво Монархији. Трећи и најобимнији сегмент припао је питању балканских железница, инсистирајући на што скоријем успостављању везе са постојећим османским линијама, али и контроли експлоатације, уз подразумевајуће водећу улогу Аустроугарске као најзаинтересованије велике силе, која би од будућег међународног конгреса требало да добије и ову врсту мандата. Поред утицаја на Хиршову „Компанију за експлоатацију железница у Европској Турској”, која је управо мењала своје седиште и име, прешавши у Беч под називом „Компанија за експлоатацију источних железница”,¹¹ и за коју су, у случају повољног развоја ситуације, предвидели потпуну контролу над изградњом и експлоатацијом балканских железница, у Министарству спољних послова намеравали су да постигну контролу над завршетком изградње и организацијом експлоатације оснивањем посебне комисије, која се помиње у Швегеловом елаборату. Према његовом мишљењу „експлоатација свих ових линија мора да остане јединствена и треба да постојећем друштву за експлоатацију отоманских железница буде гарантована споразумом између заинтересованих влада и поменутог друштва на период од 50 година од тренутка отварања железница на свим линијама”, док се „споразумом заинте-

⁹ E. Palotás, *Ziele und geschichtliche Realität: wirtschaftsbestrebungen Österreich-Ungarns auf dem Balkan zur Zeit des Berliner Kongresses im Jahre 1878*, Budapest 1980, 16–18.

¹⁰ Исто, 6–8.

¹¹ K. Grunwald, нав. дело, 46; P. Hertner, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century until the Outbreak of the First World War*, Discussion Papers, Sofia 2006, LIII, 12–13.

ресованих влада [...] као највиша надзорна власт и водећи орган у свим питањима која се односе на експлоатацију ових линија у Бечу поставља стална комисија у којој преко делегата треба да буду заступљене Аустроугарска и све заинтересоване државе”, а „овој комисији ће се истовремено пренети надзор изградње поменутих прикључних линија”.¹² Швигелови елаборати упућују на закључак да су, поред непосредних политичких циљева везаних за реконструкцију политичке карте Балкана, у пролеће 1878. у Бечу разумели да суштински геостратешки интереси Монархије подразумевају превасходно осигурање дугорочних привредних интереса чије би остварење у деценијама које долазе омогућило политички примат на Балкану. Идеја о комисији, која се помиње у елаборату, представљала је зачетак будуће Четворне комисије.

У историографији је уобичајено наглашавање Берлинског конгреса као великог дипломатског успеха Аустроугарске, а овакав закључак посебно долази до изражаја када се посматра из перспективе одредаба везаних за железнице: окупацијом Босне и Херцеговине даљи развој железничке мреже у поменутих провинцијама постао је унутрашње питање Монархије; признавањем права на држање војних посада у Новопазарском санџаку, односно удаљавањем нове границе Србије на Копаноник, Аустроугарска је удаљила Србију од железничке линије Солун–Митровица и заштитила властите стратешке интересе у случају потребе успостављања непосредне железничке везе између Беча и Солуна преко Босне и Херцеговине; померањем граница Кнежевине Бугарске ка истоку нова државна творевина на Балкану, за коју се сматрало да ће бити под доминантним утицајем Русије, удаљена је од предвиђене линије Београд–Ниш–Солун; све раније обавезе Порте у вези с изградњом железница наметнуте су независној Србији и аутономној Кнежевини Бугарској; Порта је гарантовала да ће на територији аутономне провинције Источне Румелије поштовати обавезе преузете ранијим уговорима. Поред тога, Монархија је искористила потребу Србије за дипломатском подршком на Берлинском конгресу и посебном конвенцијом јој наметнула преузимање обавеза у вези с изградњом железнице (линија Београд–Врање с огранком Ниш–Пирот према Бугарској у року од три године) и повезивањем с угарским железницама које је српска влада избегавала од почетка 70-их.¹³ Своје интересе Аустроугарска је посебно заштитила одредбом да ће изградња и експлоатација поменутих железница бити једнообразна, те да будућа правила

¹² Министар спољних послова Аустроугарске Ђула Андраши председнику угарске владе Калману Тиси, Беч 5. априла 1878, Magyar Országos Levéltár, K-26 – Miniszterelnökségi Levéltár, 1878/60; Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖS), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ministerium des Äußern (MdÄ), Politisches Archiv (PA), III – Preußen, Karton 115–118: Akten und Protokolle des Berliner Kongresses (1878); М. Самарцић, С. Самарцић, „Елаборати барона Швигела, март 1878”, *Мешовица зпађа – Miscellanea*, XXXVI (2015), 269–272.

¹³ Од потписивања Хиршовог уговора с Портом, угарска влада залагала се да линија преко Пеште, а самим тим и преко Србије, буде главна, а преко Босне споредна, а овај утицај је растао након што је на место заједничког министра спољних послова постављен Ђула Андраши. Угарска влада је штитила Србију од Хиршовог покушаја да се 1871. реши српског прикључка и гради само линију преко Босне, али је истовремено покренута иницијатива за потписивање железничке конвенције, а 1873. је постигнут и начелни споразум о пројекту који је чинио основу с којом се ушло у преговоре 1879–1880. О преговорима 1871–1873. видети: М. Самарцић, *Железничко њиђање у сјољној њолијици Србије 1878–1888*, Нови Сад 2007, рукопис докторске дисертације, 42–50.

о експлоатацији треба да се подударају с правилима експлоатације на значајним аустроугарским линијама.¹⁴ Прихватање ове одредбе од стране осталих држава, односно изједначавањем тарифних стопа на аустроугарским железницама са тарифним стопама на пројектованим линијама, представљало би значајан корак ка проширењу аустроугарског привредног простора на Балкан. Одредбе Берлинског уговора и аустро-српске конвенције, као интегрални део плана с којим су делегати Монархије дошли на Конгрес, требало је да представљају најзначајнији механизам за осигурање дугорочних стратешких привредних интереса кроз надзор изградње и експлоатације балканских железница.

* * *

Интереси превасходно индустријализованих, аустријских делова Монархије налагали су што брже спровођење одредаба Уговора и Конвенције. Међутим, прва препрека били су односи између аустријског и угарског дела и неусаглашеност ставова о државним приоритетима. Иако је Швигелов елаборат представљао основу делатности делегата Монархије на Конгресу, до његовог почетка, па ни после њега, није постигнута сагласност влада у Бечу и Будимпешти око предложених циљева.¹⁵ Пошто је вођење преговора са страним државама о свим питањима царинске, трговинске и саобраћајне политике претходно морало да буде усаглашено између представника двеју влада и заједничког Министарства спољних послова (или више заједничких министарстава, зависно од предмета преговора), долазак до заједничке почетне позиције у преговорима, па и њихово вођење, често је одузимало значајно време, чак и када су аустријска и угарска влада имале блиске ставове, што често није био случај. Управо је различит степен привредног развоја, те самим тим и политички приоритети, наметао и другачији приступ влада у Бечу и Будимпешти почетку преговора о изградњи и експлоатацији балканских железница са три балканске државе. Ово је посебно био случај када је била реч о преговорима са Србијом, јер су са питањем железничке везе била повезана и питања новог трговинског уговора и специјалних веза, односно царинске уније коју су потенцирали индустријски кругови из Беча, а која никако није одговарала интересима угарске привреде, и даље доминантно утемељене на развоју пољопривреде и аграрном извозу. Одлагању је непосредно допринела и политичка ситуација у вези с окупацијом Босне и Херцеговине, као и потреба политичке стабилизације и формирања нових влада у оба дела Монархије.¹⁶

На другој страни налазили су се разлози спољнополитичке природе, односно стање у државама с којима је требало преговарати. Кнежевина Бугарска била је тек у фази изградње административног апарата, са још увек присутном руском цивилном и војном управом, а прва бугарска влада формирана је тек у јулу 1879. Руски царски комесар није имао мандат за улазак

¹⁴ *Србија 1878*, 527.

¹⁵ E. Palotás, нав. дело, 16–20.

¹⁶ F. Hauptmann, "Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878–1881", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 5. Band, Wien, 1952, 146–147.

у преговоре о међународним питањима, који би несумњиво потрајали, док је новој влади било потребно време за организацију државних послова. У Истанбулу такође нису били заинтересовани за непосредан улазак у преговоре о остварењу делова Берлинског уговора који су се односили на железницу. После конгреса, пред Портом се налазио читав низ отворених питања на чијем су решавању инсистирале велике силе. Тактика османске дипломатије састојала се у коришћењу противуречних интереса великих сила који би омогућили одлагање, односно решавање за Порту под повољнијим условима. Поред тога, изградња железнице била је повезана с великим финансијским оптерећењима која османска државна каса није могла да поднесе. Без дипломатске подршке неке од великих сила и дуготрајног притиска није било могуће приволети Порту на преузимање обавеза које ће значити ново задуживање.

Одвојени преговори о железничкој конвенцији са Србијом и целокупна динамика аустро-српских односа у прве две године после Берлинског конгреса, којој је српска историографија посветила изузетну пажњу, били су управо резултат немоћи аустроугарске дипломатије да на дневни ред одмах стави питање преговора све четири државе. Одлука министра спољних послова Аустроугарске Ђуле Андрашија да уђе у одвојене преговоре са Србијом била је непосредно подстакнута непромишљеним покушајем српског председника владе Јована Ристића да већ у новембру 1878. покуша да продужи рок од три године за изградњу железнице, који је био саставни део текста Конвенције, повезујући свој предлог са немогућности Османског царства и Бугарске да испуне своје обавезе преузете одредбама Берлинског уговора.¹⁷ Ова нота представљала је почетак Ристићевих настојања да избегне билатералне преговоре, позивајући се на потребу састанка комисије четири државе која се помиње само у Конвенцији, а не и у Уговору. Крајњи циљ било је одлагање испуњења преузетих обавеза у ситуацији у којој су и финансије српске државе после ратова с Османским царством биле на свом историјском минимуму, са државним дугом изнад 32 милиона динара.¹⁸ Међутим, ефекат је био супротан од очекиваног. Једном упозорена, спора аустроугарска државна машинерија усмерила је своју делатност на спречавање српске владе да избегне испуњење преузетих обавеза.¹⁹

Историјат аустро-српских преговора 1879–1880. парадигматичан је за проблематику рада Четворне комисије, јер је аустроугарска дипломатија кроз пројекат конвенције са Србијом промовисала модел који је намеравала да примени на остале заинтересоване стране. Насупрот темама прикључних веза или моста на Сави, наметнутих током савремених скупштинских расправа и критика опозиције, а касније пренетих и у историографију, најзначајнији део пројекта конвенције био је повезан с транспортним тарифама на железници, којима је требало да буде омогућен привредни продор Двојне

¹⁷ Министар иностраних дела посланику Србије у Бечу, Београд, 24. октобра 1878, № 4210, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), сигнатура XV/7, инвентарни број 15/247.

¹⁸ D. Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991, 18–23.

¹⁹ F. Hauptmann, нав. дело, 146.

монархије на Балкан. Аустроугарским пројектом конвенције, чланом 1, било је предвиђено увођење непосредних експедиција и директних тарифа између важнијих железничких станица у Аустроугарској, са једне, и Србије и осталих балканских држава, са друге стране; Србији је забрањено да за транспорте из Аустроугарске у Србију или треће земље примењује више тарифне стопе од постојећих на угарској прикључној линији; Србија је требало да преузме обавезу да своје тарифе прилагоди сваком смањењу и олакшицама које би неко од великих железничких друштава у суседној монархији дозволило на својим железницама и, на крају, српска влада би се обавезала да за транспорт из Србије у треће земље и обрнуто, као и за транзит из трећих земаља, не примењује мање тарифне стопе од оних које се примењују у Аустроугарској. Слобода регулисања унутрашњег транспорта била је једино што је препуштено самосталном одлучивању српске владе. С друге стране, целокупна железничка управа требало је да буде организована према аустроугарском обрасцу, били би поштовани санитарни прописи на железницама у Аустроугарској, а српска влада преузела би обавезу да и у другим питањима прати промене у суседној монархији.

Поред тога, посебним обимним протоколом, као саставним делом Конвенције, Министарство спољних послова Аустроугарске намеравало је да обезбеди Хиршу одређена права и повластице за изградњу железнице на територији Србије и да се прејудуцирају будући резултати комисије четири државе. Премештање седишта Хиршове компаније у Беч, значајно учешће аустријског капитала у компанији, као и чињеница да је Монархији одговарала коначна изградња линије која ће да повеже Османско царство са Бечом и Будимпештом, наметали су аустроугарском Министарству спољних послова потребу да заштити интересе компаније. Усвајањем текста протокола, српска влада обавезала би се да поред линије Ниш–Врање, коју је сама одлучила да гради као најкраћу везу са османском линијом Солун–Митровица, трасира и линију од Ниша према Преполцу, тачки на југозападној граници Србије према Новопазарском санџаку која је одговарала обавезама које је Хирш преузео према ранијим уговорима с Портом. Поред тога, српска влада би се обавезала да, у случају одустајања од самосталног надзора над изградњом, предност приликом давања концесије за изградњу да Хиршовој компанији којој, према уговорима с Портом, свакако треба да припадне експлоатација. С друге стране, протокол је предвидео и сарадњу Аустроугарске и Србије у будућим преговорима са Османским царством и Бугарском, који би се темељили на аустро-српској железничкој конвенцији и обезбедили Двојној монархији потпуну контролу над транспортом робе на трансбалканским линијама.²⁰

Током преговора српска страна покушала је потпуно да анулира и члан 11 и протокол, али с половичним успехом. Ристиф се непрестано позивао на одредбу о Четворној комисији и неопходности споразумевања са осталим заинтересованим странама да би оправдао своје одбијање, док је управо због намере да конвенција са Србијом послужи као модел за будућу конвенцију четири државе, аустроугарска страна инсистирала на уношењу тарифних

²⁰ Entwurf einer Übereinkunft, MOL, K 26, 422, 1879, III.

одредби и преузимања обавеза према Хиршовој компанији. На крају, српска страна је попустила у вези са чланом 11, али су унете и одредбе о узајамном признавању права најповлашћеније нације на српском и угарском делу будуће трансбалканске железнице, као и на линијама које су повезивале угарску и аустријску престоницу. Дугорочно посматрано, ове одредбе могле су да буду корисне за српску привреду јер су обезбеђивале ниске тарифе за транспорт српске робе, али су истовремено представљале опасност за развој српске индустрије услед конкуренције јефтине аустроугарске робе. У вези с протоколом, Ристић је остао неумољив, инсистирајући да највећи део одредаба пројекта протокола улази у делокруг рада комисије четири државе и да му нема места у аустро-српској билатералној конвенцији, док је наметање Хирша као концесионара сматрано неприхватљивим. У вези с каснијим радом Четворне комисије, значајан је био и уступак српској страни о року за завршетак изградње огранка од Ниша ка бугарској граници. Ако споразум о вези с бугарском железницом не би био постигнут у року од годину дана, договорено је да се трогодишњи рок за завршетак изградње деонице ка бугарској граници рачуна од дана обезбеђења везе с Бугарском, док је рок за линију Београд–Ниш–Врање био 15. јун 1883.²¹

* * *

Из бечке перспективе, потписивањем уговора са Србијом стечени су услови за почетак рада Четворне комисије. Сазивање Четворне комисије наметало се као један од приоритета, јер је српска дипломатија настављала са инсистирањем на неповезаности рада Четворне комисије и преговора заинтересованих држава о железничкој вези, користећи начин на који је аустроугарска дипломатија принудила Србију да потпише железничку конвенцију независно од преговора с Бугарском и Османским царством. Решавање питања веза балканских железница схватано је управо онако како су га тумачиле аустроугарске дипломате пре потписивања уговора са Србијом – комисија четири државе и остварење везе српских, османских и бугарских железница биле су две различите ствари. Српска влада није се у начелу противила састанку Четворне комисије, али је сматрала да у делокруг њеног рада улази само питање експлоатације, док је преостале везе требало остварити билатералним споразумима. Како пре, тако и после потписивања аустро-српске конвенције, српска влада настојала је у Истанбулу и Софији да промовише сопствени став и да наведе бугарску владу и Порту да дођу до билатералних споразума, независно од Аустроугарске.²² У Бечу су били свесни да би резултат

²¹ О аустро-српским преговорима најдетаљније у: М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 97–162. У фуснотама се налазе референце о радовима у српској историографији посвећеним аустро-српским односима и преговорима о железничкој конвенцији 1879–1880. Најзначајнији корпус извора о преговорима аустријске провенијенције налази се у: ÖS, HHStA, MdA, Administrative Registratur (=AR), Fach (=F) 34 – Sonderreihe (=SR), Karton (=K) 279–282, док је грађа мађарске провенијенције у: MOL, K-26 – Miniszterelnökségi Levéltár, 422, 1879, III, као и у записницима са седница угарске владе: MOL, K-27 – Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanács.

²² М. Самарцић, „Влада Јована Ристића и железничко питање у односима са Турском 1880. године”, *Зборник Матице српске за историју*, 65–66 (2002), 58–60; исти, *Железничко*

преговора без присуства Аустроугарске, односно резултат билатералних споразума балканских држава, могао да буде у супротности с основним тенденцијама Министарства у Бечу, већ израженим у уговору са Србијом. Поред питања тарифа, ово се посебно односило на обезбеђење прикључка Ниш–Софија–Истанбул, за чије истовремено завршавање је аустроугарска дипломатија била спремна да употреби сав свој утицај и да обезбеди његову истовремену изградњу са прикључком према Солуну, чиме би био анулиран уступак учињен Србији у вези с огранком према бугарској граници. Сазивање комисије четири државе било је решење које се наметало. У оквиру Четворне комисије а под непосредним надзором владе у Бечу, била би решена сва преостала питања значајна за изградњу балканских железница у сагласности са интересима Двојне монархије.²³ Два дана након што су размењене ратификације аустро-српске конвенције, Министарство спољних послова у Бечу упутило је инструкцију дипломатским представницима у Београду, Истанбулу и Софији да учине неопходне кораке и позову владе код којих су именовани да упуте своје представнике у Беч на заседање Четворне комисије.²⁴ Нота са формалним позивом, датирана 22. јуна 1880, уручена је председнику српске владе 25. јуна,²⁵ док је 27. јуна упућен исти захтев и бугарској влади.²⁶

Балканске државе имале су јединствен, негативан став према ноти из Беча, али су им интереси били различити и међусобно супротстављени. Начелно посматрано, имајући у виду рокове за завршетак српске железнице, српска влада требало је да буде наклоњена иницијативи из Беча, посебно после неуспеха при првом покушају да подстакне владе у Софији и Истанбулу на билатералне преговоре о железничкој вези. Међутим, после искустава у преговорима о железничкој конвенцији, Ристић је отпор наметању захтевима из Беча сматрао питањем очувања државног суверенитета.²⁷ У одговору од 21. јула, није се противио слању српских представника у Четворну комисију чим Османско царство и Бугарска изјаве спремност да пошаљу своје представнике, али је и даље остао при ставу да у задатак ове комисије не улази склапање уговора с поменутих балканских државама. Истовремено, упућен је захтев да аустроугарска дипломатија помогне кораке српске владе у Истанбулу и Софији ради потписивања билатералних конвенција о железничкој

ишћање у односима Србије и Турске 1878–1880., Истйраживања, 17 (2006), 87–92; исти, Железничко ишћање у спољној йолијици Србије, 255–276.

²³ W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 195.

²⁴ Хајмерле Дубском, Херберту и отправнику послова дипломатског представништва у Софији, Беч 16. јуна 1880, ÖS, HHStA, MdA, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–35.

²⁵ Херберт Хајмерлеу, Београд, 25. јуна 1880, ÖS, HHStA, MdA, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–41 (Хербертова нота Ристићу у прилогу); Херберт Ј. Ристићу, Београд, 22. јуна 1880, № 194, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-І, Д-V, П/5-ІІ, без поверљивог броја.

²⁶ Буриан Хајмерлеу, Софија 29. јуна 1880, ÖS, HHStA, MdA, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–43; Буријан Д. Цанкову, Софија, 15/27. јуна 1880, Централен државен исторически архив (=ЦДИА), фонд (=ф) 176–Министерство на вьншните работи на Княжество България, опис (=оп) 1, архивска единица (=а. е.) 41, лист (=л) 1–2.

²⁷ Увек дипломатски хладног и одмереног председника српске владе захтев аустроугарске владе страховито је наљутио. „Не можемо ми ићи у Беч као вазали аустријски да тамо закључујемо уговоре не са Аустријом, но са својим суседима! Не могу ја од своје земље и од себе правити мајмуну и накараду”, писао је у приватном писму свом пашеногу Филипу Христићу, посланику Србије у Бечу. *Писма Ристића Христићу*, док. бр. 147, стр. 276.

вези.²⁸ Упоредо са сукобом у вези са сазивањем Четворне комисије и њених ингеренција, у току је био и сукоб у вези с преговорима о трговинском уговору, као и настојањима Аустроугарске да у оквиру Мешовите комисије наметне своје виђење организације и управљања пловидбе Дунавом, чиме се Србија поставила као тренутно највећа препрека у остварењу дугорочних привредних интереса Монархије на Балкану.²⁹

У вези са железницом и Дунавом, Ристић је покушао да успостави сарадњу с бугарском владом, нудећи чак и формирање царинског савеза две државе, као један од путева ближег повезивања.³⁰ У Софији, међутим, нису показали интересовање за амбициозне планове председника српске владе, посебно када је реч о железничкој вези. У основи незаинтересованости бугарске владе налазила се намера да се избегне изградња линије од Софије према Нишу и приоритет да линијама које би ишле ка Македонији. Услед притиска из Беча, намеравали су да одуговлаче с решавањем, надајући се поволјнијим околностима. Нотом дипломатском агенту Аустроугарске од 5. јула, бугарска влада изразила је начелну спремност да пошаље свог представника у Беч, али је захтевала да претходно буде обавештена о обавезама Порте према Хиршовој компанији и Аустроугарској, које је одредбама Берлинског уговора преузела на себе.³¹ Какве су биле стварне намере видело се из упутства бугарском агенту у Истанбулу Марку Балабанову да се не труди сувише да дође до поменутих докумената.³² У истом духу били су и одговори које је српски дипломатски агент Сава Грујић добијао у вези с иницијативама српске владе усмереним ка формирању заједничког отпора дипломатској офанзиви Аустроугарске.³³ Основу за овакве захтеве, бугарска влада налазила је у Хиршовом уговору с Портом из 1872, јер се у њему не помиње линија Белова–Софија–Ниш. Међутим, ноте из 1875, којима је Порта пред Аустроугарском преузела обавезу да изгради линију Белова–Софија–Ниш, биле су јасне и Министарство спољних послова у Бечу није намеравало да одустане од својих захтева. Дипломатски агент Рудолф Кевенхилер је нотом од 16. септембра пренео став бугарској влади да Беч неће допустити изградњу било које железничке линије у Бугарској пре него што Народно собрање одобри изградњу одсечка Цариброд–Вакарел.³⁴

²⁸ Ј. Ристић Ф. Христићу, Београд, 9/21. јула 1880, № 4627, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-I, Д-V, П/5-II, пов. бр. 369.

²⁹ М. Ж. Живановић, *Прилози за проучавање ишћања империјалистичких процарања Аустро-угарске у Србију – од Берлинског конгреса (1878) до закључења трговинског уговора (1881)*, САН, грађа, књига VIII, Београд 1956, 123–166.

³⁰ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице: Србија и рођив Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008, 96–99.

³¹ Д. Цанков аустроугарском дипломатском агенту у Бугарској, Софија, 23. јун/5. јул 1880, *Външната политика на България, Документи и материали, том първи 1879–1886*, съставители Т. Добриянов, Т. Бакалов, К. Георгиев, Ц. Дойнова, М. Ковачева, Р. Попов и Е. Стателова, София 1978, док. бр. 43, стр. 90–91.

³² Д. Цанков М. Балабанову, Софија, 27. август 1880, *Външната политика на България*, док. бр. 60, стр. 148.

³³ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 97–98.

³⁴ Кевенхилер Д. Цанкову, Софија, 16. септембар 1880, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 41, л. 5–7; Кевенхилер Хајмерлеу, Софија 21. септембра 1880, ÖS, HHStA, MdA, AR, F 34 – SR, K

Аустроугарска дипломатија истовремено је у Истанбулу спречавала све покушаје Србије да добије дипломатску подршку осталих великих сила за билатералне преговоре с Портом о железничкој вези,³⁵ те су се сви покушаји српског посланика Јеврема Грујића завршавали без успеха. Према Грујићевом извештају, Порта је страховала од преузимања обавеза пре него што нека компанија прихвати посао изградње, јер би у супротном компанија која жели да склопи уговор о изградњи железница, свесна да је влада обавезна изградити линију до одређеног времена, могла постављати теже услове. Овако, имајући писмо српске владе у којем она изражава спремност за постижање договора, намеравали су да обезбеде изградњу линије без финансијских оптерећења за Порту. Сви Грујићевии напори да покаже погрешност таквог начина размишљања остали су без успеха.³⁶

Ристићева нота од 5. јула подстакла је аустроугарску дипломатију да усмери активност, с једне стране на спречавање српских настојања, а с друге стране на инсистирање код Порте на сазивању Четворне комисије у Бечу. Начелни пристанак на тумачење Беча Порта је дала већ у августу 1880,³⁷ да би тек у јануару 1881. била издата султанова ирада којом је османски амбасадор у Бечу постављен за представника у комисији.³⁸ У међувремену је, у октобру 1880, пала и Ристићева влада, чиме је отворен пут ка нормализацији односа између Србије и Аустроугарске, односно ка признавању тумачења аустроугарског Министарства спољних послова и слању представника у Беч на заседање Четворне комисије. Најдуже се чекало на пристанак бугарске владе. Из Беча су крајем октобра 1880. доставили Портине ноте из 1875. и тиме онемогућили даље одуговлачење бугарске владе уз изговор да није упозната с обавезама које је преузела.³⁹ Бугарска влада ипак није лако попустила. Средином децембра 1880, приликом заседања Народног собрания, нови председник владе Петко Каравелов изнео је програм владе за изградњу железничких линија у кнежевини. Наводећи линије које влада има намеру временом да изгради, и чије исходиште треба да буде бугарска престоница, Каравелов је, између осталих, поменуо железницу Софија–Ћустендил која би требало да се веже са линијом Солун–Митровица и, на крају, линију Софија – пут за Истанбул.⁴⁰ Из предвиђеног програма изградње железничке мреже недвосмислено је произлазила намера бугарске владе да занемари обавезе наметнуте Берлинским уговором. Последњи притисак на бугарску владу

280, 1880, III–19/1–41–85; исти истом, Софија 5. октобар 1880, исто; Е. Стателова, *Дипломатијата на Княжевство България 1879–1886*, София 1979, 49–50.

³⁵ Каличе Хајмерлеу, Бујукдере 3. август 1880, ÖS, HHStA, MdÄ, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–66; исти истом, Бујукдере 24. август 1880, исто, III–19/1–41–71; исти истом, Бујукдере, 27. август 1880, исто, III–19/1–41–72.

³⁶ М. Самарџић, „Влада Јована Ристића”, 62–65; исти, *Железничко њишање у односима Србије и Турске*, 90.

³⁷ Каличе Хајмерлеу, Бујукдере 24. август 1880, ÖS, HHStA, MdÄ, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–71.

³⁸ Ј. Грујић Ч. Мијатовићу, Терапија, 5. јануара 1881, АСАНУ, ЗЈГ, 10027-Б/47; М. Самарџић, „Влада Јована Ристића”, 65–66.

³⁹ Р. Кевенхилер Д. Цанкову, Софија, 16/28. октобар 1880, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 41, л. 12.

⁴⁰ Е. Стателова, нав. дело, 57.

аустроугарски дипломатски агент Кевенхилер извршио је нотом од 24. јануара 1881, којом је обавестио бугарску владу да су и српска влада и Порта пристале да пошаљу своје представнике у Беч.⁴¹ Коначном пристанку бугарске владе без сумње је допринео и став Петрограда да Бугарска ипак треба да испуни обавезе преузете Берлинским уговором, односно да прво треба да изгради железницу Цариброд–Софија–Вакарел. На тај начин, крајем јануара 1881. нестале су све препреке за састанак Четворне комисије.⁴²

* * *

На првој седници Комисије, 1. марта 1881, аустроугарски представници изашли су с предлогом уговора четири државе, да би, како су навели „олакшали рад комисије”.⁴³ Аустро-српска конвенција послужила је као модел за пројекат уговора четири државе. Текст неколико чланова пројекта, од укупно 17, у суштини се подударао с текстом аустро-српске конвенције. Реч је о одредбама везаним за полицијску и поштанску службу, техничке услове, санитарне прописе, учесталост возова и њихову брзину. Смисао ових одредаба био је изједначавање прописа, чиме би био олакшан промет и експлоатација целокупне линије од Будимпеште до Солуна и Истанбула. У члану I пројекта прво су поменуте линије на чију изградњу се српска влада обавезала уговором с Аустроугарском, а потом је наведено да Порта и бугарска влада, у циљу испуњења чланова 10 и 21 Берлинског уговора, пристају на изградњу деонице линије Ниш–Белова на делу којим она пролази преко њихове територије. Истовремено, Порта би преузела обавезу да се српска линија од Ниша према Солуну веже на линију Солун–Митровица. Чланом II Порта би преузела обавезу да почне градњу најкасније годину дана од ратификације уговора и да изгради обе линије до 15. јуна 1883, односно да их изгради до тренутка када буду довршени српски прикључак код Врања и бугарски код Вакарела. Један од задатака који је аустроугарска дипломатија поставила пред своје представнике било је и прецизно одређивање тачке на којој ће се линијом Солун–Митровица везивати линија од Врања. Чланом II пројекта предвиђено је да до везивања линија дође код Скопља, односно на тачки која је највише одговарала Бечу, али и Београду, јер се налазила на најкраћој и најпогоднијој траси према Солуну.

Чланом III предвиђено је да Бугарска прихвати изградњу деонице линије Ниш–Белова преко Софије. Услови су били слични као и они предвиђени за Порту. Разлика је постојала утолико што је бугарској влади наметана само обавеза да линију од српско-бугарске границе до Софије изгради и преда експлоатацији у исто време када буде довршен прикључак са српске стране границе, док таква обавеза није постојала за деоницу Софија–Вакарел и спајање с османском линијом Истанбул – османско-бугарска граница.

⁴¹ Министарство спољних послова Бугарске Р. Кевенхилеру, Софија, 5. јануара 1881, *Външната политика на България*, док. бр. 87, стр. 187–191; Р. Кевенхилер Н. Стојчеву, Софија, 12/24. јануара 1881, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 41, л. 21.

⁴² Е. Стателова, нав. дело, 50–51.

⁴³ “Rapport sur les travaux de la Commission à quatre à Vienne”, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 91, л. 82.

Иза таквог поступка налазила се жеља да, уколико је то могуће, буде спречено довршење линије од Софије до бугарско-османске границе пре споја са Србијом. У сваком тренутку у Бечу размишљало се о спречавању раније изградње линија које би отвориле пут британској трговини ка унутрашњости Балкана, пре него што би биле довршене линије према Бечу.

Као и у аустро-српској конвенцији, одредбе о тарифним стопама биле су од посебног значаја. Чланом VII, посвећеном регулисању овог питања, предвиђено је да потписнице задрже право да у унутрашњем саобраћају самостално доносе тарифне прописе, док би у међународном саобраћају био примењиван принцип најповлашћеније нације. Порта би преузела обавезу да у саобраћају с трећим државама не наплаћује таксе веће од оних које постоје за саобраћај на аустроугарским железницама. Поменута одредба односила би се и на већ изграђену линију Истанбул–Белова и исте услове Порта би признала и Србији. На исте услове пристала би и Бугарска. С друге стране, Османско царство и Бугарска стекли би право да се на српским железницама користе свим правима које је Аустроугарска добила чланом XI аустро-српске конвенције, али и правом које је Србија обезбедила истим чланом на линији према Будимпешти и Бечу. Чланом VIII предвиђено је образовање заједничког тела за надзор и управљање железницама које би спојиле Беч и Будимпешту, с једне, и Истанбул, Солун и пристаништа на Црном, Мраморном и Егејском мору, с друге стране.⁴⁴ Предложеним пројектом Аустроугарска је у потпуности заштитила своје интересе у вези с роковима за изградњу свих линија, али и условима њиховог коришћења. Интереси Србије подударали су се овом приликом с интересима Аустроугарске.

Пројектом су дефинисани оквири расправе између представника четири државе, али је преговорима доминирало настојање Порте да избегне испуњење свих обавеза које нису произлазиле из одредаба уговора с Хиршом и нота из 1875, па и оних које су из њих произлазиле, уколико то буде могуће, а пре свих одредаба у вези са прикључном линијом према Врању. Ни у једном од наведених докумената нема помена линије која би ишла према Врању. У уговору из 1872. само се помиње линија која би ишла од Приштине с намером да се споји са српским линијама, али се не помиње њена траса, док се у ноти од 30. септембра 1875. повезивање линије која иде од Солуна до Ниша оставља каснијем споразуму Порте и Аустроугарске. Позивајући се на ту чињеницу Порта је тврдила да нема никакву обавезу, нити да гради линију од Скопља према српској граници, нити да Србији да везу код Врања. Истовремено, у вези са линијом Белова – османско-бугарска граница, Порта је саопштила да ће је изградити када буде довршена целокупна линија од Будимпеште до Вакарела.⁴⁵

⁴⁴ "Eisenbahn Übereinkunft zwischen der österreichisch-ungarischen Monarchie, dem ottomanischen Reiche, dem Fürstenthume Serbien und dem Fürstenthume Bulgarien (Entwurf)", ÖS, HHStA, MdA, AR, F 34 – SR, K 280, 1880, III–19/1–41–36; "Protokoll der am 24. u 25. Juni 1880 im gemeinsamen Minister d. a. stattgefundenen Konferenzen zur feststellung des Konventionsentwurfes für die Verhandlungen mit der Türkei, Serbien u Bulgarien wegen Regelung der Eisenbahnfragen", исто.

⁴⁵ "Commission à quatre réunie à Vienne en exécution des articles X et XXXVIII du Traité de Berlin, pour le règlement des questions de chemins de fer. Procès verbal № 2. Seance du 7 Mars 1881", БИАНБKM, ф. 14, а. е. 2384, л. 1–4.

Током следеће две године, дипломатска активност Аустроугарске и преговори с Портом прошли су кроз неколико фаза. Коначан успех био је у значајној мери условљен почетком промене спољнополитичке оријентације Османског царства, све лошијим односима с Великом Британијом после окупације Кипра и искрцавања у Египту 1882. Најзначајнија последица било је ослањање на Немачку, што је подразумевало и све ближе односе с Бечом, којем је крајем 1881. нуђен и уговор о савезу.⁴⁶ Све то, наравно, није значило да ће дипломатске иницијативе из Беча бити решаване брзо и без уобичајеног отежања, али је позитиван исход био много извеснији. У уобичајеној политици лавирања између сила, у настојању да буде избегнуто решавање појединих питања, Порта у вези с радом Четворне комисије није имала на кога да се ослони јер је с најзаинтересованијом силом настојала да ступи у што боље односе. Самим тим, било је извесно да ће питање нових упутстава бити повољно решено. Било је само неопходно да прође уобичајено раздобље од неколико месеци потребних да би султан дао свој коначни пристапак.⁴⁷

Седница Комисије на којој је њен представник Етхем паша саопштио резерве Порте одржана је 7. марта. Следећа седница одржана је тек 21. маја, али ни тада још није промењен став, а османски амбасадор у Бечу престао је да долази на седнице Комисије. Тек нотом од 22. јуна 1881. Порта је саопштила да намерава да испуни обавезе преузете нотама из 1875. у вези с изградњом линије Белова–Софија–Ниш, али о вези ка југу, према Солуну, није било помена. У свом одговору од 23. јуна Калај је „да би избегао могуће неспоразуме” напоменуо неопходност да Порта пристане на повезивање српске железнице с османском линијом Солун–Митровица и изразио очекивање да ће добити нова упутства која ће му дозволити да пренесе Портин пристапак и на ову везу.⁴⁸

После неуспеха у Бечу, поново је дошло време за дипломатски притисак у Истанбулу. Били су потребни месеци да на Порти буде постигнут напредак. Ираду с новим упутствима османском представнику у Комисији у вези с прикључком на солунско-митровичку железницу султан је потписао 10. октобра 1881.⁴⁹ Међутим, у новим упутствима стајало је да је за Порту довршење истанбулске линије много значајније него довршење солунске линије, односно Етхем паши је наређено да захтева да изградња османске спојне линије према југу почне тек пошто српска линија већ буде довршена. Једновременно завршавање свих линија наведених у уговору било је један од основних постулата на којима је уговор почивао, а Министарство спољних послова Аустроугарске није намеравало да дозволи да нови преговори у Бечу буду завршени безуспешно, односно без потписивања уговора. Због тога је, уместо сазивања

⁴⁶ М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888 гг.)*, Москва 1993, 16–17, 72–77.

⁴⁷ М. Самарџић, *Железничко њишање у спољној полицији Србије*, 292–293.

⁴⁸ “*Commission à quatre réunie à Vienne en exécution des articles X et XXXVIII du Traité de Berlin, pour le règlement des questions de chemins de fer. Procès verbal № 6. Seance du 12 Juillet 1881*”, исто, л. 22–24; “*Rapport sur les travaux de la Commission à quatre à Vienne*”, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 91, л. 83. О заседању Четворне комисије током 1881. детаљније у: М. Самарџић, *Железничко њишање у спољној полицији Србије*, 277–295.

⁴⁹ Т. Теркан Ј. Грујићу, Цариград, 30. септембра/ 12. октобра 1881, АСАНУ, ЗЈГ, 10027-Б/52; Ј. Грујић М. Пироћанцу, Цариград, 2. октобра 1881, през. бр. 18, исто, 10027-Б/54.

Комисије, настављен притисак на Порти да се упутства измене, а поменути део избаци. Било је потребно више од два месеца притисака на Порту и самог султана, од којег је одлука зависила, да се постигне начелни пристанак на овај аустроугарски захтев. Порта је коначно донела одлуку да у упутствима буде предвиђено једновременно довршавање изградње свих спојних линија.⁵⁰

Међутим, новом ирадом постигнут је тек делимичан успех, јер нигде није било помена трасе османске линије и њеног споја са српском железницом. Заседање Комисије одржано 16. фебруара 1882. открило је нове намере Порте. Председник конференције Калај прочитао је Порти ноте од 27. јануара којом се даје пристанак на везу српске железнице с линијом Солун–Митровица, при чему је као тачка споја са солунско-митровичком железницом наведена Приштина. Истом нотом Порта је пристала и на довршење поманутих линије истовремено с линијом Белова–Вакарел, односно истовремено с осталим линијама о којима је у уговору било речи. Међутим, седнице су поново одложене због новог захтева Порте, нотом од 31. јануара, да у рад комисије буде уврштено и питање изградње дела линије Јамбол–Шејтанцик на бугарској територији, чиме би била остварена веза с линијом Рушчук–Варна.⁵¹

У Бечу су проценили да ће очекивани резултат изостати уколико претходно не буде постигнут договор у вези са свим спорним питањима, који би само формално био потврђен у оквиру Комисије. Председник Комисије Калај преговарао је прво с османским представником Етхем пашом да би сазнао Портине примедбе на предложени пројекат уговора. Примедбе које је Етхем паша изнео углавном су се односиле на неколико првих чланова пројекта, док је остатак уговора Порта била спремна да прихвати. Веза са српском железницом преко Приштине, изградња линије Јамбол–Шејтанцик и избегавање могућности да Хиршово друштво захтева одштету услед одступања од предвиђених линија по уговору из 1872. била су питања за која су султан и Порта били превасходно заинтересовани. Етхем паша предложио је због тога Калају нову редакцију првих неколико чланова. Првим чланом нове редакције било је предвиђено да стране потписнице, у намери да испуне одредбе 10, 21 и 36. члана Берлинског уговора, до 15. октобра 1885. доврше и за експлоатацију предају линије о којима је у уговору реч. Чланом II Аустроугарска би преузела обавезу да у поменутом року изгради линију од Будимпеште до Земунa и границе са Србијом код Београда. Чланом III било је предвиђено да Порта у истом року доврши изградњу три линије на својој територији – од Белова до османско-бугарске границе, од линије Солун–Митровица до српске границе и од Јамбола до османско-бугарске границе. Од линије Солун–Митровица османска линија одвајала би се у околини Приштине, а затим би се линијом, чија траса би била утврђена у споразуму с Хиршовом компанијом, повезала са српском железницом. У Портиној редакцији члана IV наведено је да српска влада преузима обавезу да такође изгради три линије – од Београда до Ниша, од Ниша до српско-бугарске границе преко Пирота и од Ниша до српско-османске границе. Посебно је, међутим, значајно да Етхем паша у

⁵⁰ J. Грујић М. Пироћанцу, Цариград, 8. децембра 1881, през. бр. 28, исто, 10027-Б/55.

⁵¹ “*Commission à quatre réunie à Vienne en exécution des articles X et XXXVIII du Traité de Berlin, pour le règlement des questions de chemins de fer. Procès verbal № 7. Seance du 16 Février 1882*”, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-I, Д-VI, К/13, пов. бр. 453, прилог.

новој редакцији није поменуо трасу српске железнице ка Врању, предвиђену аустро-српском конвенцијом. У његовом предлогу ова чињеница је прећутана и једноставно је наведено да српска линија треба да иде од Ниша ка српско-османској граници где треба да се споји са османском линијом која ће се одвојити код Приштине. Чланом V прецизиране су линије чију изградњу је требало да преузме бугарска влада. Реч је била о две линије – једној која би преко Софије повезала османску линију која је полазила од Белова с линијом коју је Србија градила од Ниша преко Пирота и другој, која је требало да споји линију Јамбол – османско-бугарска граница с линијом Рушчук–Варна код Шејтанџика. На преостале чланове аустроугарског пројекта Етхем паша није имао значајнијих примедба. Реч је била о резервама које је Porta учинила услед обавеза које је имала према Хиршовом друштву.⁵²

Сви Калајеви напори током фебруара и марта 1882. да у оквиру рада Комисије буду решена спорна питања завршени су без успеха. У Бечу су, због тога, закључили да у оквиру Комисије даљи напредак тренутно није могућ, већ да је преостала спорна питања неопходно решавати у Истанбулу, непосредно са султаном и Портом. Највеће Портине бриге биле су везане за могуће реакције Хирша у случају промене трасе, за коју се у уговору из 1872. помињало да ће почињати у околини Приштине, јер би тада Porta остала ускраћена за финансијску надокнаду предвиђену после завршетка уговором одређених линија. Истовремено, Porta се заклањала иза обавеза које је према Хиршовом друштву преузела уговором из 1872. у намери да избегне или одуговлачи с коначним пристанком на преузимање нових финансијских обавеза. У тренутку када је с Портом било неопходно започети још један низ преговора, најједноставнији начин за аустроугарску дипломатију био је да код самог барона Хирша издејствује изјаву којом се одриче права на било какву надокнаду у случају измене трасе чиме би Порти било онемогућен даљи отпор позивањем на одредбе уговора из 1872. Имајући у виду да је Хирш сада био аустријски држављанин, а његова компанија аустријско друштво, Министарству у Бечу није било тешко да успешно реши овај проблем. Резултат су биле две декларације, потписане у Бечу 15. априла 1882. Првом декларацијом Хирш је у име друштва изјавио да неће захтевати никакву надокнаду за измене у уговору из 1872. предвиђене текстом конвенције који се налази забележен у осмом протоколу заседања Комисије. У другом делу декларације Хирш се изјаснио у прилог везе са српском железницом код Врања, док је за тачку споја с линијом Солун–Митровица изјавио да компанији поред околне Приштине, предвиђене уговором из 1872, одговара и било која друга тачка на поменутој линији, као и да неће захтевати никакву надокнаду ни у овом случају. Друга декларација била је везана за линију Јамбол–Шејтанџик. Хирш је у име друштва изјавио да је оно спремно да изгради и експлоатише поменућу линију у сагласности с уговором који постоји с Портом, уколико заинтересоване државе одлуче да одредбе о изградњи линије Јамбол–Шејтанџик уђу у текст четворног уговора.⁵³

⁵² „Projet”, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 91, л. 85–90; “Rapport sur les travaux de la Commission à quatre à Vienne”, исто, л. 85.

⁵³ „Déclarations de la Compagnie d'exploitation des chemins de fer orientaux concernant le protocole de la conférence à quatre du 25/27. Mars 1882”, ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 91, л. 110.

Хиршове декларације отвориле су аустроугарској дипломатији пут за вођење успешних преговора у Истанбулу јер су остављале Порту без уобичајених изговора и оправдања. Дошао је, међутим, и крај 1882, а питање још увек није било решено. Одлагање корака аустроугарске дипломатије на Порти вероватно је било узроковано избијањем нове велике међународне кризе у мају 1882. услед британског искрцавања у Египту. С друге стране, поменути догађај у потпуности је нарушио британски утицај на Порти, а ојачао на Порти утицај три савезника у оквиру Савеза три цара – Немачке, Русије и Аустроугарске.⁵⁴ Када је почетком 1883. коначно покренуто питање решавања преосталих спорних питања у железничком уговору изгледу за брзо решење били су велики. Аустроугарски амбасадор барон Каличе прво је код султана и на Порти водио неформалне разговоре о овој теми, а затим је почетком фебруара 1883. упутио и ноту са захтевом да ово питање буде решено. Позивајући се на протокол са заседања Четворне комисије и декларацију коју је потписао Хирш, Каличе је у поменутој ноти захтевао Портино одобрење за железнички уговор четири државе о вези солунске и српске железнице преко Врања, остављајући Порти да одлучи од које тачке на линији Солун–Митровица ће да почне изградњу – од Приштине, тачке јужно од Приштине или од Скопља. Султанова ирада коначно је објављена 2. априла 1883. Њоме је одобрено да железница Солун–Митровица буде везана са српском, ограником преко Врања који ће се одвајати код Приштине или код неке друге тачке солунско-митровичке линије.⁵⁵ Поучена искуством у преговима с Портом о спојној тачки, српска влада покушала је пре наставка рада Комисије издејствовати подршку Министарства спољних послова у Бечу да у текст уговора буде прецизирано да тачка споја са линијом Солун–Митровица треба да буде јужно од Приштине, како би се избегла могућност да Порта помери тачку споја још северније. У Бечу су, међутим, проценили да би покретање овог питања могло да буде контрапродуктивно, јер је реч о унутрашњем питању, односно тачки на територији Османског царства, те није било могуће наметати решење.⁵⁶

Султановом ирадом решена су најспорнија питања у раду Комисије. У позадини заседања одвијало се и настојање Бугарске да се реши обавеза према Хиршу. На почетку рада Комисије, у марту 1881, бугарски представници имали су упутство да покушају да издејствују уклањање обавезе по којој Бугарска мора да гради линију Цариград–Вакарел. Уместо да покушавају да постигну немогуће, сву своју пажњу одлучили су да усмере на одрицање од обавеза према Хиршовој компанији. Према плану усаглашеном с војним аташеом руске амбасаде у Бечу, пуковником Шепелевим, којег је руска влада упутила да саветује бугарске представнике, требало је од Министарства

⁵⁴ М. Ю. Золотухин, нав. дело, 30–34, 46–55, 72–77.

⁵⁵ Ј. Грујић М. Пироћанцу, Цариград, 26. јануара 1883, през. бр. 7, АС, МИД-ПО, 1883, Ф-II, Д-II, Ж/1, пов. бр. 186; исти истом, Цариград, 16. марта 1883, през. бр. 23, исто, пов. бр. 447; исти истом, Пера, 3. април 1883, исто, пов. бр. 448; исти истом, Цариград, 23. марта 1883, през. бр. 24, исто, пов. бр. 477; Исти истом, Цариград, 28. марта 1883, през. бр. 26, исто, пов. бр. 531.

⁵⁶ М. Пироћанац М. М. Богићевићу, Београд, 26. априла 1883, АС, МИД-ПО, 1883, Ф-VII, Д-IV, Ч/1, пов. бр. 668; М. М. Богићевић М. Пироћанцу, Беч, 7. маја 1883, АС, МИД-ПО, 1883, Ф-II, Д-II, Ж/1, пов. бр. 1406; исти истом, Беч, 26. априла 1883, № 25, исто, пов. бр. 1408.

спољних послова у Бечу захтевати упознавање с преузетим обавезама. Затим би уследила изјава бугарске владе да прихвата обавезу изградње линије Цариброд–Вакарел, али да истовремено моли Министарство у Бечу да јој помогне да се ослободи обавеза према Хиршовој компанији. Постојало је и формално оправдање за овакав захтев, јер Хиршова компанија није испунила обавезе преузете уговором из 1872, а у међувремену је 1880. променила име. Циљ бугарске декларације био је да покрене Министарство спољних послова Аустроугарске да се на бугарској страни ангажује у преговорима с Хиршом.⁵⁷ Према раније утврђеном плану, бугарски министар спољних послова Никола Стојчев прочитао је декларацију своје владе којом ова пристаје на изградњу деонице Цариброд–Вакарел, а чија би изградња почела шест месеци после ратификације уговора.⁵⁸ Декларација бугарских представника била је последица успешних преговора који су се у међувремену одвијали између бугарских и аустроугарских представника у вези с обавезама Бугарске према Хиршу. У руској амбасади правилно су проценили ситуацију. Аустроугарска је била спремна да помогне Бугарској да избегне поменуте обавезе. Као услов за помоћ захтевано је од бугарске владе да преузме обавезу да линију Цариброд–Вакарел заврши у року од три године, а затим је преда на експлоатацију или компанији која експлоатише српску или компанији која експлоатише османску прикључну линију. Бугарски представници одбили су други предлог, захтевајући потпуну слободу у одлучивању о начину експлоатације. Пред отпором бугарских представника аустроугарски представници су попустили, а резултат је била декларација прочитана на седници 21. маја 1881.⁵⁹

Када је у мају 1883. на ред дошло потписивање Четворне конвенције, бугарски представници Константин Стоилов и Никола Стојчев дошли су у Беч с упутством да не потписују конвенцију пре испуњавања захтева у вези с ослобађањем од обавеза које је бугарска влада имала према Хиршу и компанији. Стоилов и Стојчев искористили су жељу Аустроугарске да коначно дође до потписивања конвенције и издејствовали обећање Беча да ће задовољити све захтеве. На дан потписивања уговора, односно пре потписивања, министар спољних послова Аустроугарске Густав Калноки уручио је бугарским представницима ноту којом је Двојна монархија преузела обавезу да помогне Бугарској да се ослободи свих права која су Хирш и компанија имали на изградњу и експлоатацију железница у Бугарској. Тек потом бугарски представници потписали су Четворну конвенцију, а затим су наставили преговоре с Хиршом који су успешно довршени у јуну 1883.⁶⁰

Потписивањем конвенције 9. маја 1883, створене су претпоставке за успешно привођење крају вишедеценијског настојања Монархије да њене железничке линије продру у унутрашњост Балканског полуострва и добију излаз на обалама Егејског мора и на Босфору. Текстом конвенције било је предвиђено да изградња свих спојних линија буде завршена до 15. октобра 1886.

⁵⁷ Е. Стателова, нав. дело, 51–53.

⁵⁸ “*Commission à quatre réunie à Vienne en exécution des articles X et XXXVIII du Traité de Berlin, pour le règlement des questions de chemins de fer. Procès verbal № 3. Seance du 21 Mai 1881. (=Procès verbal № 3)*”, БИАНБKM, ф. 14, а. е. 2384, л. 41–43.

⁵⁹ Е. Стателова, нав. дело, 53–55.

⁶⁰ Исто, 68–69.

Међутим, за завршетак изградње и пролазак првог воза од Беча до Солуна и Истанбула било је потребно чекати још пет година.

* * *

У констелацији међународних односа на Балкану, Двојна монархија је настојала да политички примат оствари везивањем привреда балканских држава за сопствену привреду, све мање конкурентну на тржиштима Средње и Западне Европе. У другој половини 19. века, превазилажење географским положајем детерминисаних ограничења Монархија је покушала да постигне развојем копнене саобраћајне инфраструктуре, односно контролом развоја железничке мреже на европском југоистоку. Развој железничког питања непосредно после Берлинског конгреса и рад Четворне комисије представљају парадигматичан пример унутрашњих и спољашњих супротности и проблема с којима се суочавало Министарство спољних послова у настојању да оствари контролу над изградњом и експлоатацијом железничке мреже на Балкану. У пролеће 1878. Четворна комисија је замишљена као механизам за остварење привредних интереса Монархије, односно за наметање сопственог концепта изградње и експлоатације линија ка Солуну и Истанбулу. Међутим, решавање проблема прво је одлагано услед унутрашњих трвења између аустријске и угарске владе, да би већ током преговора са Србијом представници Монархије морали да одустану од суштине најзначајнијих делова уговора – оних који су се тицали контролисања тарифа (делимично, али уз признање равноправности) и наметања Хиршове компаније као градитеља и контролора експлоатације. Образац примењен са Србијом није касније могао да буде измењен, јер је аустро-српска железничка конвенција била модел за конвенцију четири државе, а Бугарска је такође искористила сопствену преговарачку позицију да издејствује ослобађање од обавеза према Хиршу. Емил Палоташ с правом је оценио да је Аустроугарска успела да оствари само оно што није било у директној супротности с националним интересима балканских држава,⁶¹ док су деценије које су биле потребне за остварење идеје о изласку на Егејско море омогућиле још израженији диспаритет између утицаја аустријске, у односу на британску и француску трговину. Степен контроле трансбалканске железничке линије којем су се крајем 60-их година 19. века у Бечу надали, остао је неостварен сан.

⁶¹ Е. Palotás, нав. дело,

QUADRUPLE COMMISSION AS MECHANISM FOR ENLARGMENT
OF ECONOMIC INFLUENCE OF AUSTRIA-HUNGARY
ON THE BALKANS 1878–1883

by

Prof. MOMIR SAMARDŽIĆ, Ph.D.
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Novi Sad, Serbia

SUMMARY: In the second half of the 19th century, the Habsburg Monarchy tried to overcome the limitations determined by its geographical position through the development of the land transport infrastructure or through control of the railway network development in the European southeast. The railway development issue on the Balkans after the Berlin Congress and the work of the Quadruple Commission are a paradigmatic example of internal and external contradictions and the problems that the Ministry of Foreign Affairs of Austria-Hungary faced in the effort to gain control over the construction and exploitation of the railway network in the Balkans. In the spring of 1878, the Quadruple Commission was conceived as a mechanism for the realization of the economic interests of the Monarchy or for imposing its own concept of building and exploiting the routes to Thessaloniki and Istanbul. However, resolving the problems was first postponed due to internal misunderstandings between the Austrian and Hungarian governments, and, during the negotiations with Serbia, representatives of the Monarchy had to change their attitudes towards the most important parts of the treaty – those that were concerned with tariff control (in part, but with the recognition of equality) and with the imposing of baron Hirsch's company as builder and controller of exploitation. The model applied with Serbia could not be amended later, because the Austro-Serbian Railway Convention was a model for the convention of four states, and Bulgaria also used its own negotiating position to execute the exemption from obligations to Hirsch. Emil Palotás rightly assessed that Austria-Hungary was able to achieve only what was not in direct contradiction with the national interests of the Balkan states, while the decades that were needed to realize the idea of reaching the Aegean Sea provided an even more pronounced disparity between the influence of the Austrian trade, in comparison with the British and French one. The level of control of the trans-Balkan railway line, which Vienna was trying to achieve, remained an unrealistic dream.

KEYWORDS: Berlin congress, railway, Quadruple commission, Austria-Hungary, Serbia, Bulgaria, Ottoman Empire

Доц. др БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Република Српска, Босна и Херцеговина

НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У БАЊОЈ ЛУЦИ И ОКОЛИНИ У ВРИЈЕМЕ СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ

САЖЕТАК: Војска Краљевине Србије ослободила је Бању Луку новембра 1918. Прилике у том граду биле су специфичне у односу на остатак Босне и Херцеговине, јер се бањолучко Народно вијеће опирало наредбама власти из Сарајева и у свом раду задржало је висок степен аутономије. У мјесецима након ослобођења Босанску Крајину потресла је својеврсна „побуна кметова” који су паљењем беговских имања и пљачком њихове имовине, не чекајући одлуке централних власти, покушали ријешити аграрно питање у своју корист. У раду су приказане друштвено-политичке прилике у Бањој Луци у вријеме слома Аустроугарске и првих мјесеци постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бања Лука, Босанска Крајина, Аустроугарска, Краљевина СХС, Први свјетски рат, уједињење, аграрно питање

Послије пробоја Солунског фронта и изласка Бугарске из рата на неослобођеном јужнословенском простору развио се широк покрет народних вијећа, прелазних и привремених органа власти који су наслиједили аустроугарску управу у расулу. Народно вијеће за Босну и Херцеговину формирано је крајем октобра 1918, а првих дана новембра почела је са радом Народна влада на чијем се челу налазио Атанасије Шола.¹ Народно вијеће Босне и Херцеговине због ратних услова није изабрано на демократски начин, већ кооптирањем представника из политичких партија и вјерских организација. Народна влада преузела је власт 3. новембра 1918.² Влада није била попуњена пропорционално према национално-конфесионалном паритету, већ по политичком одређењу њених чланова за уједињење.

На организацији Народних вијећа по Босанској Крајини у јесен 1918. радили су свештеници Никола Костић, Душан Суботић и Душан Кеџмановић.

¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989, 810.

² *Narodno jedinstvo*, 4. XI 1918, бр. 1.

Агитујући и обавјештавајући народ на терену о актуелним приликама Суботић је за идеју уједињења придобио многе грађане.³ На челу Народног вијећа у Бањој Луци, које је бројало 18 чланова (седам Срба, шест Хрвата и пет муслимана), налазио се свештеник Никола Костић.⁴

Један од најважнијих задатака народних власти био је да осигурају мирно повлачење аустроугарске војске чији су се дијелови одметали од централне команде и претварали у разбојничке банде. Војницима који су се повлачили са фронта одузимао је оружје, а свештеници и учитељи позвани су да брину о одржавању реда и мира, посебно по селима у којима су формиране народне страже.⁵ Паљења и пљачкања беговских чардака било је у свим дијеловима Босне и Херцеговине, мада не свуда једнако интензивно. На основу извјештаја котарских управа „побуна кметова” или „кметовска револуција” проширила се и по Босанској Крајини.⁶

Предсједништво Народног вијећа СХС упутило је 5. новембра 1918. писмо маршалу Фошу у којем наводи да се аустроугарска војска у потпуном расулу повлачи преко југословенских земаља и од сила Антанте тражи да њихове јединице што прије уђу на југословенску територију.⁷ Српска војска је почетком новембра прешла код Вардишта у Босну и Херцеговину гдје је дошло до састанка представника Главног одбора Народног вијећа и војводе Степе Степановића.⁸ У Сарајеву „ослобођеном тешких ланаца ропства и тираније” завладала је еуфорија уочи доласка српске војске, а војводи Степановићу приређен је свечан дочек.⁹ Народно вијеће СХС упутило је 9. новембра 1918. посланицу народу којом га је позвало да пријатељски дочека српске и савезничке јединице „као своју браћу и синове”.¹⁰ С обзиром на то да се страховало од аустроугарских војника у повлачењу, парох Никола Костић затражио је помоћ од Народног вијећа у Загребу када је чуо да око хиљаду војника из Приједора долази у Бању Луку.¹¹ Српска врховна команда наложила је 17. новембра слање војске у Бању Луку, Приједор, Босанску Градишку и Босански Нови.¹²

Новим законом о штампи поништене су претходне уредбе аустроугарских власти о цензури дневне штампе, па се за кратко вријеме на тржишту појавио велики број нових листова. Ипак, у жељи да се спријечи распиривање међунационалне мржње и заустави бољшевичка агитација коју су ширили војници повратници из Русије, поново је уведена цензура штампаних

³ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 423–424.

⁴ Ђ. Микић, *Политичке сјџранке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, Бања Лука 1997, 10.

⁵ В. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990, 216.

⁶ Ђ. Микић, *Политичке сјџранке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, 13.

⁷ Хрватски државни архив (=ХДА), Загреб, Предсједништво НВ СХС, Вањско-политичка дјелатност, 124-3-2-6.

⁸ Ђ. Микић, *Austroougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka 2011, 506.

⁹ Б. Младеновић, „Штампа Босне и Херцеговине о дочеку српске војске новембра 1918”, *Сјџварање јуџословенске државе 1918. године*, Београд 1988, 382.

¹⁰ ХДА, Предсједништво НВ СХС, Општи списи, 124-3-1-32. Посланица народу од 9. новембра 1918.

¹¹ В. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, 283.

¹² *Исјџо*, 285.

издања.¹³ У Бањој Луци је 6. новембра из штампе изашао први број листа *Народна воља*, гласника Одбора Народног вијећа.¹⁴ Из њега сазнајемо како је смјена власти у Бањој Луци и Градишки извршена мирно и достојанствено. Како би се спријечили инциденти по селима, прелазне власти су наредиле да се по селима распореде Народна гарда, судије и угледнији грађани да умирују народ.¹⁵ Народно вијеће у Бањој Луци основало је посебни „Одбор за заштиту приватног власништва и живота” чији се задатак наслуђује из самог имена, а у који су ушли: Хуснија Ђумрукчић, Славко Пиштељић, прота Душан Кецмановић и Хамдија Афган.¹⁶ Из Бање Луке истовремено су отпутовали официри аустроугарског војног гарнизона који нису жељели служити Народног вијећу или које Народно вијеће није хтјело примити у службу.¹⁷

Одбор за сигурност Народног вијећа у Бањој Луци, у циљу одржавања реда и мира, донио је одлуку о забрани кретања становништва после 20 часова, изузев лица са специјалним пропусницама. Точење алкохолних пића у гостионицама и ван њих било је строго забрањено.¹⁸ У тексту „Пробудите се” у листу *Народна воља* писано је о службеницима бившег режима који се нису мирили са новонасталим промјенама. Међу њима је било лица која су у јавној комуникацији и даље користила њемачки језик или са својих трговина нису скинули натписе на њемачком језику.¹⁹ Након година паузе, као знак новог времена, у Бањој Луци је половином новембра одржана представа *Јазавац ђред судом*.²⁰ Био је то први велики културни догађај у Бањој Луци нетом уочи стварања Краљевине СХС.²¹ Лик Давида Штрпца тумачио је професор бањолучке гимназије Драгутин Кокановић.²² Представа је изазвала велико интересовање публике па је 500 улазница брзо распродато.²³ Недуго после је Бање Луке и публика у Бихаћу имала је прилику да у слободи погледа исту представу.²⁴

Од дана формирања, Народно вијеће у Бањој Луци налазило се у затегнутим односима са владом у Сарајеву. У раду бањолучких народних власти

¹³ Р. Пејић, *Идеја о југословенском заједништву у Босни и Херцеговини*, Источно Сарајево 2005, 171.

¹⁴ У уводнику првог броја наводи се како је Одбор Народног вијећа у Бањој Луци одлучио да привремено и према потреби издаје гласник који ће доносити све важније вијести и то само из поузданих извора како би „наш народ могао што је могуће прије сазнати за историјске догађаје који се данас одигравају”; *Народна воља*, 6. новембра 1918, бр. 1.

¹⁵ *Истио*.

¹⁶ *Народна воља*, 8. новембра 1918, бр. 2.

¹⁷ „Они су отишли и неће више никад доћи. Можда је међу њима било и људи добра срца, али су служили сви једној рђавој идеји, једном рђавом систему, који се је, ето, срушио као кућа од карата, уз проклетство читава свијета”, *Истио*.

¹⁸ *Народна воља*, 16. новембра 1918, бр. 6.

¹⁹ *Истио*.

²⁰ *Народна воља*, 19. новембра 1918, бр. 8.

²¹ Пред публиком је изведен оригинални *Јазавац ђред судом*, а не од стране аустроугарских власти скраћени и цензурисани текст какав се до тада изводио на позорницама [Прим. Б. М.].

²² *Глас*, 17–18. децембра 1988, бр. 5.525.

²³ Представа је одиграна у кафани „Балкан” која је током рата носила име „Хабзбург”, да би стари назив вратила након слома аустроугарске управе [Прим. Б. М.].

²⁴ Кочићеви савременици често су говорили како је једно извођење *Јазавца ђред судом* значило више од стотину политичких зборована у борби против аустроугарских власти [Прим. Б. М.].

уочавала се изразита аутономија у односу на Сарајево јер је Народно вијеће одбијало да се повинује наредбама власти из Сарајева. На сједници Главног одбора Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину одржаној 19. новембра 1918. расправљало се о приликама у Бањој Луци. Халидбег Храсница изјавио је како је на адресу одбора стигао велики број притужби јер се бањолучки одбор понашао као својеврсна аутономна влада. Јозо Сунарић је оптужио др Душана Иванишевића и Стевана Мољевића да су „починили страхоте” у граду и околини. Храсница је предлагао гашење или распуштање бањолучког одбора.²⁵

Истог дана, 19. новембра 1918, професор Артур Калас одржао је надахнути говор приликом свечаног (поновног) отварања Велике реалне гимназије у Бањој Луци, који је јасно осликавао расположење маса и велика надања која су полагана у државу која се стварала. Калас се том приликом дотакао политике америчког предсједника Вилсона: „Нестало је оних који су прогонили, пропале су царевине и краљевине од 500 и више година; пропале су јер су биле основане на насиљу и суровој власти, (...). Филозоф Вилсон проповиједа: да сваки народ одлучује о својој судбини; да живи у својој домовини без туђих господара да управља сам баштином дједовском”.²⁶

Иако се у литератури обично наводи како је српска војска 21. новембра 1918. ослободила град на Врбасу, најмање два извора указују на то да су српски војници неколико дана раније ушли у Бању Луку.²⁷ У тексту под насловом „Браћа су нам дошла”, објављеном у листу *Народна воља* 15. новембра 1918, помиње се неименовани српски капетан који је са војском стигао на бањолучку жељезничку станицу, а потом и свечан дочек који је ослободиоцима приређен у кафани „Балкан”.²⁸ Неколико дана касније исти лист донио је извјештај са првог послјератног извођења представе *Јазавац ђред судом*. Наводи се како су „од посјетилаца забаве највише падали у очи српски официри”.²⁹ Није познато име јединице која је 13. новембра ушла у Бању Луку, али је упамћено име српског одреда који је осам дана касније стигао у град – батаљон 13. пука „Хајдук Вељко”.³⁰

Дочек ослободилаца у Бањој Луци 21. новембра 1918. био је веома свечан. Штампa је писала како од постанка града за њега није било свечанијег дана од Светога Арханђела Михаила 1918. Улице су преко ноћи добиле свечани изглед, на зградама су биле истакнуте српске заставе, а излоге дућана красиле су слике краља Петра. Српска војска дочекана је паролама: „Живио краљ Петар”, „Живјели ослободитељи” и „Живјела Антанта”. Иако је најприје јављено да ће ослободиоци крочити у град око три сата послјеподне, улице су се знатно раније напуниле знатижељним свијетом. Многи бањо-

²⁵ Н. Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo 1963, 237.

²⁶ *Глас*, 31. децембра 1988 – 3. јануара 1989, бр. 5.537.

²⁷ Као дан ослобођења Бање Луке у Првом свјетском рату данас се обиљежава 21. новембар [прим. Б. М.].

²⁸ „Никада Балкан није изгледао тако свечан и свијетло. Те га је вечери обасјала нека чудесна, дотле невиђена свјетлост. То су биле еполете српских официра сјајније него Витлејемска звијезда”; *Народна воља*, 15. новембра 1918, бр. 5.

²⁹ *Народна воља*, 19. новембра 1918, бр. 8.

³⁰ *Глас*, 28. децембра 1988, бр. 5.534.

лучки муслимани изашли су на улице обучени у традиционалне народне ношње. Српску војску су на жељезничкој станици дочекали представници Народног вијећа. Први је из воза изашао пјешадијски мајор Драгољуб Бајаловић кога је поздравио градски подначелник Паво Гргић.³¹ Потом је српске војнике поздравио предсједник Народног вијећа свештеник Никола Костић.³² Одмах потом, чланови уједињених пјевачких друштава српског „Јединства” и хрватске „Наде” заједно су отпјевали „Боже правде” и „Лијепа наша домовино”. У име бањолучких муслимана српску војску поздравио је Махмут бег Џинић. „Доста смо браћо крви пролили док смо вас ослободили и још ћемо је пролити ако буде требало”, изјавио је том приликом мајор Бајаловић.³³

У православној цркви и муслиманској џамији одржано је благодарење у част побједе српског оружја. Свечани говор одржао је бањолучки владика Василије Поповић, који је ослободиоцима поручио да су својим јунаштвом „надвисили Краљевића Марка, надмашили Старину Новака”. Владика је потом додао: „Али нам опростите ви, слободни синови слободне мајке Србије – слободне Шумадије, опростите нам што се ми данас при овоме нашем општем и највећем народном веселу не усуђујемо, да се поносимо тако смјело као ви. Ви се са поносом веселите, јер ви сте срећнији него ми. Срећнији сте зато, што сте се ви борили и гинули за своју и нашу слободу, а ми – ми смо морали војевати и гинути против своје среће и слободе”. Када је потом засвирила српска труба, једна од присутних жена је изјавила: „Ово смо ми устали из мртвих”.³⁴ На банкету одржаном 25. новембра у част српских официра у Бањој Луци говорио је владика Василије Поповић, а потом окружни начелник Осман Хаџић, који је у име локалних муслимана изразио срећу због ослобођења и заложio се за слогу и јединство цјелокупног народа.³⁵ *Народна воља* је у издању за 26. новембар донијела исцрпан извјештај о доласку српске војске у Бању Луку. У тексту симболичног назива „Дошли су” наводи се: „Дошли су војници српског краља, дошла су браћа наша, дошли су ослободитељи наши! Дошли су они, што носе слободу и онима који су их убијали”!³⁶

Послије Бање Луке, српска војска је без борбе ушла у за ту прилику свечано украшен Приједор. Ослободиоце је на жељезничкој станици поздравио

³¹ Драгољуб Бајаловић је 21. новембра 1939. именован за почасног грађанина Бање Луке [прим. Б. М.].

³² „Мала је људска ријеч у овоме часу гдје историја говори. Сувише су силна осјећања, а да би их могла уста изразити. Када би срца наша извадили онда би видјели све трзаје велике радости”, изјавио је том приликом Костић; *Народна воља*, 26. новембра 1918, бр. 9.

³³ *Народна воља*, 26. новембра 1918, бр. 9; *Држава*, 24. новембра 1918, бр. 1.

³⁴ *Народна воља*, 26. новембра 1918, бр. 9.

³⁵ Окружни начелник Хаџић је том приликом рекао: „Муслимани Босне и Херцеговине који у својим великим масама нијесу још национално просвијешћени, јер им је ту свијест црни аустријски систем увијек потискивао и прикривао веселе се овим великим данима, исто тако искрено и од срца као и Срби православни, свјесни Хрвати и Словенци, јер нам је свима једнако преко оштрице непобједивог српског мача грануло сунце слободе и нове среће. Не мало пола стољећа морила је ове наше крајеве црно жута мора и нашем роду и племену на памук крв испијала, и ми, Муслимани, кад саберемо наше рачуне кроз ово клето раздобље, упрепашћујемо се пред страшном биланцом нашег моралног и материјалног дефицита”, *Народна воља*, 8. децембра 1918, бр. 11.

³⁶ *Народна воља*, 26. новембра 1918, бр. 9.

градски начелник Хусрефбег Капетановић. На банкету уприличеном поводом ослобођења града говорио је и Атиф Ситница који се осврнуо на аустро-угарску политику распиривања мржње и неслоге „међу муслиманима Херцег-Босне и друге браће исте крви и истог језика”.³⁷

Народно вијеће у Бањој Луци упутило је посланицу духовним властима свих конфесија позивајући их да се енергично, ријечју и дјелом, у име новостворене државе ангажују на успостављању добросусједских односа међу свим вјерницима и спречавању освете, палежа и пљачке. „Кажите им да у Босни и Херцеговини и у читавој нашој великој држави нема Турака, нема Влаха и Шокаца, већ смо сви браћа једног језика, једне крви, истих обичаја, исте прошлости и традиција, али три вјере православне, муслиманске и римо-католичке”, наводи се у посланици.³⁸

Три дана по ослобођењу у Бањој Луци почео је да излази лист *Држава*³⁹, са оштро интонираним чланком „Цркотине” већ у првом броју, а којим се уредништво осврће на остатке пропалог режима који нису прихватили нову друштвену реалност. „Смрад црнога орла кужи ваздух нове наше слободе! То су остацџ аустројског измета, који се дубоко ухватио за ову нашу напаћену земљу, (...). Научени на сласт и власт, они не могу да се помире са данашњим новим стањем, (...). Они још уздишу за оним временом, када су на најнитковскији начин купили мрвице милости са богатих столова аустројских министара. То су они исти, који су славили пад Београда, Ловћена, Варшаве и Букурешта, а весело пљескали на глас да се Париз бомбардује”, наводи се у тексту.⁴⁰ Лист је упозоравао на велики број лица која су, као дојучерашње одане слуге Монархије, преко ноћи једну униформу замијенили другом и шепурећи се по вароши изазивали нелагоду међу грађанима.⁴¹ Поздрављена је одлука Народне владе у Сарајеву да се због њихове „тамне прошлости”

³⁷ *Држава*, 4. децембра 1918, бр. 3.

³⁸ *Народна воља*, 26. новембра 1918, бр. 9; *Држава*, 4. децембра 1918, бр. 3. Владика дабробосански Е. Летица издао је Ускршњу посланицу православном свештенству априла 1919. у којој наводи: „Напетка нашој државној мисли не може бити без задовољства свих припадника те наше нове државе. А задовољства тога код наше иновјерне браће не може бити, ако се иста ма на који начин од стране православних Срба, изазивају, узнемирују, у својим неоспорним правима вређају, у свом посједу и иметку неоправдано, самовољно и насилно оштећавају”; *Једнакости, орган Југославенске муслиманске демократије*, 15. априла 1919, бр. 67.

³⁹ Власник листа био је др Душан Иванишевић, а уредник Шпиро Боцарић [прим. Б. М.].

⁴⁰ *Држава*, 24. новембра 1918, бр. 1. Слично интониран текст објављен је у истом листу половином фебруара 1919. године: „Има их, који се не само још нијесу навикли овом преокрету, него их за чудо има који својим понашањем, заправо швапчарењем управо изазивљу, (...) Чим је преокрет настао прве их дане нијеси могао ни видјети. Сваки је неколико дана сједио код куће, а ако је изашао из куће, шуљао се крајем улице – мањи је био од макова зрна. Али када су се ти људи увјерили, да се овдје не морају бојати једне сицилијанске вечери, наједном посташе превише куражни. Овим циљамо на неке посјетиоце каване Босна, који са својим швапчарењем управо изазивљу. Три дијела гостију у тој кавани сваке вечери разговарају само њемачки иако добро познају српски или хрватски. С правом би странац могао запитати, па гдје смо. Па је ли ово Босна или Берлин”; *Држава*, 12. фебруара 1919, бр. 16.

⁴¹ „То вам је обични цивилист, или боље рећи, пребучен војник. Бацио је нож и пушку оног дана, када је на свим фронтима потучена аустројска војска. Па и он је онда плашљиво прогунђао: Живила Југославија! Не сјећа се да је до прије мало дана на фронти гинуо für Kaiser und Vaterland, (...)”; *Држава*, 24. новембра 1918, бр. 1.

из бањолучке гимназије уклоне професори Душан Моцнај, Антун Кобачић и Лука Курбановић, што је код „већине грађанства и ђака изазвало најугоднији дојам”.⁴² Иако је чишћење чиновничког апарата ишло споро, поздрављена је одлука власти да се из јавне управе одстрани компромитовани чиновници. *Држава* је захтијевала да се чиновници који су се огријешили о закон или су учествовали у прогонима цивила током рата изведу пред суд, умјесто што им се омогућава право на пензију.⁴³ Лист је од градских власти Бање Луке затражио хитно уклањање симбола старог режима у граду, у првом реду промјену назива улица која су носила имена чланова династије Хабзбурга или аустроугарских војсковођа.⁴⁴ *Држава* је и почетком 1919. писала о присутним симболима „неваљалога аустријског режима”, у првом реду називима градских улица. „Њихово царство се утопило у мору њихова неваљалства, па нека и њихова имена утону у море заборав”, поручило је уредништво.⁴⁵ Све снажнији притисак јавности натјерао је градске власти да тек у мају 1919. донесу одлуку о промјени назива улица.⁴⁶ Градска управа донијела је одлуку да у знак трајне захвалности због ангажовања на помиловању 16 Срба осуђених на смрт на Бањолучком велеиздајничком процесу најпознатија градска улица понесе име шпанског краља Алфонса XIII.⁴⁷ Сличну судбину доживјели су још неки аустроугарски споменици у Бањој Луци.⁴⁸

⁴² *Држава*, 4. децембра 1918, бр. 3.

⁴³ „Не можемо ипак да се сложимо с тим да се оваквим чиновницима који су служили цара и Аустрију, који су овај народ гонили, мучили, убијали и срж му из костију цедили, дају мировине на рачун овог сиромашног народа, који је њиховим деловањем до просјачког штапа доведен”; *Држава*, 12. фебруара 1919, бр. 16.

⁴⁴ „Зато наставимо и кршимо све остатке туђинштине и што нас опомиње на покојну Аустрију, (...). Правда тражи своје. Шта ће нама улице са туђинским именима као Господска улица, Салватор улица, Јелисаветина улица, Гизелина улица, Албрехтова улица итд. код лијепих имена наших великана”; *Држава*, 26. децембра 1918, бр. 7.

⁴⁵ *Држава*, 8. марта 1919, бр. 23.

⁴⁶ Тако је, примјера ради, некадашња Јелисаветина улица постала Улица Ферхадија, Колодворска улица је понијела име по Николи Пашићу, Улица принца Албрехта названа је Александрова улица, Улица војводе Салватора постала је Пелагићева, а Рудолфова улица је названа по Петру Кочићу; А. Ravlić, *Banjalučki povijesni listići*, 1, Kastav 2003, 293. Масовну промјену назива улица широм покрајина, која је уносила збрку у живот грађана, муслиманска штампа назвала је „театралним патриотизмом”: „Није требало мијењати имена оноликих улица, да се не може више нико снаћи у граду. Ако се хтјело истакнути јединство Југославена то се могло на хиљаду других начина, а не на један такав који показује нашу неозбиљност и театралност. Зар није било довољно скинути страна имена улица која нам је натурали комесаријатска управа града, па их замијенити именима оних који су носиоци слободе”; *Једнакости, орган Југославенске муслиманске демократије*, 11. фебруара 1919, бр. 23.

⁴⁷ А. Ravlić, *Banjalučki povijesni listići*, 2, Kastav 2003, 348. Поменута улица данас службено носи име народног хероја Веселина Маслеше, али је међу становништвом познатија као Господска улица [прим. Б. М.].

⁴⁸ Посебно је занимљив случај споменика изграђеног током рата који се налазио пред централном жељезничком станицом – тзв. Војника од дрвета. У дрвени кип војника укуцавали су се метални екскери који су се куповали уз споменик. Приход од продатих екскера користио се у хуманитарне сврхе, као помоћ породицама рањених и погинулих аустроугарских војника. Убрзо по завршетку рата кип војника је срушен и спаљен, а камено постолје и ограда око споменика остали су још дуго година; А. Ravlić, *Banjalučki povijesni listići*, 2, 212–213; Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештеништво у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград–Вишеград 2016, 182–183.

Не чекајући одлуку власти у Сарајеву и Загребу више срезова са простора Босне и Херцеговине прогласило је крајем новембра 1918. непосредно уједињење са Србијом. Нема сумње да су томе допринијели слободарска историјска традиција, углед Краљевине Србије, масовне размјере страдања Срба током рата као и поједине акције српске владе и Врховне команде. Најодлучније иступање по питању директног сједињења са Србијом десило се у Босанској Крајини. Дана 27. новембра 1918. уједињење са Србијом прогласила су Народна вијећа: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Сански Мост, Приједор, Зворник, Прњавор, Тешањ и Клашнице, а дан касније: Бијељина, Кулен Вакуф, Кључ, Грачаница, Гацко, Јајце, Маглај, Теслић, Босански Шамац, Вишеград, Гламоч, Босански Петровац и Босанска Костајница. Нека Народна вијећа уједињење са Србијом прогласила су и неколико дана послје акта о стварању Краљевине СХС од 1. децембра 1918.⁴⁹ Прокламацију о уједињењу, коју су потписали најугледнији грађани свих конфесија, окупљеним грађанима у Бањој Луци прочитао је свештеник Никола Костић, а говорима су испратили митрополит Василије Поповић и муфтија Мухамед Курт. Говорници су се обратили грађанима са балкона кафане „Балкан” у центру града.⁵⁰

Народно вијеће у Бањој Луци телефонски је 28. новембра обавијестило Народно вијеће СХС у Загребу да је дан раније прокламовано сједињење са Краљевином Србијом под жезлом краља Петра Карађорђевића.⁵¹ Атанасије Шола је писмом од 28. новембра 1918. упознао Светозара Прибићевића, потпредседника Главног одбора Народног вијећа у Загребу, са дешавањима у Босанској Крајини.⁵² Према неким ауторима, Шола је настојао од српске владе сакрити одлуке босанско-херцеговачких срезова о уједињењу са Србијом.⁵³ Лоши односи између Народне владе и Народног вијећа Бање Луке настављени су и послје прводецембарског акта па је влада у Сарајеву чак тражила интервенцију војводе Степе Степановића како би успоставила свој ауторитет на простору Бањолучког округа.⁵⁴

Истог дана када и Бања Лука, сједињење са Србијом прогласио је и други окружни град у Босанској Крајини. „Потписани представници народа округа Бихаћ сакупљени у свечаној сједници Народног вијећа дана 27. новембра 1918. са одушевљењем проглашују уједињење наше отаџбине са Краљевином Србијом под славним жезлом Његова Величанства Петра Карађорђевића, јуначког краља свих Срба, Хрвата и Словенаца, те изјављују, да се подвргавају једино власти Његова Величанства Петра Карађорђевића и Његове уставне Владе”.⁵⁵ Даље се наводи: „Данашњим даном прогласили смо вољом народа присаједињење Босне и Херцеговине Краљевини Србији под славном династијом Карађорђевић. Од данас се подвргавамо једино

⁴⁹ Архив Босне и Херцеговине (=АБиХ), Сарајево, Народна влада, през. бр. 14.442/1918.

⁵⁰ Глас, 29. децембра 1988, бр. 5.535.

⁵¹ ХДА, Загреб, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-30.

⁵² Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 515.

⁵³ М. П. Ђорђевић, *Србија и Јужословени за време рата 1914–1918*, Београд 1922, 248.

⁵⁴ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 516.

⁵⁵ ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-31.

власти Његова Величанства краља Петра и српској краљевској влади у Београду. Покрајинске владе могу дјеловати само у име Његовог Величанства краља Петра и у име српске краљевске владе уколико она на њих ову власт пренесе”.⁵⁶ Занимљиво је да су представници Народних вијећа из оба града у име цијеле земље прогласили сједињење Босне и Херцеговине са Србијом.

О дешавањима у Бањој Луци говорило се на сједници Народне владе почетком децембра 1918. Мехмед Спахо је тврдио да у Бањој Луци влада потпуна анархија, те да у том мјесту и околини „сваку вечер пламте чардаци, плачка се жито, туђа имовина, пали се жито, уништава храна, (...)”.⁵⁷ Шћепан Грђић био је мишљења да Главни одбор из Сарајева распусти одбор Народног вијећа у Бањој Луци, док је Милан Јојкић сматрао да непослушне чланове бањолучког одбора треба најприје интернирати, па потом организовати изборе за нове чланове одбора.⁵⁸ Атанасије Шола изразио је резерву према том плану јер се плашио реакције становништва у Крајини и даљег продубљивања сукоба. „Немамо толико војске да је можемо у свако село размјестити”, рекао је Шола.⁵⁹ Стога је влада одлучила да од представника српске војске затражи помоћ како би се повратили власт и ауторитет Народне владе тамо гдје је то потребно, а најприје у Бањој Луци. Степа Степановић је у свом одговору, који је стигао 14. децембра, Шоли пренио одобрење министра војног да се предузму мјере ради одржања реда и мира. Сходно томе Народна влада могла је рачунати на помоћ војске гдје и када то буде потребно.⁶⁰

Предсједник Народне владе Атанасије Шола предложио је да се бањолучком окружном начелнику Хацићу упутити депеша и да се он неодложно изјасни намјерава ли се убудуће подвргавати одлукама владе у Сарајеву, док је Саво Љубибратић тражио објашњење зашто бањолучки начелник до тада то није чинио.⁶¹ Детаљно појашњење о приликама у Бањој Луци на сједници владе од 11. децембра изнио је Данило Димовић. Он је изјавио да проти Николи Костићу и Душану Кеџмановићу треба одати признање јер су у тренутку повлачења аустроугарске војске преузели власт у граду и под ризиком живота успјели да одрже ред и мир. Тиме су поменути стекли ауторитет међу грађанима. Бањолучка чаршија није се усудила да иступи против нових локалних власти, некима је недостајало интелектуалне снаге, а другу се се као трговци обогатили и компромитовали током рата. Чланови локалног одбора Народног вијећа лако су управљали градским начелником Хацићем, за кога је Димовић тврдио да „није човјек јаке кичме”. Људе који би се замјерили новим властима стављали су у затвор или их на слободу пуштали са великом кауцијом. Димовић је сматрао да у Бањој Луци постоји велико незадовољство међу грађанима због рада одбора.⁶² Према његовом мишљењу,

⁵⁶ ХДА, Средишња канцеларија НВ СХС у Загребу, Телефонске обавијести, 124-4-2-31.

⁵⁷ Н. Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”, 287.

⁵⁸ *Исјо*, 288.

⁵⁹ *Исјо*, 291.

⁶⁰ АБиХ, Сарајево, Народна влада, през. бр. 14.233/1918.

⁶¹ Н. Kapidžić, „Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”, 294.

⁶² *Исјо*, 295.

поједини чланови одбора настојали су добити подршку и наклоност српске војске, па су прогласили директно сједињење са Србијом.⁶³ Уз тражење интервенције српске војске ради успостављања власти у Бањој Луци, Јозо Сунарић је предлагао како влада мора хитно свргнути са власти окружног начелника, а да Васиљ Грђић и Саво Љубибратић требају отпутовати у град ради формирања новог одбора Народног вијећа. Кривце за понашање бањолучког одбора требало је ставити под истрагу и извести пред лице правде. Димовић је сматрао да бањолучком одбору треба упутити допис којим се тражи изјашњење о броју ухапшених људи у Бањој Луци и разлозима за њихово хапшење, те објашњење о извршеним кућним преметачинама.⁶⁴

И раднички лист *Глас слободе* критиковао је понашање одбора Народног вијећа у Бањој Луци. У тексту под насловом „Из бањалучке државе” наводи се: „Најоригиналнији акт бањалучког Народног вијећа је то, што не признају једноставно нити сарајевску, а нити загребачку Владу Народног вијећа! Они су једноставно 27. новембра прокламовали припојење Босне и Херцеговине (читаје земље) Краљевини Србији. Стварају државу у држави из чега произилази хаос, или управо анархија у националној револуцији СХС”.⁶⁵

Лист *Држава* је крајем децембра 1918. упозорио да се о одбору Народног вијећа и приликама у Бањој Луци шире лажи од стране људи из Народне владе у Сарајеву. У Бањој Луци је, према писању листа, владао потпуни ред и мир. „Не треба заборавити, да у Бањој Луци није влада бивше Монархије уговором предала власт у руке Народног вијећа, као што је то било у Сарајеву, него треба знати, да је у Бањој Луци већ задњег дана мјесеца настала војничка побуна и да се је неколико хиљада оружаних војака два дана вукло по улицама, те опет није ни за један час озбиљно нарушен ред и мир, није страдао ни један човјек ни животом ни иметком”, наводи лист.⁶⁶

Аграрни немири који су потресали Босну и Херцеговину после Првог свјетског рата имали су свој корјен у покушају сељака да силом ријеше аграрно питање, што је додатно компликовало из ранијег времена наслијеђен и дубоко укорјењен вјерски и национални антагонизам. Анархичну ситуацију на босанском селу продубљивала је жеља појединаца да се пљачком муслиманске имовине освете за патње кроз које су прошли током рата. Извјештаји локалних органа власти указују да су нереди погодили већи дио земље.⁶⁷ Забиљежени су и на простору бањолучког и бихаћког круга у којем је и даље била жива традиција српског устанка из 1875. и снажан утицај Петра Кочића и његових идеја радикалног рјешавања аграрног питања.⁶⁸ У вези с тим проблемом лист *Држава*, гласило Народне политичке организације и

⁶³ *Исјео*, 296.

⁶⁴ *Исјео*, 297.

⁶⁵ *Glas slobode*, 10. XII 1918, br. 96.

⁶⁶ *Држава*, 31. децембра 1918, br. 8.

⁶⁷ У једном допису Земалске владе у Сарајеву упућеном свим окружним начелницима и котарским уредима априла 1919. јавност је упозорена на појаву разбојника преобучених у униформе српске војске и жандармерије који под изговором обављања службених дужности врше кућне преметачине, пљачкају и малтретирају становништво; Архив Завичајног музеја Градишка (=АЗМГ), Архив општине 1880–1936, br. 4967/17, 28. април 1919.

⁶⁸ М. Gaković, „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata”, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. VI, knj. VI, Sarajevo 1966, 171–179.

потом Демократске странке, заступао је став да земља припада ономе који је обрађује, држећи страну сељака, а против спахија. Уопште, Срби су у цјелини давали подршку оним странкама које су се залагале за корјенито спровођење аграрне реформе.⁶⁹ Котарски предстојник из Градишке др Тодић дао је занимљиву оцјену понашања беговата спрам аграрног питања наводећи да су они од једног чисто сталешког створили вјерско питање. На тај начин успјели су придобити масе муслимана за које је ислам био светиња, иако се већина муслимана налазила у тешком економском положају попут хришћанских кметова. Тодић је сматрао да није могућа политичка сарадња са оним муслиманским представницима који су током рата вјерно служили аустроугарским интересима или нису могли да прежале оне „красне положаје” које су заузимали под Поћорекотом и Саркотићем.⁷⁰ За разлику од Срба и муслимана, бањолучки Хрвати су у вези са аграрном реформом заузимали средњу линију настојећи да се не замјере ниједној од заинтересованих страна.⁷¹

Извјештаји котарских начелника датих у мјесецима по стварању Краљевине СХС показују да је међу крајишким становништвом, посебно Србима, постојало велико интересовање за рјешавање аграрног питања. У једном допису среског начелства Босанске Дубице наводи се да ће се спровођење аграрне реформе моћи извршити само уз асистенцију војске „јер наш народ ништа неће да учини, јер је на то вијековима научен, него кад види да ипак и сада постоји нека виша сила, а не пука народна самовоља по народу звана слобода”.⁷² Срески начелник Приједора оцијенио је економско стање среза као повољно, иако на пољу пољопривредне културе није много учињено. Сеоски свијет остао је конзервативан по питању обраде земље, а бољи развој пољопривреде кочили су кметовски односи. Очекивало се да ће рјешавање аграрног питања побољшати материјално стање тежака и у њему пробудити вољу за интензивним радом. Чинило се да су се локални муслимани помирили са чињеницом да земља припада ономе ко је обрађује, надајући се праведној одштети.⁷³ „Тежак као материјалиста схвата ослобођење у првом реду у економском правцу”, наводи се у извјештају среског начелника Босанске Костајнице из маја 1920. и додаје: „Сељаштво је политички пристајало уз онога који му обећа рјешавање аграрног питања”.⁷⁴ Из Босанског Новог стигло је упозорење да сељаку тек добијена слобода ништа не значи „кад не посједују пољопривредно подузетничког духа, не примају рационалног обрађивања, кратко речено далеко су заостали од модерне агрикултуре”. Указано је на потребу да што већи број тежака научи да чита и пише кроз алфабетске курсеве и тако се ослободи празновјерја које је било кочница њиховом напретку.⁷⁵

⁶⁹ *Исјо*, 43.

⁷⁰ *Исјо*, 41.

⁷¹ Б. Стојнић, *Шћамја у Босанској Крајини (1906–1941)*, Бањалука 2016, 49.

⁷² Архив Републике Српске (=АРС), ОО Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10. Извјештај среског начелства у Бос. Дубици од 15. маја 1920.

⁷³ АРС, ОО Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10, 454/1920. Извјештај среског начелства у Приједору од 2. маја 1920.

⁷⁴ АРС, ОО Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10, 517/1920. Извјештај среске испоставе Бос. Костајница од 25. маја 1920.

⁷⁵ АРС, ОО Бања Лука 1918–1922, АЈ бр. 10. Извјештај среског начелства Бос. Нови од 20. маја 1920.

Политички живот у Бањој Луци почео се будити нетом по стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. На Скупштини одржаној 23. јануара 1919. у Бањој Луци основана је Народна политичка организација за Бањолучки и Бихаћки округ. За председника скупштине именован је прота Душан Кеџмановић.⁷⁶ Основни програмски принцип на којем је организација окупљала чланство био је очување централизоване монархије са династијом Карађорђевић на челу која не би подразумијевала било какве унутрашње политичке границе.⁷⁷ Скупштину је закључио Душан Кеџмановић наводећи како будућност новостворене државе зависи искључиво од самих грађана и њиховог савјесног рада и испуњавања дужности према држави и друштву. „Систем аустријски унио је много отрова у наше редове. На томе међусобном раздору и неслози он је зидао своју будућност; али је такав систем ипак морао да пропадне, јер је све то било постављено на несолидне и неморалне темеље”, рекао је Кеџмановић.⁷⁸ Скупштина је донијела одлуку да њен званични лист за два крајишка округа постане *Држава*. Она је убрзо потиснула *Народну вољу*, гласник Одбора Народног вијећа у Бањој Луци.⁷⁹ У националном смислу *Држава* се залагала за пуно народно јединство заступајући идеологију југословенства. По питању уређења државе лист је био на позицијама да се тек створена држава уреди као демократска монархија са династијом Карађорђевић, без икаквих провинцијских или племенских аутономија. Лист је убрзо промијенио име у *Јединствена држава*.⁸⁰

Унутар Народне политичке организације дјеловала је јака група присталица Радикалне странке. Иако је новообразована политичка организација требало око себе да окупи становништво без обзира на националну и вјерску припадност, из организације су убрзо иступили многи истакнути хрватски и муслимански прваци. Почетком априла 1919. присталице Радикалне странке из Босанске Крајине и Посавине отпутовали су у Београд преносећи Стојану Протићу жељу Срба из Босне и Херцеговине да ступе у Народну радикалну странку.⁸¹

У четвртак 24. априла 1919. у Бањој Луци је одржана шира сједница мјесног и покрајинског одбора Народне политичке организације за Бањолучки и Бихаћки округ. Делегати са простора Крајине готово се нису ни одазвали, па је на скупштину дошло тек неколико делегата из Босанске Дубице, Босанске Крупе и Котор Вароши. Пошто је констатовано да су Душан Кеџмановић и Димитрије Закић дефинитивно приступили Демократској странци, предложено је да се организација ликвидира. Овај приједлог био је једногласно усвојен, па је Народна политичка организација за Бањолучки и Бихаћки округ дефинитивно престала са радом, и требало је да се њени чланови страначки определијеле. *Гласник Одбора за организацију Народне радикалне странке* позвао је „сву браћу Србе, Хрвате и Словенце, без обзира на вјеру, на зајед-

⁷⁶ *Држава*, 26. јануара 1919, бр. 12–13.

⁷⁷ Т. Кралјаčić, „Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919–1925)”, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Banja Luka 1978, 240.

⁷⁸ *Држава*, 26. јануара 1919, бр. 12–13.

⁷⁹ Б. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, 20.

⁸⁰ Б. Стојнић, *Штампа у Босанској Крајини (1906–1941)*, 46–47.

⁸¹ Т. Кралјаčić, „Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci”, 242.

нички рад” и да се ставе под вођство првака Радикалне странке.⁸² Народна политичка организација за Бањолучки и Бихаћки округ ликвидирана је, између осталог, због отвореног пристајања народа Босанске Крајине уз Народну радикалну странку, што се видјело и по масовном присуству делегата на радикалској скупштини у Бањој Луци 27. априла 1919. Скупштини је присуствовало више хиљада грађана, међу осталима и представници странке из Србије. Одмах по бањолучком збору почело се са формирањем мјесних и среских партијских организација по Крајини. До краја маја бањолучка организација бројала је око 200 чланова. Покретачка снага странке у Бањој Луци и околини био је Коста Мајкић.⁸³

Оснивачка скупштина демократа у Бањој Луци одржана је јуна 1919.⁸⁴ Лист *Јединствена држава* постао је страначко гласило. Око Демократске странке окупио се знатан број угледних српских интелектуалаца попут Душана Кеџмановића, Шпире Боцарића, Живка Њежића, Васе Глушца и других. У настојању да окупе што већи број присталица, бањолучки радикали и демократе водили су беспощедну борбу. Страначки рат најчешће се водио на страницама штампе, мада су неријетко и политички зборови били праћени физичким разрачунавањима.⁸⁵

На изборима за Уставотворну скупштину из 1920. радикали су у Бањој Луци однијели убједљиву побједу над демократима. Заправо, као најозбиљнији политички противник радикалима појавио се Савез земљорадника који је уживао велику популарност на селу због ставова према аграрном питању. Ипак, у првим послеријатним годинама Радикална странка било је несумњиво најјача политичка партија у Бањолучком срезу која је око себе окупљала већину српског грађанства и сељаштва. У националном смислу странка је била веома хомогена, с обзиром на то да је у редове радикала приступио занемарљив број муслимана или Хрвата. На велику популарност странке у Бањој Луци и околини знатно је утицао и лични ауторитет Николе Пашића у кога су многи Срби гледали „као у икону”, благодарећи му што их је ослободио.⁸⁶ Поједине корупционашке афере, неиспуњавање предизборних обећања и смрт Николе Пашића временом су утицали на слабљење радикала.⁸⁷

Изузев појединаца који су се опредијелили за српске или хрватске политичке странке, босански муслимани су од настанка нове државе радили

⁸² Гласник Одбора за организацију Народне радикалне странке, 27. април 1919, бр. 1.

⁸³ Гласник Одбора за организацију Народне радикалне странке покренут је 27. априла 1919. на радикалској скупштини у Бањој Луци и представљао је привремени радикалски орган за Босанску Крајину. Лист се превасходно бавио организовањем и ширењем странке у Крајини. Залагао се за централистичку монархију са династијом Карађорђевић на челу, широке грађанске слободе и рјешавање аграрног питања на бази откупа кметских селишта, Б. Стојнић, *Штампана у Босанској Крајини*, 50.

⁸⁴ Оснивачка скупштина Демократске странке у Сарајеву одржана је 15. и 16. фебруара 1919 [прим. Б. М.].

⁸⁵ Т. Кралајић, „Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci”, 244; Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, 28–29.

⁸⁶ *Српска ријеч*, 12. новембра 1920, бр. 227. Никола Пашић и др Иван Рибар постали су први почасни грађани Бање Луке после Првог свјетског рата. Одлука је донесена на свечаној сједници Градског вијећа одржаној 26. јуна 1921; А. Ravlić, *Banjalučki povijesni listići*, 2, 187.

⁸⁷ Т. Кралајић, „Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci”, 249–250.

на организовању посебне политичке партије. У Сарајеву су излазила два значајна муслиманска гласила – *Једнакост* и *Правда*. Политичко организовање крајишких муслимана почело је одржавањем Скупштине 23. децембра 1918, а Оснивачка скупштина Југословенске муслиманске организације одржана је у Сарајеву од 14. до 17. фебруара 1919.⁸⁸ Тузлански муфтија, рођен у Бањој Луци, Ибрахим еф. Маглајлић изабран је за првог предсједника странке.⁸⁹

Хрватска народна заједница (ХНЗ) била је непосредно после завршетка рата доминантан фактор политичког окупљања Хрвата.⁹⁰ Из редова бањолучког ХНЗ-а тражено је успостављање демократске југословенске државе и најшира покрајинска самоуправа у политичком, економском и вјерском погледу.⁹¹ На страницама листа *Нови животи*, гласила ХНЗ-а, наглашавано је да су становници Краљевине СХС један народ подјељен у три племена и три вјере.⁹² Лист је водио оштру полемику са присталицама централистичког уређења државе, посебно демократским и радикалским гласилима.⁹³

Котарски предстојник у Бањој Луци Ђорђо Крстић био је увјерен да локални Хрвати нису били за српску династију, нити ће за њу икада бити уколико на то не буду приморани околностима. Указујући на улогу босанских муслимана у рату против Србије,⁹⁴ Крстић је био мишљења да би они послије стварања Краљевине СХС вољели да у новоствореној држави „управља свако други, само не онај, који је до јучер био њихов бесправни роб”.⁹⁵

⁸⁸ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, 31.

⁸⁹ А. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 79–80. Маглајлић је 1925. премјештен на положај муфтије у Бању Луку, а 1929. је пензионисан. Касније је именован за реис-ул-улему, А. Ravlić, *Banjalučki povijesni listići*, 2, 116–118.

⁹⁰ Т. Išek, „Djelatnost hrvatskih građanskih stranaka u Banjoj Luci od 1918. do 1920. godine”, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Banja Luka 1978, 220.

⁹¹ *Novi život, organ Hrvatske narodne zajednice*, 1. II 1919, br. 1.

⁹² *Исјо*, 8. II 1919, br. 2.

⁹³ Б. Стојнић, *Штампана у Босанској Крајини*, 49.

⁹⁴ Званични Беч имао је у босанским муслиманима поуздан и чврст ослонац током Првог свјетског рата. Муслиманско политичко и вјерско вођство из Босне и Херцеговине оштро је осудило атентат у Сарајеву, настојећи да током Јулске кризе искажу што јаснију лојалност Хабзбуршкој династији и Аустроугарској монархији. Исти кругови срчано су поздравили аустроугарску објаву рата Србији. Муслимани и Хрвати су у неким мјестима организовали свечане манифестације у славу рата. Поједини муслимани учествовали су у антисрпским демонстрацијама које су после убиства Франца Фердинанда потресле земљу. Муслимански вјерски и политички лидери јавно су подржали или иницирали многе акције које су имале за циљ помоћ аустроугарској војсци на фронту и породицама рањених, погинулих или заробљених војника. У џамијама широм земље редовно су одржаване молитве за побједу Централних сила. Облачећи на себе униформу шуцкора, поједини муслимани искористили су ратне околности за пљачку српске имовине и масовне злочине над српским цивилним становништвом. Босански муслимани поздравили су улазак Османског царства у рат и проглашење светог рата – цихада. Генерал Стјепан Саркотић процијенио је 1918. да су босански муслимани били најмање инфилтрирани југословенском пропагандом. Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештеништво у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, 23–75; Ђ. Микић, *Autrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 23–190; А. Jahić, „Krug nade i razočarenja: Bosanskomuslimansko vjersko vodstvo i Veliki rat (1914–1918)”, *Vrhbosnensia*, 2, Sarajevo 2015, 301–318; Н. Kamberović, „Bošnjaci i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine”, *Zbornik radova Godina 1918, prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zagreb 2010, 195–206.

⁹⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, 38–39.

Из извјештаја градског котарског начелника за Бању Луку Ђорђа Крстића, из маја 1920, уочава се јасна слика о друштвено-политичким приликама у највећем граду Босанске Крајине по завршетку рата. Према Крстићевом извјештају, национална свијест била је најразвијенија код Срба, потом Хрвата, док су муслимани били сасвим анационални. Чак и после уједињења многи Хрвати „нису хтјели да чују за наш национални центар (Београд)”, а било је и оних који су захтијевали да се слика краља Петра уклони с јавних мјеста. Временом су се ставови Хрвата почели мијењати, али се у приближавању два народа није далеко одмакло. У погледу националног зближавања бањолучки Срби били су много либералнији и попустљивији у односу на Хрвате. Муслимани су се држали одвојено у односу на остале. „Муслимани живе једним посебним животом и како сада изгледа, не само да неће заједнице са својим суграђанима, него директно раде против те заједнице”, наводи Крстић. Вјерски односи међу конфесијама били су коректни и ријетки су били случајеви који су изазивали вјерску узбуђеност или раздор. Муслимани су остали веома осјетљиви према интимним везама хришћана и муслиманки (не и обрнуто). Крстић даље наводи како вјерски фанатизам, подржан од стране њихових вјерских старјешина, муслиманима не допушта никакве компромисе са савременим животом. Њихова вјерска несношљивост ишла је толико далеко да нису допуштали да се по муслиманским махалама насељавају хришћани или у њима отварају своје трговине и радње.⁹⁶

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NATIONAL MOVEMENT AND POLITICAL ATMOSPHERE IN BANJA LUKA AND ITS SURROUNDINGS AT THE TIME OF THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE

by

Doc. BORIVOJE MILOŠEVIĆ, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy
Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina

SUMMARY: The army of the Kingdom of Serbia liberated Banja Luka on November 21st 1918. The Serbian army was ceremoniously welcomed throughout Bosanska Krajina. Social and political circumstances in Banja Luka were specific in relation to the rest of the country. Local authorities conducted completely independent policy that was not in line with demands of the government in Sarajevo. One of the most important tasks of the new local authorities was to secure peaceful withdrawal of the Austro-Hungarian army from the country. On November 27th 1918, Banja Luka declared direct union with Serbia. Agrarian riots that took place in Bosnia and Herzegovina also affected Bosanska Krajina. Christian peasants stopped paying taxes and they were destroying property of Muslim landowners. Shortly after

⁹⁶ В. Стошић, „Извјештај среског начелника Ђорђа Крстића о стању у Бањалуци након Првог свјетског рата”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. IV, бр. IV, Бањалука 2012, 377–409.

the end of the war, the first political parties were founded in Banja Luka, mostly on national basis. One official report from 1920 shows that Serbs accepted Yugoslav state much better than other nations in Banja Luka.

KEYWORDS: Banja Luka, Bosanska Krajina, Austria-Hungary, Kingdom SCS, First World War, unification, agrarian issues

Др ИВАН РИСТИЋ
ОШ „Вук Караџић”
Крушевац, Србија

АНТИЈУГОСЛОВЕНСКО ДЕЛОВАЊЕ ВМРО-А ИЗ БУГАРСКЕ (1923–1924): СПОЉНОПОЛИТИЧКИ И БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТ

САЖЕТАК: Од јесени 1923. године па све до лета 1924. године, извештаји и вести о „комитским припремама”, тј. о активностима ВМРО-а усмереним на дестабилизацију Вардарске Македоније и отварање (интернационализацију) тзв. „македонског питања”, били су једна од главних тема дипломатије, безбедносних структура и јавности Краљевине СХС. У раду се на основу архивске грађе, објављених извора и историографске литературе анализира активност ВМРО-а и реперкусије истих на спољнополитичке и безбедносне прилике у Краљевини СХС, као и на југословенско-бугарске односе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина СХС, Бугарска, ВМРО, комитско питање, спољна политика, „македонско питање”

Југословенско-бугарски односи 20-их година XX века условно се могу поделити на два периода: *први*, од 1919. до 1923. године, када је на власти у Бугарској био Бугарски земљораднички народни савез (БЗНС) на челу са Александром Стамболијским (Александър Стоименов Стамболийски), и *други*, од пада Стамболијског до краја деценије. За разлику од својих претходника, Стамболијски је водио помирљиву политику „зближења” са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца и помирења са Србима, базирану на идеји о „јужнословенској федерацији”, односно о стварању „велике Југославије” са Бугарском као саставним делом, у којој би, веровао је, били решени сви историјски и актуелни српско-бугарски спорови.¹

¹ О политици и идеологији Александра Стамболијског, посебно о односу према Краљевини СХС видети: Никола Петков, *Александар Стамболијски, његова личности и идеје*, Београд 1933; Димитрина Петрова, *Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923*, София 1988; *История на Българите, том III: От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, ред. Георги Марков, София 2003, 203–210. (даље: *История на Българите/III*); Людмил Йорданов Спасов, *Българската дипломация 1919–1944*, София 2015, 27–58; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema devetojунском преврату u Бугарској 1923. године”, *Историја XX века*, sv. IX, Београд 1968, 132–186; Иван Ристић, „Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1923)”, *Теме*, год. XXXVI, 3/2012, Ниш, 2012, 1033–1047.

Највећи проблем у југословенско-бугарским послератним односима било је тзв. „комитско питање”, односно деловања чета Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО), које су на југословенску територију упадале из Бугарске, где су се у пограничним деловима налазиле базе организације. Главни циљ ВМРО-а био је присаједињење југословенског дела Македоније (Вардарска Македонија) Бугарској, а средства за постизање тог циља били су стални упади чета и антијугословенска пропаганда у Бугарској и иностранству. На тај начин „македонско питање” држано је стално отвореним пред међународном јавношћу и великим силама.² За време владе Александра Стамболијског, организација је својим активностима изазвала већи број мањих, али и две велике кризе у односима (на пролеће 1921. и у лето 1922. године).³ Последњих месеци његове владе постигнут је споразум у Нишу (тзв. Нишки споразум) о заједничком раду југословенских и бугарских власти на заштити границе од комитских упада.⁴ Међутим, због свог реформског курса и пројугословенске спољне политике, влада Стамболијског је оборена, а сâм Стамболијски сурово убијен, у државном удару 9. јуна 1923. године („Деветојунски преврат”), који су извели уједињени противници владе – чланови тајне официрске Војне лиге и организације Народна слога (Народни сговор), уз подршку ВМРО-а.⁵

² ВМРО је формирана 1893. године као Унутрашња македонско-једренска револуционарна организација (ВМОРО) чији је циљ био борба против турске окупације и ослобађање македонског становништва од турске власти. Убрзо је дошло до раскола, јер су део организације преузели тзв. врховисти (по Врховном комитету формираном у Софији 1895. године), који су били под директним утицајем бугарских званичних кругова. Тада је дошло до поделе на оне који су се залагали за независну Македонију у оквиру тзв. балканске федерације (тзв. левица, касније „федералисти”) и оне који су се залагали за присаједињење Македоније (у њеним природним и етнографским границама, дакле Пиринске, Вардарске и Егејске Македоније) Бугарској (тзв. „аутономисти”). После Првог светског рата сукоби су настављени, али је врло брзо тријумфовала тзв. „аутономистичка” струја, док су „федералисти” разбијени у неколико група. Када говоримо о антијугословенским активностима ВМРО-а, мислимо на „аутономистичку” ВМРО, која је уживала подршку званичне Софије, и чије су се базе налазиле у пограничним областима (Петрич, Ћустендил, Џумаја) (О ВМРО-у, посебно у контексту југословенско-бугарских односа, видети: Константин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София 1983; Васил Ат. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991; Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd 2002; Димитар Тасић, „Војно-политичка акција ‘македонствујућих’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, 3/2002, 92–107; Исти, *Рајџ после рајџа. Војска Краљевине Срба, Хрватџа и Словенаца на Косову и Мејхохији и у Македонији 1918–1920*, Београд 2008; Александър Гребенаров, *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918–1947)*, София 2006; Зоран Тодоровски, *Аутономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919–1924)*, Скопје 2013; Иван Ристић, „Спољно-политички аспект ‘македонског питања’ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, зборник радова, Ниш 2014, 263–276.

³ Видети: Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979, 105–111, 164–170; И. Ристић, „Спољно-политички аспект ‘македонског питања’ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, 268–269.

⁴ О Нишком споразуму детаљније видети: Величко Георгиев, „Протоколите от заседанията на смесената българско-сърбо-хърватско-словенска комисија в Ниш 1–17. март 1923. г.”, *Известия на државните архиви*, бр. 67 (1994), 261–335; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, 199–206.

⁵ О Деветојунском преврату детаљније видети: Георги Марков, *Парола “Сабај”. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936*, София 1992, 40–50.

После преврата у Бугарској власт су преузеле политичке снаге које је званични Београд сматрао антијугословенским и ревизионистичким. Владу су формирали превратници („Деветојунци“) на челу са председником Народне слоге, професором Александром Цанковим (Александър Цолов Цанков). Од старих, предатних партија, које су се, у већој или мањој мери, истицале својом антисрпском политиком и подржавале рат против Србије, формирана је нова владајућа групација – Демократска слога (Демократически сговор). Вођство ВМРО-а је од нове владе очекивало помоћ у интензивирању „македонског питања“. Влада је, међутим, била опрезна услед великих унутрашњих проблема, јер је дошло до заоштравања унутрашњег сукоба између владе и њених противника (комуниста и присталица Стамболијског), у којем је страдало више хиљада људи.⁶ Септембра 1923. године избила је комунистичка побуна која је брзо угушена.⁷ У тим сукобима активно је учествовала и бугарска политичка емиграција која је, после Деветојунског преврата, уточиште пронашла у Краљевини СХС.⁸

КРАЉЕВИНА СХС, БУГАРСКА И ОЧЕКИВАЊЕ „ВЕЛИКОГ УПАДА“ ВМРО-А СЕПТЕМБРА 1923. ГОДИНЕ

После Деветојунског преврата и невољног признавања нове бугарске владе од стране Краљевине СХС, односи са Бугарском постали су крајње напети. Повод за ново заоштравање биле су активности ВМРО-а. Непосредно после преврата, организација се примирила, јер је, према југословенским изворима, с представницима нове владе договорено да се ради „општег интереса“ (консолидације новог режима – прим. И.Р.) привремено обустави слање чета у источну Македонију, а чете које су се налазиле близу Вардара да се повуку у западну Македонију (западно од Вардара).⁹ Међутим, пошто се крајем лета међународна ситуација на Балкану погоршала (спор Италије са Грчком¹⁰), ревизионистички кругови у Софији пожурили су да искористе

⁶ *История на България/III*, 210–220; *България 20. век. Алманах*, София 1999, 165–168, 1104–1106, 1109–1111, 1135–1140.

⁷ О Септембарској комунистичкој побуни детаљније видети: Людмил Спасов, *България и СССР 1917–1944 г. Политичко-дипломатически отношения*, В. Търново 2008, 138–148.

⁸ После Деветојунског преврата и пропасти Септембарске побуне, следбеници Стамболијског и један број поражених комуниста нашли су уточиште у Краљевини СХС. До краја 1923. године њихов број је нарастао на око 2.000 људи. Убрзо је формирана тајна револуционарна организација, чији је циљ био насилно рушење нове бугарске владе. На јесен 1924. и почетком 1925. године, земљорадничка и комунистичка емиграција су припремале оружани устанак у Бугарској. Земљорадничка емиграција је уживала материјалну и логистичку подршку југословенске владе (О емиграцији и њеном деловању у Краљевини СХС видети: Ivan Ristić, „Bugaraska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, 2/2012, 41–61; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923–1925. године“, *Војно-историјски гласник*, 1/2014, 203–232).

⁹ Архив Југославије (АЈ), Фонд Посланства Краљевине Југославије у Букурешту (ПБ) (навођење: број фонда-број фасцикле-број јединице описа, лист), 395-9-96, л. 300, министар Нинчић – Посланству у Букурешту, пов. бр. 6220, 29. VI 1923.

¹⁰ „Крфска криза“ (августа 1923. године), до које је дошло због италијанске окупације грчког острва Крф. Повод је било убиство италијанског генерала Телинија, члана међународне комисије за разграничење Албаније и Грчке, за шта је Италија оптужила Грчку (видети:

новонасталу ситуацију, посебно застој у југословенско-италијанским преговорима августа 1923. године¹¹, и да акцијом у Вардарској Македонији предухитре унутрашњу кризу.¹² Дипломатски извештаји указивали су на планове Војног савеза да покрене борбу за излаз Бугарске на Егејско море, аутономију Македоније и отварање бугарских школа и цркава, али и за повратак Цариграда Бугарској.¹³

Југословенски министар иностраних дела Момчило Нинчић¹⁴ средином јула, приликом првог сусрета са новим бугарским отпавником послова у Београду Минчом Минчевим, упозорио је да ће ВМРО својим неодговорним акцијама створити Бугарској унутрашње и спољне компликације. Притом је напоменуо да се Београд не плаши ВМРО-а, и да су предузете опсежне мере за његово уништење „ако не одмах, онда за неколико година”. Указао је и на тежак положај бугарске владе и чињеницу да ће јој бити тешко да се бори са ВМРО-ом, с којим чак ни Стамболијски, уз сву добру вољу, није могао да се избори, али је инсистирао на спровођењу Нишког споразума. С друге стране, бугарски дипломата је понављао да Софији недостају војне снаге за озбиљан обрачун са Македонцима. Приметио је да Нинчић, као и целокупна јавност, на комитско питање гледа искључиво „српским очима”, тј. да верује да иза слања комитских чета стоји бугарска влада, и констатовао да је готово немогуће променити такво гледиште.¹⁵ Почетком августа Београд је упозорио бугарску владу да ће предстојеће прославе десетогодишњице Илинденског устанка¹⁶ бити третиране као провокација и кршење Нишког споразума. Кршење споразума је објашњено чињеницом да је нова влада дозволила македонске манифестације и листове које је предходна влада, у складу са споразумом, забранила.¹⁷ Бугарска влада је озбиљно схватила ово упозорење. Посланик у Софији Милан Ракић¹⁸ изјавио је Минчеву да је

Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, књ. 1, Београд 1938, 193–194).

¹¹ Видети: Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, 40–42.

¹² Димитър Косев, *Международното значение на Септемврийското въстание 1923. г.*, София 1964, 96–97.

¹³ Desanka Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 1, Beograd 1980, 184. С друге стране, бугарски историчар А. Гребенаров наводи да је југословенска кампања била смишљена с циљем да упозори Софију да ће свако покретање питања ревизије мировног уговора, повезано са деловањем ВМРО-а, добити адекватан одговор Београда, и да никаквих припрема за акцију није било (видети: А. Гребенаров, *н. д.*, 143–145).

¹⁴ Момчило Нинчић (1876–1949) био је министар спољних послова Краљевине СХС у више радикалских влада у периоду од 1922. до 1926. године.

¹⁵ Централни државни архив, Софија (даље: ЦДА), Фонд Министарства спољних послова и вера (176К), Опис 4, архивска јединица (а.е.) 2937, л. 102–103.

¹⁶ Устанак у Македонији против турске управе, у организацији ВМОРО-а, августа 1903. године.

¹⁷ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Паризу (ПП), 388-8-21, л. 513, Нинчић – Посланству у Паризу, пов. бр. 7380, 1. VIII 1923; D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 182–183.

¹⁸ Милан Ракић (1876–1938) био је један од водећих српских и југословенских песника и дугогодишњи дипломата Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Службовао је у Софији од 1921. до почетка 1927. године.

све прошло у најбољем реду (осим једног државног службеника у Варни који је учествовао у манифестацијама), док је Минчев упозорио своју владу на негативне последице писања неких македонских листова.¹⁹

Крајем августа ВМРО је одлучио да отпочне акцију у Вардарској Македонији. Према извештајима којима је Београд располагао, на састанку у Горњој Цумаји, на којем је разговарано о акцији, прочитано је писмо генерала Протогеровога²⁰ које је требало додатно да мотивише учеснике, и у коме се посебно истиче да је Италија незадовољна дотадашњом акцијом, те да због тога може ускратити новчану помоћ организацији. Ракић је више пута упозоравао бугарске званичнике на последице уколико влада не спречи припреме комита, а затим му је наложено да званично уложи оштар протест. Запретио је да ће се као повод за интервенцију сматрати не само акција ВМРО-а већих размера, већ и ако *један једини комитија* (курзив: И.Р.) пређе границу. Претња је озбиљно схваћена и Цанков је обећао да ће предузети све мере да спречи припреме за акцију које се врше на бугарској територији, „не поричући да се оне доиста чине”, како је приметио посланик.²¹

Информације о комитским припремама за акцију у Вардарској Македонији имале су румунске и грчке власти (у Букурешту су имали информације да је ВМРО послао емисаре у Црну Гору, Хрватску и Босну, како би припремили становништво за општи устанак).²² На устанак у Македонији рачунали су и болшевици. Владимир П. Миљутин (Владимир Павлович Милютин), повереник Извршног комитета Треће интернационале – Коминтерне (ИККИ), на илегалном раду у Бечу, тражио је од Централног комитета (ЦК) Комунистичке партије Југославије да подржи устанак и координира активности са ЦК Бугарске комунистичке партије.²³

Југословенски Генералштаб је упозорио да ће акција почети 10. септембра. На седници владе одржаној 8. септембра министар војске је тражио да се тзв. летећи одреди²⁴ у Македонији појачају, посебно истакавши да уколико

¹⁹ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 116.

²⁰ Александар Протогеров (Александар Николов Протогеров) (1867–1928) био је генерал бугарске војске и македонски револуционар, најближи сарадник шефа ВМРО-а Тодора Александрова (Тодор Александров Поп-Орушов), члан ЦК организације (*Алманах на българските национални движения след 1878 г.*, сс. Георги Марков, Александър Гребенаров, Володя Милачков, Лъчезар Стоянов, София 2005, 343–344). За време Првог светског рата био је заповедник бугарске окупационе зоне (Војно-инспекцијске области) у Нишу. После рата су га југословенске власти оптужиле за злочине над цивилним становништвом.

²¹ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 567, МИД–Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 634, 1. IX 1923; л. 576, МИД–Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 661, 5. IX 1923; Видети и: D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 187; Димитър Митев, „Превратът на 9 јуни 1923 г., Англия и македонски въпрос”, *Исторически преглед*, год. XXXIX, књ. 4 (1983), 28.

²² АЈ, ПП, 388-8-21, л. 578, МИД – Посланству (извештај из Букурешта), стр. пов. бр. 662, 6. IX 1923; л. 582, МИД–Посланству (извештај из Атине), стр. пов. бр. 667, 7. IX 1923; л. 588, МИД–Посланству, 09. 09. 1923.

²³ *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, ч. 1, Москва 2000, (даље: НВБ/1), док. 71 и 72, 131–133.

²⁴ „Летећи одреди” били су оружане формације, врста локалних народних милиција, формиране од стране државних органа, састављене од предратних четника, локалног становништва, добровољаца из рата. Задатак им је био борба против одметника и комитских чета. Неки од њих (нпр. одред предратног четничког вође Јована Бабунског) одликовали су се по-

влада не прихвати његов захтев скида одговорност са себе за будуће догађаје. Подржала га је већина министара, па је усвојена одлука да се одреди појачају с још 200 људи. На захтев команданта Треће армије влада је као појачање упутила два пешадијска и један коњички пук из северне Србије.²⁵ Британски посланик у Београду Албин Јанг [Alban Young] средином септембра извештавао је да се на граници с Бугарском налази 50.000 југословенских војника спремних за акцију.²⁶ Бугарски Главни штаб имао је следеће информације о дислокацији југословенских трупа (у периоду од 10. јуна до средине септембра): по три пешадијска батаљона у Цариброду, Кривој Паланци и Струмици, и два у Босилеграду (укупно 11), од којих је само три било присутно пре заостравања кризе (девет је било новопристиглих). Затим, у Цариброду је било четири, а у Струмици две новопристигле батерије. У току је било јачање трупа западно од Ћустендила, очекивао се долазак коњице у Цариброд. Бугарски војни врх веровао је да су појачане војне јединице намењене сламању евентуалног устанака у Македонији, за могућу окупацију десне обале Струмице или за одбијање могућег напада Бугарске и окупацију Перника у случају југословенско-италијанског војног сукоба.²⁷ Бугарско посланство у Београду имало је информацију да је у Македонију отпутовало и 400 добровољаца организације „Српска омладина”²⁸, као испомоћ војсци и жандармерији. Међутим, Минчев је добио информације од неименованог лица, за које је веровао да је послато са „високог места”, да неће бити окупације, па је сматрао да је ситуација у вези с војним припремама заправо, „блеф” Београда, изазван страхом од евентуалног италијанско-бугарског договора о заједничкој акцији или о отварању „мањинског питања”, као и намером да се заплаши бугарска влада и спречи њено јачање. Београд је превише заузет решавањем питања Ријеке, и неће предузимати стварне акције против Бугарске, уколико не дође до немира у Македонији, сматрао је Минчев.²⁹

Бугарска влада покушавала је да спречи даљу конфронтацију с Београдом, бојећи се да би се акција Београда могла поклопити са комунистичком побуном, јер су у Софији веровали да је југословенска влада уплетена у припреме комуниста.³⁰ Цанков је поново посетио Ракића и обавестио га о конкретним мерама које намерава да предузме: министар унутрашњих послова лично ће обићи пограничне крајеве Бугарске и испитати стање, и биће појачано присуство војске и жандармерије као мера предострожности. Изјавио је да би било „безумље и лудост” да Бугарска, у стању у коме јесте, „прово-

себно суровошћу према локалном становништву. Влада је септембра 1922. формирала 20 „летећих одреда” (сваки је имао по 30 припадника) у којима су, на добровољној основи, служили кадрови из жандармерије и војске (деталније видети: V. Jovanović, *n.d.*, 104–106).

²⁵ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 580, МИД–Посланству, пов. бр. 8540, 6. IX 1923; л. 584, МИД – Посланству (извештај о састанку владе), 6. IX 1923.

²⁶ Д. Митев, *Превртат на 9 јуни 1923 г.*..., 28.

²⁷ *Италијански дипломатски документи за Македонија*, том 1, књ. 1 (1918–1924), избор, редакција, коментар Иван Катарџијев, Аленка Лапе, Скопје 2001, док. 100, 248 (даље: ИДД/1/1, док, стр.).

²⁸ Вероватно је реч о организацији Српска национална омладина (СРНАО).

²⁹ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 128–129.

³⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslatstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga prva (1921–1930), priredio Živko Avramovski, Beograd–Zagreb 1986, 173.

цира Србију”, и напоменуо да Краљевина СХС увек може да искористи и најмањи инцидент и оствари своје намере (алудирао је на окупацију), јер Бугарска не може да пружи отпор. Ракић му је одговорио да Београд не жели инциденте, а још мање да их користи за неке друге циљеве, већ само тражи да се онемогуће активности уперене против Краљевине СХС.³¹

У Женеви, где је у току био састанак Друштва народа, бугарски министар спољних послова Христо Калфов (Христо Димов Калфов) повео је дипломатску акцију за „спас” Бугарске од могуће југословенске војне акције. Посећивао је представнике сила, а са Нинчићем се састао чак четири пута за нешто више од две недеље. На првом састанку (4. септембра) Нинчић му је детаљно објаснио основе југословенске политике према Бугарској, као и услове за смиривање тензија. Објаснио му је значај долине Вардара за Краљевину СХС, односно то да је она веза између Јадранског и Егејског мора, те да је Јадранско море затворено за Краљевину СХС, пошто Италија држи Пулу, па значај долине Вардара постаје непроцењив. Због тога ће је Србија „по сваку цену задржати за себе”, упозоравао је Нинчић, и убеђивао Калфова да је ВМРО већа опасност за Бугарску него за Краљевину СХС, која је јака и способна да сломи сваку побуну, док је Бугарска слаба, па ако настави да подржава ВМРО, неминовно ће доћи до војне интервенције. Похвалио је политику Стамболијског, уз напомену да је дошла касно, посебно његово обећање да Бугарска „ни у ком случају, и ни са ким неће склопити савез против Југославије”. Нинчић је рекао да је Београд спреман да верује само „новим људима” у Бугарској, никако онима који су повезани са бугарском експанзионистичком прошлошћу. Цанков је један од „нових” и њему се може веровати. Калфов је у извештају додао да Краљевина СХС не жели да јој се, у евентуалном сукобу са Италијом, понови 1915. година, па је због тога сконцентрирала трупе према Бугарској; у случају рата оне би окупирале Софију, Самоково, Неврокоп, Видин и Лом, а затим би организовале одбрану на Ихтиманској планини и реци Искар.³² Ракић је из Софије јављао да су у Бугарској влада и јавност били свесни да ће у случају војног сукоба са Италијом, Краљевина СХС прво покорити Бугарску. Веровали су да ће то учинити под изговором потребе да се заведе ред у Бугарској због побуне комуниста.³³

Имајући у виду расположење кључних међународних актера у Женеви, Калфов је упозоравао Цанкова да су бугарске тврдње о непостојању веза између владе и ВМРО-а неубедљиве, и да је време да се Тодор Александров и његови људи „сакрију на земљино дно”, јер југословенска дипломатија може искростити и најмањи аргумент пред међународним чиниоцима који су „јако загрижени за одржавање мира”.³⁴ Приликом њиховог другог сусрета (10. септембра), Нинчић га је поново упозоравао да ће Краљевина СХС сузбити сваки устанак, али да се ситуација може отети контроли.³⁵

³¹ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 586, МИД–Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 671, 8. IX 1923.

³² Д. Косев, *н. д.*, 95, 100.

³³ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 597, МИД–Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 9018, 20. IX 1923.

³⁴ D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 190.

³⁵ Д. Косев, *н. д.*, 102.

Средином септембра криза је била на врхунцу. У Софији су сматрали да ће Београд као повод за интервенцију искористити упад емигрантских чета са југословенске територије, с циљем да окупира Софију.³⁶ Зато је, с једне стране, бугарска влада затражила међународну истрагу, пристајући чак и да суседне земље делегирају чланове³⁷, док је, с друге стране, у Београд упутила специјалне емисаре – једног од идеолога Демократске слоге Григора Василева (Григор Василев) и професора Димитра Мишајкова (Димитър Мишайков), са задатком да на лицу места испитају расположење владајућих кругова. Они су имали низ састанака са представницима Министарства иностраних дела (МИД), политичких странака, уредницима новина. Југословенски званичници и политички представници уверили су их да Београд неће подржати комунистички покрет, али и саветовали да бугарска влада не би требало на исти начин да третира комунисте и земљораднике. Пашић је изјавио да се Краљевина СХС неће мешати у догађаје у Бугарској, а бугарски посланик у Београду био је сигуран да у влади преовладава став да је ситуација у Бугарској последица деловања комуниста. Нинчић је обећао да Београд неће дозволити прелазак бугарских емиграната-комуниста са југословенске на бугарску територију, док је емигрантима-земљорадницима препоручено да не учествују у комунистичким акцијама.³⁸

Док су „иза кулиса” трајала дипломатска надмудривања, и текле војно-дипломатске припреме, јавност у Краљевини СХС била је у „предратном стању”. Крајем августа београдска *Правда* писала је да се у Петричу налази 70.000 организованих комита спремних за упад, да би неколико дана потом цифра „спала” на 40.000. Лист се питао: ако је Италија „за три убијена окупирала Крф, шта ми чекамо после хиљаду убијених?”³⁹ Дописник *Дејли Телеграфа* (*Daily Telegraph*) који је тих дана боравио у Београду, забележио је да су углови улица били облепљени плакатима различитих листова којима се јавност обавештавала да је „цела Бугарска у пламену” и да је влада Цанкова оборена. У томе је видео пропаганду усмерену на припрему јавног мњења за војну интервенцију у Бугарској.⁴⁰

У смиривању ситуације кључну улогу одиграле су велике силе. Париз је подржао војне и дипломатске мере Краљевине СХС, и оптужио Бугарску да жели да искористи италијанско-југословенски сукоб, као и да не извршава обавезе које је преузела претходна бугарска влада.⁴¹ Чак је и Италија, желећи да избегне даље компликације на Балкану, пошто је била у спору са Грчком, упозорила Софију на штетне последице активности ВМРО-а.⁴² Став Велике

³⁶ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 593, Спалајковић–МИД-у, пов. бр. 908, 18. 09. 1923.

³⁷ Д. Митев, *Превратът на 9 јуни 1923 г.*..., 29.

³⁸ Д. Косев, *н.д.*, 115–116.

³⁹ *Правда*, „Бугари спремају упад”, 31. VIII 1923; „Бугари спремају побуну”, 4. IX 1923.

⁴⁰ Стојан Райчевски, *Блгарите в световните хроники 1920–1925*, София 2003, 213.

⁴¹ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 593, Спалајковић–МИД-у, пов. бр. 908, 18. IX 1923; D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 187.

⁴² АЈ, ПП, 388-8-21, л. 589, МИД–Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 673, 9. IX 1923; Немачки историчар С. Требст, међутим, наводи да је Мусолини био принуђен да се придружи притиску на Софију, јер је француска обавештајна служба дошла у посед два италијанска извештаја о везама Италије и ВМРО-а, па је италијанска политика тиме дискредитована. На основу ових доказа, Нинчићево *Време* оштро је нападо Италију (Stefan

Британије, на коју је бугарска влада највише рачунала, деловао је као „хладан туш” на Софију. Лондон је поручио да се комитске чете морају растурити.⁴³ С друге стране, лорд Роберт Сесил (Lord Robert Cecil), британски представник у Друштву народа, утицао је на Нинчића у правцу смиривања страсти, и пренео му страховања бугарске владе. После тога Нинчић је, у још једном од разговора са Калфовима, ублажио ранију реторику, истакавши да војну интервенцију може изазвати само акција ВМРО-а великих размера, а не обични инциденти.⁴⁴

Страх од југословенске интервенције потрајао је до краја септембра. Крајем месеца Ракић је извештавао да бугарска влада „поново има узбудљивих извештаја да ће наша војска прећи границу”, па је помишљала на евакуацију Софије. Нинчић је наредио да се ове вести одлучно демантују.⁴⁵

Опасност од конфронтације је отклоњена и криза је окончана пошто је Бугарска прихватила француску иницијативу о наставку разговора на бази Нишког споразума, с којом су се сложили Енглеска и Италија.⁴⁶ Совјетски извори указују на нешто другачији „сценарио” окончања кризе. Један њихов извештај говори о ултиматуму у шест тачака који је Краљевина СХС упутила Бугарској, као услов да одустане од планиране интервенције: 1) гашење македонске штампе; 2) раселити комитске војводе и чете из Софије и пограничних области у унутрашњост; 3) да бугарско Министарство унутрашњих дела изврши проверу стања у Пиринском крају и тамо промени аутономистичку администрацију; 4) сазивање Југословенско-бугарске комисије, сагласно Нишком споразуму; 5) изручење Тодора Александрова; 6) изручење других лица оптужених за насиље у Македонији и Поморављу за време Првог светског рата.⁴⁷ По истом извору, Бугарска је прихватила прве четири тачке и тако отклонила опасност од окупације Западне Бугарске и Перника, за коју су биле припремљене три дивизије стациониране у рејону Штипа, Пирота и Цариброда. Софија је одбила да изврши пету и шесту тачку, уз образложење да нарушавају бугарски суверенитет.⁴⁸

Иако у другим изворима нисмо нашли потврду о ултиматуму⁴⁹, није немогуће да су Бугарској испостављени поменути захтеви. Наиме, југословенска

Troebst, „Фашистичка Италија и ВМРО (1922–1925)”, *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Прилози од научен собир одржан на 21–23 октоври 1993 г., Скопје 1994, 396–397; *Време*, „Македонствујущи и Италија”, 21. IX 1923; D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 187; Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922–1943*, София 1996, 29–30. Димитров закључује да је Италија помагала ВМРО, али да јој, у том тренутку, није био у интересу устанак у Македонији, јер би је то довело у конфликт са Француском, што није желела (због „Крфске кризе” није била у добрим односима са Енглеском).

⁴³ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г.*, 29.

⁴⁴ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 591, МИД–Посланству, стр. пов. бр. 710, 17. IX 1923; Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г.*, 30; Д. Косев, н. д., 105–106.

⁴⁵ АЈ, ПБ, 395-9-96, л. 327, Нинчић–Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 9288, 28. IX 1923. Поводом панике која је завладала у Софији, један извештај у *Времену* из Софије је гласио да је „у два маха неко убацио вест да Срби долазе, на шта се маса света дигла да бежи ван Софије. Једва је успело властима да умире становништво” (*Време*, 26. IX 1923).

⁴⁶ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г.*, 31.

⁴⁷ НВБ/І, док. 73, 134–135.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ У литератури о овом ултиматуму говори Љ. Спасов (Видети: Л. Спасов, *Българската дипломатия*, 59).

влада је сличне захтеве Бугарској упућивала и раније. Ракић је 20. септембра јављао: да је Русев отишао у обилазак Ћустендила, Цумаје и Петрича, да на лицу места „предузме потребне мере”; да је бугарска влада одлучила да појача војску „са једним до два батаљона” ради обезбеђења границе од евентуалног преласка комита; да је обуставила лист *Илинден* (уместо кога је, међутим, одмах почео да излази лист *Пирин*⁵⁰) и растурила истоимено друштво; да се Цанков састао са Тодором Александровим и „најенергичније га саветовао” да обустави све акције против Краљевине СХС (Александров је обећао да ће обуставити акцију, осим у случају југословенско-италијанског сукоба). Ове мере су изазвале незадовољство у круговима Македонаца, па су се почели жалити да су више слободе имали под Стамболијским.⁵¹ Дакле, побројане мере бугарске владе указују да су југословенски захтеви испостављени онако како их је навео совјетски извор, без обзира да ли је то било у ултимативној или блажој форми.

У Софији је 4. октобра почела са радом мешовита Југословенско-бугарска комисија⁵², а краљ Александар је 10. октобра примио новог бугарског посланика у Београду Константина Вакарелског, који је на дужност ступио још 18. јула, што је био знак отопљавања односа.⁵³ На свечаном отварању рада комисије, Цанков је изјавио да је њен задатак ликвидација последица рата које су остале „између два брата народа”, како би се постигло зближење које је давно започето.⁵⁴

АКТИВНОСТИ ВМРО-А НА ПРОЛЕЋЕ 1924. ГОДИНЕ И ПЛАНОВИ ЗА ВОЈНУ ИНТЕРВЕНЦИЈУ КРАЉЕВИНЕ СХС

Крајем 1923. године, ВМРО је поново појачао своје активности.⁵⁵ Београд је реаговао новом нотом бугарској влади. Ракић је изјавио Калфову да се стиче утисак да бугарска влада неће или не може да спречи активности македонских организација, и да Краљевина СХС не може „четири или пет пута годишње” дислоцирати своју војску, стварајући тако „непотребну нервозу и узалудне трошкове”, те да ће питање организације на бугарској територији на крају морати да реши сама, на начин који „нађе за сходно”.⁵⁶ Иако је Ракић напоменуо да износи своје лично мишљење, ово је било јасно упозорење Бугарској. Уследила је вербална нота (21. децембра) са подацима о

⁵⁰ Чехословачки извори за бугарската историја, том 1, съст. Й. Коларж, И. Щовичек, В. Бистрички, В. Ат. Василев, Л. Манолова, София 1985, док. 127, 234 (даље: ЧИ/І, док, стр.).

⁵¹ АЈ, ПБ, 395-9-96, л. 320-321, Перић-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. 712, 21. IX 1923.

⁵² О раду комисије видети: Л. Спасов, *Бугарската дипломатија*, 60-64; Здравка Мичева, „Бугаро-југославските отношения (9 јуни 1923 – 4 јануари 1926)”, *Проблеми на балканската историја и култура*, Studia balcanica, том 14, София 1979, 330-331.

⁵³ Мария Матеева, Христо Тепавичаров, *Дипломатически отношения на България 1878-1991*, София 1989, 331; З. Мичева, *н.д.*, 330.

⁵⁴ „Конференција у Софији”, *Време*, 06. X 1923.

⁵⁵ АЈ, ПП, 388-9-22, л. 12, Извештај Обавештајног одељења Генералштаба, Пов. Ђ. Об. бр. 10.913, 2. I 1924; А. Гребенаров, *н.д.*, стр. 152.

⁵⁶ АЈ, ПП, 388-8-21, л. 701, Ракић-Нинчићу, пов. бр. 1.234, 28. XII 1923.

преласцима чета, на коју је бугарска влада одговорила тек 20. фебруара, предложивши заједничку сарадњу пограничних органа сходно Нишком споразуму.⁵⁷ Калфов је италијанском посланику говорио да ће Београд на пролеће поновити своју акцију из августа и септембра, чији је циљ спречавање стабилизације Бугарске, изазивањем повремених потреса, уз помоћ бугарске политичке емиграције. Тиме је бугарска влада објашњавала стална упозорења из Београда о могућој комитској побуни у Македонији. Београд ће као изговор искористити нелегално прикупљање пореза од стране ВМРО-а. Бугарска влада чини све да убеди ВМРО де избегне провокације, али не може да примени репресивне мере онако како то очекује Београд, жалио се бугарски министар.⁵⁸

Током прва три месеца 1924. године извештаји са различитих адреса (полицијски, дипломатски, војни) потврђивали су да је ВМРО појачао припреме за, како се веровало, пролећну акцију, највећу до тада.⁵⁹ У једном од њих се каже да се Македонци увелико окупљају у рејону Петрича, Џумаје и Ћустендила, и да ће ВМРО напасти у савезу са Албанцима (Албански комитет из Цариграда је прикупио добровољце). Напад би отпочео ВМРО на Струмички срез, а циљ би био пресецање железничке везе с Грчком, и повезивање с групама комита и качака које би нападе из Албаније, преко Битоља. Неки извештаји су говорили о око 40 чета с приближно 10.000 људи.⁶⁰ ВМРО је планирао истовремени устанак и у Добруци, са циљем да, када избије устанак у Вардарској Македонији, спречи интервенцију Румуније у Бугарској, или њену евентуалну помоћ Краљевини СХС.⁶¹

У дипломатским документима говори се и о тајном састанку у Валони, када је наводно договорена широка антијугословенска коалиција (македонског, албанског и турског комитета, а помињало се и учешће Стјепана Радића) за велики пролећни устанак који би започео на Косову и у Вардарској Македонији. Дипломатска преписка указује да је ово питање доста заокупљало пажњу југословенске дипломатије. Међутим, на крају се испоставило да су информације које је дипломатски представник у Цариграду добијао од бугарског емигранта, извесног Ивана Трошанова (који је заузврат добијао одређену

⁵⁷ ИДД/1/1, док. 126, 305–306.

⁵⁸ Исто, док. 100, 254.

⁵⁹ Бугарски историчар А. Гребенаров тврди да нису пронађени „озбиљни извори” који би потврдили оптужбе Београда да је ВМРО припремао акцију почетком 1924. године (А. Гребенаров, *н.д.*, 155). Он, међутим, не наводи који би „степен озбиљности” такви извори требало да поседују. Веома озбиљни југословенски извори потврђују да је организација вршила појачане припреме за упаде чета већих размера.

⁶⁰ АЈ, ПП, 388-9-22, л. 86, МИД–Посланству, пов. бр. 982, 19. II 1924; л. 87, МИД – Посланству, пов. бр. 983, 20. II 1924; л. 90, МИД–Посланству, пов. бр. 980, 19. II 1924.

⁶¹ *История на България, том IV: Българската дипломатия от древността до наши дни*, ред. Емил Александров, София 2003, 373–374. Интервенција Румуније била је искључена. Југословенско-румунски односи су на пролеће 1924. године достигли најнижу тачку, што је изазвало кризу Мале Антанте. Између осталог, повод је била румунска политика према влади Цанкова. Краљ Александар је указивао румунском посланику да та политика није усаглашена са Београдом, на шта му је овај одговорио да је за време Стамболијског Краљевина СХС успоставила савез с њим, а да није питала Румунију. Тада је Румунији стављено до знања да у случају сукоба са СССР-ом неће моћи да рачуна на помоћ Београда (А. А. Языкова, *Малая Антанта в европейской политике 1918–1925*, Москва 1974, 261–262).

новчану надокнаду, а очекивао је и југословенски пасош), биле углавном лажне (Министарство иностраних дела их није могло потврдити из других извора), те да је Трошанов био непоуздан (тј. да се радило о „уцењивачу” и „лицу које служи свакоме”, како је стајало у једном Нинчићевог телеграму). У МИД-у су сматрали да се ради о „обмањивању” и шпијунским играма („контрашпијунажи”).⁶²

Без обзира на непоузданост информација о „договору у Валони”, неспорна је чињеница да је на пролеће 1924. године постојала блиска сарадња између комитске и качачке организације. Комите су имале јаку базу у албанској варошици Корчи, њиховој организацији су се прикључили локални Албанци-муслимани, као и албански официри, а уживали су подршку и неких албанских политичара.⁶³ Зато је Нинчић крајем марта јављао о новој тактици ВМРО-а – да комите убацује преко Валоне у јужну Албанију, и да акција почне са албанске стране, што би амнестирао бугарску владу од одговорности.⁶⁴ Београд је оптуживао албанску владу за неискрено и нелојално држање. Југословенске дипломате у Албанији су више пута ургирале код тамошње владе да протера комите.⁶⁵ Као једну од мера, југословенска влада је априла 1924. године затворила границу код Охрида, чиме је прекинут промет хране и стоке. Један од главних циљева ове мере био је да се пресече снабдевање комита храном.⁶⁶

Какве су биле позиције бугарске владе и њени односи са ВМРО-ом поводом отварања „македонског питања” на пролеће 1924. године? Бугарска влада била је против оружане акције, али јој није било спорно покретање „македонског питања” као мањинског, у складу са међународним уговорима.⁶⁷ Историчар С. Требст наводи да је влада комитету крајем јануара ставила до знања да не може да рачуна на њену заштиту у случају отпочињања акције.⁶⁸ Шефу ВМРО-а Тодору Александрову је већ на јесен 1923. постало јасно да су наде у нову владу биле узалудне, и да је Цанков, као и Стамболијски, хтео не само да обузда, већ и да растури ВМРО.⁶⁹ Историчарка Р. Гришина сматра да је питање односа бугарске владе према ВМРО знатно сложеније, јер влада није била хомогена. Она препознаје две главне групе: *прву*, коју су представљали Цанков и Калфов, и која је била за зближавање са Краљевином СХС „по сваку цену”, па је у ВМРО-у видела главну препреку; и *другу*, коју је представљао министар војни, генерал Иван Влков (Иван Вълков Вълков), шеф

⁶² О „случају Трошанов”, „састанку у Валони” и другим повезаним питањима в. АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Цариграду/Анкари, 370-23-72, л. 231, 253, 257-258, 260, 265, 274, 276-277, 293, 298-299, 308, 310, 320, 339, 371, 377, 384, 436, 520 – преписка делегата у Цариграду и МИД-а, од новембра 1923. до октобра 1924. године.

⁶³ АЈ, ПП, 388-6-18, л. 88, 90, Нинчић-Посланству (извештаји Конзулата у Корчи), пов. бр. 556 и 553, 10. III 1924; Саша Мишић, *Албанија: њријашељ и њрошивник. Јуџословенска њолишџка њрема Албанији 1924-1927*, Београд 2009, 44-45.

⁶⁴ АЈ, ПП, 388-9-22, л. 172, Нинчић-Посланству, пов. бр. 2.462, 21. III 1924.

⁶⁵ АЈ, ПП, 388-6-18, л. 107, МИД-Спалајковићу, пов. бр. 629, 20. III 1924; л. 112, МИД – Посланству, пов. бр. 696, 21. III 1924.

⁶⁶ С. Мишић, *н.д.*, 46-47.

⁶⁷ Видети: К. Палешутски, *н.д.*, 141; Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии*, София 1976, 226.

⁶⁸ S. Troebst, *н.д.*, 401.

⁶⁹ Исто, 398.

Војног савеза и покровитељ ВМРО-а, иза кога је стајао Двор. Цанков је касније говорио да је Влков био главни саботер његове спољне политике и политике према ВМРО-у, док је Влков тврдио да је политика владе била да не улази у конфликт с комитетом.⁷⁰ Сâм Цанков у мемоарима наводи да је убеђивао другог члана ЦК ВМРО Протогеров да одустану од акције, која може нанети штету не само бугарској влади, већ и становништву Македоније, јер ће представљати изговор за Београд да појача репресивне мере.⁷¹ Још један од утицајних делатника у ВМРО-у, Димитар Влахов, у својим мемоарима наводи да су крајем марта 1924. године Александров и Протогеров били позвани од стране Цанкова и Влкова, и да им је забрањено да ће влада предузети озбиљне мере уколико наставе својим деловањем да стварају препреке зближавању с Краљевином СХС.⁷²

У Форин офису су сматрали да бугарска влада са ВМРО-ом провоцира инциденте, с циљем да их искористи за отварање „мањинског питања”. Зато је Бугарска крајем фебруара упозорена да Енглеска неће бити у ситуацији да је заштити од Краљевине СХС, која ће искористити сваку провокацију за војни упад. Британски посланик у Софији затим је јавио да је Тодор Александров издао наредбу о обустављању акције.⁷³

С друге стране, почетком марта, Андреј Љапчев (Андрей Тасев Ляпчев) и Атанас Буров (Атанас Димитров Буров), утицајне вође у владајућој Демократској слози (будући председник владе и министар спољних послова), у Лондону су водили разговоре о „македонском питању”. Енглеском премијеру и његовим сарадницима пренели су да постоје три сценарија за развој ситуације у Вардарској Македонији: 1) устанак становништва подржан од стране Бугарске; 2) спонтана побуна становништва комбинована са великом комитеском акцијом; 3) провокација југословенских власти – изазивање нереда које би било искоришћено за напад на Бугарску. Двојица су сматрала да је друга варијанта највероватнија и да је бугарска влада не може спречити. Позвали су Лондон да делује у Београду и Софији како би био спречен конфликт, а уколико до њега дође, да подржи међународну анкету коју ће Софија затражити. Тражили су и да у Вардарској Македонији буду постављени енглески конзули и службеници Друштва народа који би надгледали спровођење „мањинских права”. Циљ ових предлога (које је бугарски посланик у Лондону и званично доставио Форин офису) био је да се криза у односима са Краљевином СХС искористи за стављање у међународни фокус „мањинских права Бугара” у Вардарској Македонији.⁷⁴ Но, у Лондону нису хтели да разматрају бугарске аргументе.⁷⁵

⁷⁰ Р. П. Гришина, *н.д.*, 244–245.

⁷¹ Александър Цанков, *Моето време. Мемоари*, София 2002, 306–307.

⁷² Димитар Влахов, *Мемоари*, Скопје 2003, 230.

⁷³ Димитър Митев, „Англия, македонският въпрос и българо-югославските отношения през 1924 г.”, *Исторически преглед*, год. XL, књ. 3 (1984), 27; Dimitris Livanios, *The Macedonian Question, Britain and the Southern Balkans 1939–1949*, New York 2008, 57; ЦК ВМРО је издао наредбу о прекиду свих акција 15. марта (А. Гребенаров, *н.д.*, 159).

⁷⁴ Васил Ат. Василев, „Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици”, *Исторически преглед*, год. XXXVI, књ. 5 (1980), 41–42; D. Livanios, *н.д.*, стр. 57.

⁷⁵ Д. Митев, *Англия, македонският въпрос...*, 27.

Енглеском ставу допринео је чврст став Београда. После споразума са Италијом,⁷⁶ југословенској дипломатији је било јасно да је Лондон једина адреса којој се Бугарска и ВМРО могу обратити за покретање „македонског питања”, па је Нинчић Јангу отворено ставио до знања да неће дозволити покретање тог питања, и да ће Краљевина СХС пре кренути у рат него дозволити да се оспори да је Македонија српска. Јуна и септембра 1923. године Краљевина СХС уздржала се од акције због опасности од Италије, али је сада та опасност отклоњена, био је категоричан Нинчић, упозоравајући да покретање питања Македоније може довести у питање југословенско-енглеско пријатељство.⁷⁷ Неименовани југословенски дипломата је београдској *Правди* изјавио да „Македонију можемо изгубити само ратом, а не дипломатским путем”, и да не само комите, већ и „западњачки пацифисти”, својим мешањем провоцирају нови рат.⁷⁸ Британски посланик је веровао да би се упад комита, у духу чл. 2 италијанско-југословенског пакта, могао сматрати поводом за југословенску интервенцију.⁷⁹ Одлучност Београда види се и у Ракићевим изјавама британском посланику и дописнику *Тajмсa* (*The Times*) у Софији: једини начин да се сукоб са Бугарском избегне је да Софија спречи активности ВМРО-а.⁸⁰ Тактика министра Нинчића била је да Краљевину СХС прикаже као жртву терора који се припрема на бугарској територији, која је годинама избегавала сукоб и покушавала да проблеме реши споразумом. Пошто су сви покушаји пропали, Краљевина СХС мора да реагује „како сама нађе за сходно”, тј. евентуална војна интервенција треба да се прикаже као крајња нужност, а не као намера Београда. Зато је упозоравао дипломате да буду уздржани од напада на званичну Софију, посебно да не износе оптужбе које се не могу доказати (као, на пример, да бугарска влада спрема напад на Србију), јер ће то изазвати сумњу у иностранству да Београд само чека згодну прилику да нападне Бугарску.⁸¹

Бугарски покушаји да отвори „македонско питање” нису наишли на одзив ни у престоницама друге две силе. Поенкаре је Љапчева упозорио на последице које могу изазвати „бугарско-македонске махинације”.⁸² У Паризу, међутим, нису имали разумевања ни за југословенску политику. Није им се допадало то што Београд, сада уз сагласност Италије, на Балкану покушава да спроводи своју активну политику и диктира услове осталим балканским државама.⁸³ Италија је деловала у сагласности са остале две силе.⁸⁴

⁷⁶ „Пакт о пријатељству и срдечној сарадњи” између Италије и Краљевине СХС („Римски пакт”), потписан 27. јануара 1924. године. Овим договором је, на неко време, окончан вишегодишњи политички спор двеју држава, и одређен је статус Ријеке. За Краљевину СХС споразум је значао слабење политичког притиска Италије и могућност слободнијег деловања на Балкану (видети: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II том (1919–1945), приг. Momir Stojković, Beograd 1996, 208–212; J. M. Јовановић, *н.д.*, 222–225).

⁷⁷ Д. Митев, *Англия, македонскиот вџпрос...*, 25.

⁷⁸ „Наша влада и Бугарска”, *Правда*, 28. II 1924.

⁷⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 229.

⁸⁰ АЈ, Фонд Министарства иностраних дела Краљевине Југославије – Политичко одељење, 334-8-28, л. 93, Ракић–МИД-у, пов. бр. 100, 18. II 1924.

⁸¹ АЈ, ПП, 388-9-22, л. 116, Нинчић–Посланству, стр. пов. бр. 140, 3. III 1924.

⁸² Исто, л. 78, Спалајковић–МИД-у, пов. бр. 148, 25. II 1924.

⁸³ Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008, 307–309.

⁸⁴ И. Димитров, *н.д.*, 52–53.

Разлога за озбиљну реакцију сила је било, јер се конфликт лако могао отети контроли. Ракић је јасно поручио Цанкову: прелазак комитских чета преко границе сматраће се као *casus belli*.⁸⁵ Краљ Александар и посланик у Паризу Мирослав Спалајковић још почетком децембра 1923. године распитивали су се каква би била реакција Француске ако би Краљевина СХС окупирала бугарску територију око реке Струме ради заустављања комита.⁸⁶

Војни врх у Београду припремио је план окупације делова бугарске територије, са циљем ликвидације база ВМРО-а. Ратни план „Б2” израђен је децембра 1923. године. Генералштаб је одредио да би као „привремену границу” требало заузети линију: бугарско-грчка граница од тромеђе на Беласици до ушћа реке Бистрице, затим линијом ове реке до тачке насупрот села Катунца, одатле гребеном косе на којој је вис Св. Константин, па главним гребеном планине Пирин до Аја Гедика на старој турско-бугарској граници, и старом бугарско-турском границом до југословенске карауле Диздерица код Царевог Села. Генералштаб је предлагао да се посебно изолује погранична зона од 10 до 15 километара, која представља „основицу четничке акције”. Међутим, према мишљењу Генералштаба, ВМРО своје најјаче акције није предузимао са територије која је претходно означена, већ са територије „Старе Бугарске” (где села Раково, Ракитница и град Ћустендил представљају главну базу, а Рилски манастир седиште главног штаба ВМРО-а), па је сматрао да предложена окупација не би трајно решила комитски проблем, већ ликвидација саме организације, тј. њених база, за шта је неопходна окупација и дела територије „Старе Бугарске” (запоседање Рилског манастира, Ћустендила, и зоне на десној обали реке Струме, између Џумаје и Ћустендила). За ову операцију биле су предвиђене јединице пограничних дивизијских области (Тимочке, Брегалничке, Вардарске и Моравске), укупне снаге 8 пешадијских пукова и два коњичка пука. Иначе, Генералштаб је рачунао да ВМРО у сваком тренутку располаже са 5.000 добро обучених и спремних људи. Рачунајући месно становништво, тај број би се могао повећати на 12.000 људи, а у одређеном моменту ова маса би могла бити ојачана војницима и старешинама сталног кадра, што би значило да би требало рачунати на 30.000 људи које ВМРО-у, независно од бугарске владе, стоје на располагању.⁸⁷

Као и на јесен 1923. године, у српској јавност завладала је својеврсна „ратна психоза”. Један детаљ поуздано сведочи о томе. Негде после поноћи 5. марта, готово идилично расположење нишког грађанства и официра прекинула је изненадна узбуна. Разлог је била вест да су „Бугари упали чак у Пирот”. Пешадија и артиљерија журно су кренуле ка Пироту својој „изгинулој браћи” (под наводницима у оригиналу – И.Р).⁸⁸ Бугари нису напали Пирот, нити су то имали у плану. Али, ова вест јасно говори о напетости која је владала. И званични извештаји потврђивали су поменуто стање. Тако

⁸⁵ Александър Цанков, *България в бурно време. Спомени*, София 1999, 198.

⁸⁶ Антонина Николова Кузманова, *Италия, България и Балканите 1919–1927. Политическо-дипломатически отношения*, София 2003, 105.

⁸⁷ Војни архив (ВА), пописник (П) 17, кутија (К) 17, фасцикла (Ф) 1, Ратни план „Б2”.

⁸⁸ *Нишки Гласник*, 11. IV 1924.

је командант Тимочке дивизијске области извештавао да је народ у пограничним селима био „заплашен могућношћу изгледа на рат.”⁸⁹

Притисак Београда, као и неповољне спољне и унутрашње околности, приморале су бугарску владу да предузме одређене мере против ВМРО-а: 3. и 4. марта дошло је до хапшења већег броја (између 300 и 400) појединаца за које се сматрало да су припадници организације и да активно учествују у њеним припремама.⁹⁰ Ова мера, међутим, није задовољила званични Београд, јер је бугарска влада после више захтева избегавала да посланству у Софији достави спискове ухапшених, а Калфов, на инсистирање Ракића, није могао да наведе „ниједно познатије лице” међу ухапшенима. Зато је Нинчић сумњао да је реч о покушају бугарске владе „да завара иностранство”, јер је била под притиском британске и француске владе да пружи доказе о својој мирољубивости. Нинчић је сумњао да је акција хапшења изведена у договору са Војним савезом и ВМРО-ом.⁹¹ На дан када су хапшења обустављена (8. марта), војни изасланик у Софији јављао је да је већи број ухапшених пуштен, да ће мали број бити интерниран у унутрашњост Бугарске, да су хапшења прошла без икаквих инцидената и опирања, да свуда влада потпуни мир, те да сво ово потврђује као тачне вести да су мере владе биле привидне и да им није био циљ растурање ВМРО-а.⁹²

Сутрадан је Ракић разговарао са Калфовим који му је саопштио имена 15 ухапшених македонских војвода. Посланик му је изјавио да све информације указују на то да „це овај посао није озбиљан” и да су „позатварана лица која ништа не значе, а остали су на слободи главни вођи и покретачи”.⁹³ Ракић је сматрао да је овим мерама бугарска влада циљала на следеће: да преокрене европско јавно мњење у своју корист и да припреми терен за преношење спора пред Друштво народа, приказујући своје мере као огромну жртву коју је поднела у име мира на Балкану. Нема никакве сумње да је све рађено у споразуму са Тодором Александровим, сматрао је посланик, и додао да све ово доказује да је влада успела да убеди вођу ВМРО-а да одустане од акције која би била превише опасна за Бугарску.⁹⁴ Што се хапшења тиче, и Цанков у својим мемоарима признаје да је мера остала без ефекта, и за то оптужује генерала Влкова, који је обавестио неке виђеније чланове ВМРО-а да им се спрема хапшење.⁹⁵

Крајем јула, Калфов је посетио Ракића и изјавио му да се Македонци припремају да изврше упад из околине Петрича, па је бугарска влада проценила да јој је потребно појачање у људству и наоружању у Петричу, Цумаји и Св. Врачима. Зато је Бугарска одлучила да се обрати Конференцији амбасадора са молбом да јој дозволи повећање жандармерије за додатних 6.000 људи, или „бар за 2500–3000 људи”, привремено, док не прође опасност од

⁸⁹ ВА, П17, К473, Ф3, док. 6, л. 2, „Унутрашња ситуација на територији армијских области за месец март 1924.” (Обавештајно одељење, Пов. Ђ. Об. Бр. 3.473, 22. IV 1924).

⁹⁰ S. Troebst, *н. д.*, 401.

⁹¹ АЈ, ПП, 88-9-22, л. 124–125, Нинчић–Посланству, пов. бр. 1.830, 6. III 1924.

⁹² Исто, л. 130, Нинчић–Посланству, пов. бр. 1.916, 08. 03. 1924.

⁹³ Исто, л. 131, Нинчић–Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 1.937, 9. III 1924.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ А. Цанков, *Моето време*, 204.

комитских упада.⁹⁶ Овим захтевом бугарска влада покушала је да искористи комитски проблем и добије пристанак Београда за повећање својих војних снага. Знајући да ће Београд, као и до тада, бити највећа препрека евентуалном позитивном решењу још једног у низу захтева, бугарској влади су комитске припреме добро дошле. Она је пред Београдом изашла са „комитском опасношћу”, док је пред другим државама свој захтев објашњавала „бољшевичком опасношћу”, за коју је Београд тврдио да није тако озбиљна каквом је бугарска влада жели представити. Бугарској влади су били неопходни додатни контингенти јер је због мера које је, под притиском Београда, од марта предузимала против ВМРО-а дошло до отвореног расцепа између ње и македонске организације, па је хтела да ојача гарнизоне према југословенској и грчкој граници, не би ли спречила прелазак комита, и тиме задржала курс поправљања односа са Краљевином СХС.⁹⁷ Међутим, за Ракића је однос бугарске владе према ВМРО-у био „лажан”. Сматрао је да комите више немају никакво упориште у Вардарској Македонији, да су потпуно сломљене, и да је једино преостало да Софија испуни Нишки споразум и уништи њихове базе на својој територији.⁹⁸

* * *

Од августа 1923. године, па све до касног пролећа 1924. године, ВМРО је, охрабрен доласком на власт нове, њему блиске владе, покушавао да актуелизује „македонско питање”. Међутим, оштар дипломатски одговор Београда и „звезцање оружјем”, тешка унутрашња ситуација у Бугарској, упитна консолидација нове владе и неспремност великих сила да дозволе компликовање ситуације на Балкану, учинили су да се одржи какав-такав мир. С друге стране, чини нам се исправним да југословенске војне мере према Бугарској на јесен 1923. године посматрамо у контексту југословенско-италијанског конфликта, много више него као одговор на опасност од комитског упада. Комитски проблем је ту послужио више као згодан повод. Ипак, својим активностима после Деветојунског преврата, ВМРО је успео, донекле, да постигне свој циљ, а то је било оживљавање „македонског питања”, пошто га је Стамболијски покушавао истиснути на маргине бугарске спољне и националне политике.

⁹⁶ АЈ, ПП, 88-9-22, л. 335, МИД–Посланству у Паризу, пов. бр. 6.848, 5. VIII 1924.

⁹⁷ ЧИ/І, док. 167, 299–300.

⁹⁸ Исто, док. 169, 303–304.

FOREIGN POLICY AND SECURITY ASPECT OF ANTI-YUGOSLAV
ACTIVITIES OF THE INTERNAL MACEDONIAN REVOLUTIONARY
ORGANIZATION (IMRO) FROM BULGARIA (1923–1924)

by

IVAN RISTIĆ, PhD
PS “Vuk Karadžić”
Kruševac, Serbia

SUMMARY: During the 1920s, the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) was the reason of the serious problems in relations between Yugoslavia (Kingdom of SCS) and Bulgaria. In autumn 1923, a major crisis in relations was caused by the Yugoslavian's expectations of IMRO's massive attack, aiming to cause a rebellion in the Yugoslav part of Macedonia. The Organization wanted to use the conflict between Yugoslavia and Italy, which was in progress. Yugoslavia had taken military measures (e.g. sent military reinforcements to the Bulgarian border) and diplomatic action. The Great Powers condemned Bulgaria because it tolerated the IMRO.

In early 1924, there was an even greater crisis. The aim of IMRO and parts of the Bulgarian government, which supported the Organization, was to re-launch the so-called “Macedonian question” in front of the European public opinion, the Great Powers and the League of Nations. Yugoslavia had undertaken the great diplomatic action, but also prepared a plan for a military occupation of parts of Bulgaria where the location of IMRO's bases was. Because of that, the Bulgarian government had to pacify the IMRO leaders, and they had to give up further preparations. Besides, the Great Powers, especially the United Kingdom, solemnly warned Bulgaria that it would not be protected against Yugoslavia if it did not suppress the IMRO's actions.

KEYWORDS: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS or Yugoslavia), Bulgaria, IMRO, foreign policy, “Macedonian question”

Проф. др ГОРАН ЛАТИНОВИЋ
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Република Српска, Босна и Херцеговина

ТРСТ У ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИМ ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

САЖЕТАК: У раду се говори о улози града Трста у економским односима између Италије и југословенске државе, у периоду између два свјетска рата. Рад је написан на основу необјављене грађе из Архива Југославије у Београду, Централног државног архива и Историјско-дипломатског архива Министарства иностраних послова у Риму, као и доступне литературе.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Трст, лука, тржиште, Италија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевина Југославија, економски односи, трговинска размјена, жељезнички саобраћај, поморски саобраћај

Трст је био главна аустријска лука све до 1918. године. Значајан подстицај економском развоју Трста било је оснивање осигуравајуће куће Austrian Lloyd 1833, која је три године касније почела да се бави пословима пловидбе.¹ Након изградње пруге, која га је повезала са Бечом 1857, Трст је постао стјециште увозне и извозне морске и жељезничке трговине. Велики успон тршћанске лучке економије десио се од 1902. до 1913. године, кад је вриједност робе која је прошла кроз тршћанску луку више него удвостручена. Чак 71,1% робе, која је путем мора улазила у Аустроугарску или излазила из ње, ишла је преко Трста.² Кроз тршћанску луку прошло је 1903. године 4.666.500 квинтала робе са територије на којој је 15 година касније проглашена југословенска држава. Углавном се радило о дрвету (1.865.000), цементу (566.700), угљу (534.000), минералима (314.000), жељезу (283.000), вину (236.800) и пшеници (116.800).³

По окончању Првог свјетског рата 1918. године, створени су услови за поновно успостављање покиданих трговинских веза између двије јадранске

¹ Ezio Godoli, *La città nella storia d'Italia: Trieste*, Roma–Bari 1984, 129.

² Исто, 147.

³ Archivio centrale dello Stato (ACS), Ministero del tesoro – Direzione generale tesoro, Ufficio di verifica e compensazione e trattati di pace (MT–DGT, UVCTP), el. 12, f. 1.

обале. Прве италијанске анализе указивале су на то да Италија и новопроглашено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца имају добре предуслове за развијање економских односа. Већ у мају 1919. године, италијанска влада имала је анализу др Москенија, који је истакао да економска сарадња са југословенском државом може да пружи велику прилику италијанској привреди. Он је написао и то да југословенска држава представља важно транзитно подручје између Италије, с једне стране, и Аустрије, Мађарске и Чехословачке, с друге стране и да би, не само у југословенско-италијанској размјени, већ и у међународном саобраћају, корист могле да имају италијанске јадранске луке. У том погледу, посебно је наглашена улога Трста.⁴ Иако су анализе показивале велику могућност економске сарадње између двије државе, политичке потешкоће, а нарочито питање граница, отежавале су развој југословенско-италијанских економских односа. Ипак, узајамни интереси били су довољно јаки да Краљевина СХС и Италија током двадесетих година 20. вијека развију динамичну трговинску размјену.⁵

Југословенско-италијански преговори, започети у марту 1920, оконча ни су новембра исте године, потписивањем споразума у Рапалу код Ђенове, чиме је Италија признала југословенску државу и евакуисала своје трупе из већег дијела Далмације.⁶ Италијанска делегација схватила је да је начело „Лондонски уговор плус Ријека” немогуће одбрани, па су се обје стране обавезале да признају „слободу и независност државе Ријеке”.⁸ Двије државе регулисале су питање риболова у Јадранском мору у септембру 1921, потписивањем Брионских конвенција,⁹ док је практична примјена Рапалског уговора, заједно са неким локалним питањима у Далмацији, договорена у Санта Маргарити код Ђенове, а потписана у Риму октобра 1922. У ствари, то је био почетак преговора који су водили ка потписивању споразума у јануару 1924, којим је Ријека припојена Италији и којим је успостављена јасна граница између Краљевине СХС и Италије, чиме је ријешен веома осјетљив проблем који је оптерећивао односе између двије државе.¹⁰ Југословенски шеф дипломатије Момчило Нинчић био је задовољан југословенским зближавањем с Италијом, а заговорник брзог рјешавања питања Ријеке био је и краљ Александар I Карађорђевић, ради успостављања добрих односа између двије државе.¹¹ Југословенска држава није успјела да добије Ријеку или, у

⁴ Goran Latinović, *Yugoslav-Italian Economic Relations (1918–1929): Main Aspects*, Balcanica, XLVI, Belgrade 2015, 173.

⁵ Исто, 192.

⁶ Ivo J. Lederer, *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo 1919–1920*, Milano 1966, 355; Luciano Monzali, *La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1914–1975)*, Europa adriatica: storia, relazioni, economia (a cura di Franco Botta e Italo Garzia), Roma–Bari 2004, 22.

⁷ Liliana Saiu, *La politica estera italiana dall'Unità a oggi*, Roma–Bari 2005, 85.

⁸ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, 38.

⁹ *I documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia* (a cura di Amedeo Giannini), Roma 1934, 46–58.

¹⁰ Liliana Saiu, *нав. djelo*, 86; Vjekoslav Bratulić, *Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapalla, Jadranski zbornik: prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara*, VI/1963–1965, Rijeka–Pula 1966, 28.

¹¹ Bogdan Krizman, *нав. djelo*, 41–42.

најмању руку, да издејствује продужење њене независности, чиме је Италија добила још једну важну луку, и то на источној обали Јадрана. Краљевини СХС преостало је једино да ријечко предграђе Сушак, који је остао у саставу југословенске државе, прогласи градом и покуша да луку Барош учини конкурентом Ријеци. У ствари, Италија је своје претензије према источној обали Јадрана правдала више историјским правом, него националним принципом.¹²

Међутим, уочљива је супротност између југословенско-италијанских политичких односа, с једне стране, који су били оптерећени бројним проблемима, и њихових економских односа, с друге стране. Штавише, године непосредно након Првог свјетског рата биле су веома повољне за југословенско-италијанску трговину, па је и највећи релативни однос југословенског извоза преко Трста у читавом периоду између два свјетска рата достигнут већ 1921. са 9,54% и од тада је био у сталном паду, тако да је 1930. износио само 2,27%. Највећа апсолутна количина достигнута је 1924. са 206.462 тоне, а од тада је и она била у сталном опадању. Највећи релативни и апсолутни однос југословенског увоза преко Трста остварен је 1923. са 22,14%, односно 248.406 тона, послје чега је и овај размјер био у постепеном паду. Тршћански пословни кругови налазили су узрок опадања у конкуренцији њемачких сјеверних пристаништа, превасходно Хамбурга, али и у конкуренцији Венеције и Ријеке.¹³

Италијанске власти су октобра 1921. године одлучиле да увоз стоке из Краљевине СХС у Италију може да буде одобрен једино кроз Трст и Анкону. Разлог за то била је строжа контрола овог увоза, ради спречавања ширења заразе. И поред тога, југословенски генерални конзулат у Трсту обавијестио је Министарство трговине и индустрије да Краљевина СХС и даље има важну улогу у снабдијевању италијанског тржишта стоком, живом и закланом, као и свјежим месом.¹⁴ Италија је била један од најважнијих увозника ситне коже из Краљевине СХС, а Трст је био, уз Солун, један од најважнијих центара за трговину том робом. Југословенски извоз ситне коже у Италију, као и у Њемачку и Чехословачку, ишао је преко Трста, јер је транспорт из Далмације, Херцеговине и Црне Горе морским путем до Трста, а затим жељезницом из Трста у Средњу Европу, био повољнији него југословенским жељезницама.¹⁵

Цивилни комесаријат покрајине Венеција Ђулија послао је 8. децембра 1921. године из Трста повјерљиво писмо Централној канцеларији за нове области у Риму, у којем је скренута пажња на слабу производњу вина у Венецији Ђулији за вријеме аустроугарске владавине. Иако је стање поправљено након 1918, примијећено је да италијанска влада нема јасан програм извоза вина из ове покрајине у Краљевину СХС.¹⁶ Тршћанска компанија „Fabrisci

¹² Ferdo Čulinović, *Riječka država od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapala i aneksije Italiji*, Zagreb 1953, 5.

¹³ Архив Југославије (АЈ), Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), Конзуларно-привредно одељење (КПО), 425–1375.

¹⁴ АЈ, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), 242–734.

¹⁵ АЈ, 334(КПО)–461–1453.

¹⁶ ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri – Ufficio centrale per le nuove province (PCM–UCNP), b. 62, e/50.

& Figlio” купила је 6. маја 1922. године десет вагона флаширане минералне воде из Рогашке Слатине. Међутим, када је први вагон стигао на италијанску границу, царинске власти онемогућиле су увоз, уз објашњење да је увоз минералне воде из Краљевине СХС забрањен. Разлог је била одлука италијанске владе, донесена још у септембру 1919. ради заштите домаће производње, о којој у Трсту нису знали ништа. Југословенско посланство у Риму примило је жалбу из Рогашке Слатине, у којој је наведено да је 35–40% њихових производа продато у Италију, нарочито у покрајину Венеција Ђулија.¹⁷ Ипак, минерална вода није била међу главним производима у југословенској трговини жељезницом преко Трста.

Табела 1. Главна роба извезена из Краљевине СХС жељезницом преко Трста 1922. (у квинталима)

Дрво	999.718
Дрвени угаљ	126.404
Суво воће	33.694
Свјеже месо	26.536
Стока	16.402 грла
Производи од дрвета	14.885
Лећа	10.898

Извор: АЈ, 65–241–731.

Табела 2. Главна роба увезена у Краљевину СХС жељезницом преко Трста 1922. (у квинталима)

Угаљ	572.743
Со	149.396
Шећер	115.785
Хемијско ђубриво	96.377
Кафа	54.940
Минерално уље	52.451
Рижа	41.698

Извор: АЈ, 65–241–731.

У извјештају из 1922. године, којим је располагало италијанско Министарство иностраних послова, а у којем су наведене мјере које треба предузети ради унапређења југословенско-италијанских економских односа, речено је да треба координисати дјелатности у банкарском сектору, с циљем приближавања двају тржишта. Предложено је оснивање заједничке банкарске установе са капиталом из обје земље, у намјери повећања трговинске размјене. Као могући координатор препозната је Јадранска банка у Трсту

¹⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Италији (373), 2–4.

(La Banca Adriatica di Trieste), која је основана 1905. године и која је имала филијале у Краљевини СХС, као и добре односе са појединим банкама у југословенској држави. У извјештају је предложен и програм сарадње између ове банке и југословенског партнера, који би укључивао низ активности: посредовање код надлежних власти у превазилажењу свих техничких и бирократских препрека југословенско-италијанској економској сарадњи, утицање на штампу у обје земље ради промовисања свих врста економских односа, подстицање власти у обје земље да раде на унапређењу саобраћајних услова, поједностављивању царинских формалности и побољшању индустријске сарадње.¹⁸

Југословенско Министарство финансија донијело је у октобру 1922. године нове прописе о куповини и продаји девиза, што је повећало вриједност динара. Трговинска и индустријска комора из Трста обратила се 19. децембра 1922. италијанској влади, наглашавајући да је отежавање промета девиза кроз Краљевину СХС нанијело штету тршћанском тржишту за око 30 милиона лира. Комора је тражила хитну реакцију званичног Рима.¹⁹ Југословенска држава највише је учествовала у тршћанском промету 1922. и 1923. године. Разлог за то била је дугогодишња пракса југословенских трговаца, навикнутих на посредовање Тршћана, као и недовољна развијеност југословенских лука и неорганизован унутрашњи саобраћај. Међутим, од 1923. године југословенско учешће у тршћанском промету било је у опадању јер је Краљевина СХС настојала да сву своју спољну трговину упуту преко сопствених лука. Тршћанска штампа писала је о томе као о југословенском бојкоту Трста и уопште Италије.²⁰

Генерални конзулат Краљевине СХС у Трсту извјестио је 1. маја 1923. Министарство иностраних послова у Београду да су фашистички представници у новембру претходне године увјеравали Тршћане да ће нова влада, предвођена Бенитом Мусолинијем, учинити крупне помаке у развоју њиховог града. Међутим, покушај да се развију трговачке и саобраћајне везе Трста и јужног дијела Совјетског Савеза није уродио плодом, као што нису дали резултат ни покушаји да бар један дио чехословачке спољне трговине буде окренут ка Трсту. Због тога су двојица тршћанских фашиста, Ђунто и Банели, поднијели 17. априла 1923. године Мусолинију меморандум у којем је скренута пажња да је Трст „савршени инструмент” спољне политике Италије, „база за акцију одакле има да се развија једна виша политичка идеја Рима и Нове Италије, одакле има да се спроведе национална тежња за експанзијом ка Дунаву, Балкану и блиском Истоку”. У меморандуму је, поред осталог, наглашено да продирање италијанских интереса у Југославију треба да почне из Трста.²¹

Југословенске власти тражиле су идеје, мишљења и конкретне приједлоге од разних привредних чинилаца, у вези са текућим економским преговорима са Италијом. Тако је почетком јуна 1923. године Привредна комора из Новог Сада истакла да споразум са Италијом треба да буде потписан на краћи период, по могућности на двије године, а да би требало да буде продужен тек

¹⁸ Archivio storico-diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASDMAE), Archivio del commercio (AC), b. 169, p. 28; Goran Latinović, *нав. дјело*, 180–181.

¹⁹ ASDMAE, AC, b. 170, p. 28.

²⁰ AJ, 334(КПО)–425–1375.

²¹ Исто.

по додатној стабилизацији југословенске привреде. Удружење индустријалаца из Загреба писало је југословенској влади 9. јуна 1923. да већина робе коју Краљевина СХС увози преко Трста, у ствари, није италијанског поријекла, што чини италијанске трговце значајним посредницима. У писму је речено да југословенска држава нема тако важних лука на јадранској обали.²²

Додатни подстицај развоју југословенско-италијанских економских односа двадесетих година 20. вијека, а тиме и развоју Трста, као важног посредника, био је Споразум о трговини и пловидби, који је потписан у Београду у јулу 1924. и који је предвидио потпуну слободу трговине и пловидбе између двије државе.²³ Међутим, трговински промет кроз Трст 1922. године износио је само 47,6% промета из 1913, што значи да су се последице рата још увијек осјећале. И поред кратког успона током 1924, нови пад уследио је 1925, превасходно због Хамбурга, чију конкуренцију Трст није могао да прати.²⁴ Посљедњи југословенско-италијански споразум постигнут двадесетих година 20. вијека чиниле су 32 конвенције потписане у Нетуну код Рима у јулу 1925.²⁵ У ствари, краљ Александар I Карађорђевић желио је да постави темеље за дугорочну сарадњу са Италијом. Он није искључивао ни могућност закључивања царинске уније са Италијом, па чак ни посебног војног споразума о заједничкој одбрани Јадрана.²⁶

Треба нагласити да је италијанска роба била посебно цијењена на Краљевском двору у Југославији и да су је краљ, краљица и њихови дворани набављали углавном преко генералног конзулата у Трсту. Тако је у фебруару 1925. наручено 100 килограма ораховог дрвета, у мају су купљена два пакета бронзаних производа, у јулу звона из Тревиза, у септембру 26 дијелова за лифт, а у децембру писаћа машина и 170 килограма наранџи, за личну употребу краља Александра I Карађорђевића и његове супруге. У јануару 1927. године Краљевски двор купио је хиљаду каранфила и стотину ружа из Ђенове, у марту дрвени сто из Фиренце, у априлу 138 литара вина, а у августу 93 килограма одјеће.²⁷

Осим важности у поморском саобраћају, Трст је имао значајну улогу и у транспорту робе у југословенско-италијанској размјени жељезничким саобраћајем. Југословенски и италијански представници одржали су у Трсту 3. јуна 1919. године конференцију о жељезницама, јер је покрајина Венеција Ђулија имала посебно изражен економски интерес да покидане везе буду поново успостављене. Делегације које су предводили Артуро Луцато и Игњат Бајлони постигле су у јулу 1919. споразум о техничким питањима и поједностављивању трговинског саобраћаја, али је његова практична примјена била отежана политичким разлозима.²⁸ Трговинска и индустријска комора

²² AJ, Централа индустријских корпорација Краљевине Југославије (76), 78–147.

²³ Goran Latinović, *nav. djelo*, 184–185.

²⁴ AJ, 65–241–731.

²⁵ Ćedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1976, 360–361; Младенка Иванковић, Нептунске конвенције између Краљевине СХС и Италије, *Југословенска држава (1918–1998)*, Београд 1999, 188–189.

²⁶ Bogdan Krizman, *nav. djelo*, 45–46.

²⁷ AJ, Двор Краљевине Југославије (74), 311–453.

²⁸ ASDMAE, AC, b. 166, p. 23–4.

у Трсту жалила се августа 1922. године због потешкоћа у транспорту робе између Италије и Румуније, преко југословенске територије, јер је било потребно знатно дуже времена од планираног да роба стигне на одредиште, због лошег квалитета југословенских жељезница. Комора је захтијевала побољшање инфраструктуре између Трста и румунске границе.²⁹ Комора се обратила 2. фебруара 1924. италијанској влади, изражавајући жаљење што није консултована приликом закључивања југословенско-италијанског споразума у Риму, неколико дана раније. Разлог за то био је пораст жељезничких тарифа у Краљевини СХС, што је имало негативне посљедице за Трст.³⁰

На лоше услове транспорта и царинских контрола од Метковића до Сарајева жалиле су се новембра 1923. италијанском посланству у Београду и конзулату у Сарајеву фирме „Amici & Valania Succ.” из Милана и „Brugiapaglia Longo & Frittelli” из Трста. Ове фирме обично би укрцале робу у тршћанској луци и морским путем је превезле до Метковића, одакле су их жељезницом слале ка Сарајеву, за шта је требало знатно више времена него конкурентним фирмама из Њемачке, Пољске и Чехословачке, које су користиле много повољнију руту од Босанског Брода до Сарајева.³¹

Трст је тешко подносио конкуренцију њемачких пристаништа, а највише је био погођен промет дрветом, који је од 472.658 тона 1924. пао на 215.289 тона 1927. године. Трст је скоро сасвим престао да буде посредник у трговини дрветом између Краљевине СХС и Италије, јер је трговина вршена непосредно између југословенских произвођача и италијанских потрошача. Осим тога, југословенски извоз дрвета у Италију вршен је скоро искључиво преко југословенских лука на Јадрану, од Сушака до Гружа. Осим дрвета, тршћански трговци у многоме су изгубили посредничку улогу и у трговини шећером. Таква ситуација одражавала се и на стање индустријских предузећа, у којима је број радника био смањен. Бродоградилишта у Трсту имала су почетком 1927. око 19.000 запослених, да би крајем априла 1928. имала мање од 12.000.³²

Године 1926. у тршћанску луку пристало је 13.377 бродова, укупне тонаже 4.103.008 тона, да би 1930. у Трст упловило 16.957 лађа са 4.911.589 тона.³³ Међутим, свјетска економска криза није мимоишла ни Трст, одакле је 1930. у Министарство иностраних послова у Београд стигао извјештај југословенског генералног конзула о банкроту појединих фирми и о уздржаности предузетника да улажу у привредне дјелатности. Велика депресија појачала је постојећи ривалитет између Трста и Ријеке, с једне стране, и југословенских јадранских лука, с друге стране. Транспорт аустријског дрвета кроз Трст био је умањен за три четвртине јер су југословенске жељезничке тарифе биле јефтиније. За вријеме кризе, југословенски извоз кроз Трст опао је у квантитету за око 50%, а југословенски увоз за око 25%.³⁴ У ствари,

²⁹ ASDMAE, AC, b. 168, p. 23–8.

³⁰ ASDMAE, AC, p. 3–1–b.

³¹ ASDMAE, AC, b. 167, p. 23–4.

³² AJ, 334(КПО)–425–1375.

³³ AJ, 334(КПО)–384–1207.

³⁴ Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza i jugoslovensko-italijanska trgovina (1930–1934)*, *Časopis za suvremenu povijest* VIII–1 (20), Zagreb 1976, 45–46.

југословенско-италијанска трговинска размјена кроз тршћанску луку 1929. године износила је 184.318 тона, да би 1933. износила 88.280 тона, што значи да је опала за 52,10%. Међутим, транспорт робе кроз Трст за вријеме свјетске економске кризе значајно је опао и у италијанској размјени са другим државама. Тако је укупна количина робе транспортована кроз тршћанску луку 1929. износила 2.537.591 тону, да би 1933. износила 1.217.449 тона. Једини изузетак била је Аустрија.

Табела 3. Транспорт робе кроз Трст од 1930. до 1932. (у тонама)

Земља	1930.	1931.	1932.
Чехословачка	385.072	367.234	227.515
Аустрија	339.280	478.815	361.470
Југославија	107.005	83.442	70.822
Њемачка	86.225	81.288	35.743
Мађарска	65.794	52.310	35.501
Пољска	50.495	44.008	23.414

Извор: ACS, MMM-DGPAG, б. 392, т/17.

Пад италијанског извоза преко Трста, морским и жељезничким путем, у Југославију као крајње одредиште или транзитно подручје био је видљив и на примјеру робних артикала.

Табела 4. Италијански извоз морским путем у Југославију и друге земље (преко југословенске територије) кроз Трст од 1930. до 1932. (у квинталима)

Артикал	1930.	1931.	1932.
Кафа	38.459	31.468	28.760
Рижа	20.706	13.187	11.859
Тврди угаљ	12.420	17.209	10.700
Животињски лој	4.492	5.899	8.248
Жељезо	35.600	19.642	7.178
Јужно воће	5.863	7.274	6.924
Шећер	4.452	3.768	4.865
Бијели и црвени лук	441	1.319	3.943
Предиво	15.308	11.497	3.755
Кукуруз	-	11.655	3.680
Машине	10.346	10.457	3.473
Минерална уља	7.000	186	3.285
Вуна	10.553	14.245	2.857
Цигле	11.587	1.490	2.174
Кожа	5.845	5.395	1.935

Извор: ACS, Istituto nazionale per i cambi con l'estero – Ufficio accordi (INCE-UA), б. 136.

Табела 5. Италијански извоз жељезничким путем у Југославију и друге земље (преко југословенске територије) кроз Трст од 1930. до 1932. (у квинталима)

Артикал	1930.	1931.	1932.
Кафа	36.671	33.178	25.133
Пшеница	12.408	4.779	312
Бијели и црвени лук	1.769	5.508	20.694
Јужно воће	44.282	37.342	24.388
Животињско и биљно уље	26.706	14.402	16.032
Памук	56.429	36.022	37.799
Жељезо	35.093	14.094	12.573
Тврди угаљ	36.792	27.474	35.281
Кожа	25.895	17.148	7.456
Минерална уља	35.776	18.238	23.873

Извор: ACS, INCE–UA, б. 136.

Криза је узимала данак, па су поједини италијански кругови захтијевали од своје владе да изврши ревизију економских односа са Југославијом. Тршћанска штампа, увијек осјетљива кад је у питању ситуација у сусједној држави, писала је о потреби преиспитивања трговинске размјене са Југославијом и предлагала увоз дрвета, пшенице и стоке из Аустрије, Мађарске, чак и Совјетског Савеза, радије него из Југославије.³⁵ Југословенска влада имала је информацију да је кризом погођен банкарски сектор у Трсту, а да највећа опасност пријети Тршћанској комерцијалној банци (*La Banca Commerciale Triestina*), „на којој почива цела тршћанска економија”.³⁶ Њемачка штампа писала је априла 1930. године о Југоисточној Европи као њемачком тржишту будућности, а децембра исте године италијански посланик у Београду упозорио је своју владу на њемачку конкуренцију.³⁷ Забринутост је исказао и сенатор Ђорђо Питакко, који је јуна 1931. у Риму рекао да ће њемачка активност довести до колапса тршћанске луке.³⁸ Међутим, тршћанско тржиште, као и италијанско у цјелини, и даље је показивало потребу за блиском сарадњом са Југославијом и разноврсном трговинском размјеном. Генерални конзулат Краљевине Југославије у Трсту обавијестио је 20. маја 1933. југословенску владу да ће Трст у будућности свим средствима бранити своје интересе, јер му конкуренцију представљају Венеција и Ђенова.³⁹ Тршћански трговци покушавали су да издејствују да француска колонијална роба за Средњу Европу буде усмјерена преко Трста.⁴⁰ У једној југословенској анализи економских односа са Италијом из јануара 1934, поред осталог, речено је да извоз заклане живине у јужну покрајину Пуљу, преко Барија, може да буде нова прилика за југословенске трговце, чиме би била потпуно

³⁵ Isto, 48–50.

³⁶ AJ, 334(КПО)–425–1375.

³⁷ Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987, 54.

³⁸ Vuk Vinaver, *nav. djelo*, 51.

³⁹ AJ, 334(КПО)–384–1207.

⁴⁰ AJ, 334(КПО)–425–1375.

анулирана посредничка улога коју је до тада имао Трст. Истог мјесеца, југословенска влада добила је извјештај из генералног конзулата у Трсту, у којем су наведени подаци о порасту промета кроз овај град и о појачаној привредној активности у тршћанском региону, што је био поуздан знак постепеног изласка из кризе.⁴¹ Промет кроз Трст у јануару 1934. у поређењу са прометом у јануару 1933. године био је већи за 389.125 квинтала.⁴²

Табела 6. Промет кроз тршћанску луку у јануару 1933. и јануару 1934. године (у квинталима)

Долазак	1933.	1934.
Железницом	414.306	561.259
Морем	1.137.049	1.262.506
Укупно	1.551.355	1.823.765
Одлазак	1933.	1934.
Железницом	472.179	567.419
Морем	424.341	445.388
Укупно	896.520	1.012.807
Укупни саобраћај	1933.	1934.
Железницом	886.485	1.128.678
Морем	1.561.390	1.707.894
Укупно	2.447.875	2.836.572

Извор: АЈ, 334(КПО)–426–1376

Југославија и Италија приближавале су ставове неколико пута од 1930. до 1934, али сваки пут када је њихов међусобни споразум изгледао могућ, влада у Риму прекидала је преговоре.⁴³ Закључивањем Римских протокола између Италије, Мађарске и Аустрије у априлу 1934. били су побољшани услови за југословенско-њемачко зближавање, јер је у Београду јачало увјерење да је први циљ Италије, у њеном ангажовању на Балкану и у Подунављу, стратешко заокруживање Југославије. Истовремено, у Берлину су сматрали да је циљ Италије разбијање Југославије, чиме би били угрожени њемачки економски интереси на Балкану, због чега би требало склопити југословенско-њемачки трговински уговор.⁴⁴ Убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсеју октобра 1934. додатно је погоршало југословенско-италијанске односе. Кад је Друштво народа годину дана касније увело санкције против Италије, због агресије на Абисинију (Етиопију), Југославија је одлучила да учествује у њима, иако су санкције, односно прекид трговинске размјене са Италијом, имале изузетно негативан утицај на југословенску привреду. На такву одлуку југословенска влада одлучила се због

⁴¹ АЈ, 76–78–147.

⁴² АЈ, 334(КПО)–426–1376.

⁴³ Massimo Bucarelli, *La Jugoslavia nella politica estera di Mussolini (1924–1937)*, Roma 2004, 317.

⁴⁴ Bogdan Krizman, *nav. djelo*, 80–81.

отворених италијанских претензија према Југославији, што је званични Београд увјеравало да би га неучествовање у санкцијама против Италије лишило подршке Друштва народа, уколико би се Југославија нашла у сличној ситуацији као нападнута афричка држава.⁴⁵ Њемачки економски продор ка југоистоку Европе, који је започет за вријеме Свјетске економске кризе, постао је још израженији. Њемачки посланик у Београду Виктор фон Херен пренио је Милану Стојадиновићу Хитлерову поруку, у којој је изразио њемачки интерес за снажну Југославију.⁴⁶ По окончању санкција у јулу 1936, у намјери да врати изгубљене позиције у Југославији италијанска влада започела је преговоре са југословенском владом у децембру исте године, да би у Београду у марту 1937. био потписан споразум. Мусолини је раније јавно показао спремност да отвори нову страницу у односима са Југославијом, премда је Стојадиновић имао информацију да је нова италијанска политика према Југославији дјело грофа Ђана.⁴⁷ Споразумом су се обје државе усагласиле да ће поштовати заједничке границе и да ће у случају напада на једну од њих, она друга остати неутрална. Договорено је да буде проширена трговинска размјена између двије државе, као и да се траже могућности даље економске сарадње.⁴⁸ Београдски споразум није неутралисао политичке супротности између Југославије и Италије, него их је само ублажио.⁴⁹

Без обзира на убрзан развој политичких догађаја, Трст је настојао да опстане и у новим међународним околностима, у чему је имао подршку италијанске владе. Тршћански трговци заузимали су значајно мјесто међу италијанским увозницима југословенских производа, превасходно стоке и живине.⁵⁰ Савјет за саобраћај у Трсту упутио је септембра 1936. године протест италијанској влади због виших транзитних такси које су југословенски трговци морали да плате у овој луци. Оне су износиле 1.657 динара, док су исте таксе у Хабургу износиле 1.392 динара. Локалне власти у Трсту биле су забринуте, с обзиром на оштру конкуренцију коју је сјеверноњемачка лука представљала.⁵¹ Развој тршћанске луке био је предмет извјештаја Генералног конзулата Краљевине Југославије у Трсту, који је 17. јануара 1939. године упућен у Београд. У извјештају је речено да важност тршћанске луке као спојне тачке средње Европе са Средоземљем, Блиским и Далеким Истоком, Африком и Америком, није само посљедица географског положаја Трста, већ и савршене организације паробродских линија и врло добро опремљене луке са најмодернијим уређајима, што пружа могућност брзог и тачног промета у свим правцима, било морским, било копненим путем. Схватајући важност коју Трст може да има у економској и политичкој експанзији Италије, њена влада склопила је низ конвенција и споразума са свим

⁴⁵ Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile (1935–1937): od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968, 65.

⁴⁶ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, 410.

⁴⁷ Bogdan Krizman, *nav. djelo*, 93–95.

⁴⁸ Milan Stojadinović, *nav. djelo*, 417–418.

⁴⁹ Ladislav Deák, *Jugoslovensko-italijanski odnosi (1932–1937), Istorija XX veka*, XIV–XV, Beograd 1982, 213.

⁵⁰ AJ, 373–2–4.

⁵¹ ACS, INCE–UA, b. 136.

средњоевропским земљама које гравитирају Трсту, како би његовој луци обезбиједила што већи дио страног транзитног промета. Италијанска влада предузимала је истовремено разне мјере да што боље уреди и опреми тршћанску луку, која је још под Аустроугарском била једна од најбоље уређених медитеранских лука. Италија је од 1926. до 1937. године уложила око 200 милиона лира на изградњу и усавршавање тршћанске луке, која је постала једна од најбоље уређених у Европи. Поред осталих иновација, у Трсту су саграђене нова поморска станица и хидро-авионска станица. Цјелокупна површина луке 1914. износила је 881.653 квадратна метра, а 1937. године 1.001.980 квадратних метара.⁵²

У складу са Југословенско-италијанским споразумом, потписаним у Београду марта 1937, дошло је до интензивнијих контаката између економских установа и организација, па је априла исте године покренута иницијатива за оснивање Југословенско-италијанске трговинске коморе. Идеја је била да она има неколико канцеларија, распоређених у значајнијим привредним центрима, укључујући и Трст,⁵³ који је и даље имао значај у југословенско-италијанској трговинској размјени. Међутим, њемачка анексија Аустрије и помјерање политичких односа у дунавском басену имали су одјека и на Трст, његову луку и тржиште. Југословенски генерални конзулат у Милану писао је 1. јуна 1938. године Министарству иностраних послова, да је залеђе Трста обиљежено не само географским и саобраћајно-техничким условима, него и трговинско-тарифним и политичким, и да је подложно промјенама. Речено је и то да је Трст скоро достигао свој предратни лучки и жељезнички промет, али да није успио да оствари промет транзитне трговине који је раније имао.⁵⁴

У Београд је средином новембра 1938. године стигао извјештај Генералног конзулата из Трста, у којем је анализиран развој тршћанске индустрије у економском и војном погледу. У извјештају је речено да је италијанска фашистичка влада донијела један законски декрет који је предвиђао извјесне заштитне мјере у циљу унапређења тршћанске индустрије, у облику разних фискалних олакшица, ослобођења од увозне царине на машине и ослобођење од пореза на нове индустријске зграде и имовину. Циљ декрета био је да се надокнади штета коју је Трст са околином претрпио, у промету и трговини, услед губитка свог залеђа. Декрет је требало да истекне 31. децембра 1938, али је италијанска влада благовремено донијела нови, којим су олакшице за индустријску зону Трста продужене за пет година, односно до 31. децембра 1943. године. Законским декретом из 1928. користила се цјелокупна тршћанска индустрија, а директна посљедица декрета била је рафинерија Aquila, новоподигнута индустрија у читавој покрајини. У извјештају је наведено да се интереси Трста у индустријском погледу потпуно поклапају са фашистичком аутархијском политиком, као и са политиком народне одбране, уз истичање повољног положаја Трста.⁵⁵

⁵² AJ, 334(KΠO)–426–1376.

⁵³ ASDMAE, Direzione generale degli affari commerciali (DGAC), p. 11, s. 2.

⁵⁴ AJ, 334(KΠO)–426–1376.

⁵⁵ Исто.

Почетак Другог свјетског рата, у септембру 1939. године, довео је до озбиљних потешкоћа у размјени између Југославије и Италије. Фебруара 1940. године, југословенска влада располагала је информацијом да Италија увози стоку из Југославије, а затим је извози у Њемачку. Сваке седмице око 200 волова увезених из Југославије било је поклано у Трсту, замрзнуто, а потом извезено у Њемачку.⁵⁶ Југословенско-италијански економски односи, у којима је Трст и даље играо улогу, прекинути су априла 1941. године.

Улога Трста у југословенско-италијанским економским односима у периоду између два свјетска рата била је видљива и у присуству тршћанског капитала у југословенској привреди. Тршћанска комерцијална банка (*La Banca Commerciale Triestina*) била је ангажована у Југословенској удруженој банци,⁵⁷ а једна од најзначајнијих италијанских компанија *Assicurazioni Generali*, која је основана у Трсту, имала је филијале у Југославији и била власник фирме „Sava” из Загреба, а њен основни капитал у југословенској држави износио је око пет милиона динара.⁵⁸ Међу тршћанским компанијама чији је капитал био присутан у југословенском осигуравајућем сектору, била је и *Riunione adriatica di sicurtà*.⁵⁹ Значајно присуство тршћанског капитала у Југославији било је и у рударству. Компанија *Società commercio carboni Monte Promina*, са сједиштем у Трсту, експлоатисала је богата налазишта угља на планини Промини код Дрниша у сјеверној Далмацији, гдје су у власништву имали два рудника: Сиверић и Велушић. Њен основни капитал у Југославији процијењиван је на 20 милиона лира, имала је 800 запослених и годишње производила око 200.000 тона руде.⁶⁰ Важну улогу у југословенској електричној индустрији имала је компанија *Società per l'utilizzazione delle forze idrauliche delle Dalmazia* („SUFID”), такође са сједиштем у Трсту. Компанија је посједовала у Југославији три хидроелектране, двије на Крки и једну на Цетини, као и двије фабрике, код Омиша и Шибеника, запошљавајући неколико хиљада радника. Међутим, компанија је била под притиском да премјести сједиште из Трста у Југославију, што је одбијала. Због тога је југословенска влада одлучила да јој ускрати наставак концесија, па су Италијани у априлу 1929. године продали „SUFID” једној француској компанији.⁶¹

* * *

Трст је имао посебно мјесто у југословенско-италијанским економским односима у периоду између два свјетска рата. Захваљујући свом географском положају, повољним поморским и жељезничким везама, Трст је био важан посредник у трговинској размјени, не само између Краљевине СХС/Југославије и Италије, него између Медитерана и средње Европе. Тршћански трговци, као уосталом и пословни предузетници из других подручја с обје стране

⁵⁶ AJ, 65–241–731.

⁵⁷ Ivo Belin, *Italo-jugoslovenski privredni odnosi*, *Nova Evropa* XXII–4, Zagreb 1940, 254.

⁵⁸ AJ, 65–1576–2593.

⁵⁹ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958, 31–32.

⁶⁰ AJ, 65–1793–2936.

⁶¹ Исто.

Јадрана, налазили су заједнички интерес и развијали обострано корисне економске односе, без обзира на званичне односе двије државе, који су углавном били неповољни. Не само да је Трст играо улогу посредника у југословенско-италијанским економским односима, него је и тршћанско тржиште било од посебног значаја за југословенске извознике, посебно из словеначких покрајина, Далмације и Босне. Италијанска влада била је свјесна значаја Трста и стога је разматрала могућност да прошири његову посредничку улогу и на трансатлантске земље. У ствари, Италија је настојала да преко југословенске државе оствари економски продор на тржишта осталих балканских и подунавских земаља. У том погледу, улога Трста била је велика.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TRIESTE IN YUGOSLAV-ITALIAN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

by

Prof. GORAN LATINOVIĆ, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy
Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina

SUMMARY: Trieste had a special place in Yugoslav-Italian economic relations between the two World Wars. Due to its geographic position, favourable sea and railroad connections, Trieste was an important mediator in the trade exchange, not only between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia and Italy, but also between the Mediterranean and Central Europe. Tradesmen from Trieste, besides businessmen from other regions from both sides of the Adriatic sea, had a common interest and developed mutually useful economic relations, irrespective of official relations between the two countries, which were mainly ungracious. Not only that Trieste played a role of intermediary in Yugoslav-Italian economic relations, but also the market of Trieste was of special significance for the Yugoslav exporters, especially from Slovenian provinces, Dalmatia and Bosnia. Italian government was aware of importance of Trieste and therefore considered a possibility to expand its mediating role to trans-Atlantic countries. In fact, Italy endeavoured to accomplish economic penetration over Yugoslav territory towards other Balkan and the Danube countries. In this respect, the role of Trieste was important.

KEYWORDS: Trieste, port, market, Italy, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, economic relations, trade exchange, railroad traffic, sea traffic

Др МАРИНА МАТИЋ

Београд, Србија

УКАЗ КОТОРСКОГ ВАНРЕДНОГ ПРОВИДУРА
МАРКА ЦОРЦИЈА (MARCO ZORZI)
БРАТСТВУ МАНАСТИРА САВИНА
(15. МАЈ 1795)

САЖЕТАК: Указ которског ванредног провидура Марка Цорција (Marco Zorzi) (1795), похрањеног у Архиви манастира Савине у Боки которској, важно је сведочанство о стању у манастиру, о тадашњим околностима, односима и догађајима који су обележили живот манастира Савина на самом крају млетачке владавине и при завршним радовима на уређењу Велике манастирске цркве (1777–1797). Из документа, поред тадашње кризне ситуације у манастиру, можемо сагледати надлежност и однос млетачких власти према православним манастирима и монасима, као и конкретно деловање локалних органа власти у заједници, применом одговарајућих мера, у циљу очувања реда и мира на локалном подручју.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Савина, Бока которска, XVIII век, Марко Цорци, Венеција

Манастир Савина у Боки которској XVIII века представља стожер очувања верског и етничког идентитета православне српске заједнице у конфесионално хетерогеној средини под млетачком влашћу. Сложно и предузимљиво братство манастира, током целог XVIII века, успевало је да одржи српску заједницу на окупу, у околностима без српског епископа за Далмацију и Боку, под сталним притисцима од уније и неблагонаклоном страном влашћу.¹ Крунски моменат тих настојања и борбе савинаца било је подизање Велике манастирске цркве (1777–1797), за коју су након вишедеценијских настојања добили дозволу од млетачких власти (1776).² Управо у завршници радова

¹ Шире о томе: М. Матић, „Борба за Далматинско-бокељску епископију у XVIII веку”, *Историјски часопис* 65 (2016), 159–182.

² Шире о томе: М. Матић, „Манастир Савина у XVIII веку”, докторска дисертација, Београд 2015, 114–124.

на унутрашњем уређењу Велике цркве, братство манастира потресају нова искушења и тешке међусобне размирице.

Наиме, крајем 1794. године дошло је до озбиљних сукоба у манастиру Савина. Архимандриту Инокентију Дабовићу отказала су послушност двојица монаха, Симеон Лучић и Никанор Богетић. Они су 17. октобра 1794. године поднели и писмену молбу ванредном провидуру Котора, жалећи се да им архимандрит не допушта да се хране у манастиру, иако, према њиховом мишљењу, они на то имају право као манастирска сабраћа.³ Побуњени монаси су убрзо протерани из манастира Савина и притворени од стране надлежних млетачких власти, због непоштовања према свом старешини. Калуђер Никанор Богетић,⁴ нешто касније, поново је враћен у манастир под строгим дисциплинским условима, које је морао да прихвати, како из њега не би био трајно одстрањен.⁵ Монах Симеон Лучић није поново примљен у манастир Савина, јер се братство прибојавало нових нереда, а тиме би се знатно угрозио углед и достојанство манастира.⁶ Симеон Лучић се након тога са захтевом обратио надлежним млетачким властима да добије званични документ од митрополита црногорског, којим ће му бити дозвољено да се смести у неки манастир. Овај захтев власти нису примиле с одобравајућим ставом, о чему сведочи документ од 24. јануара 1795.⁷

Окончање овог дуготрајног сукоба у манастиру и званично је потврђено указом ванредног провидура Котора Марка Цорција од 15. маја 1795. године (сл. 1).⁸ Њиме је провидур утврдио извесна правила понашања у манастирској заједници, с нагласком на неприкосновеном поштовању монаха према свом старешини. Овим декретом враћена су коначна стабилност и мир у манастир, а отклоњена је и могућност нових немира. Декрет, уз потпис ванредног провидура Марка Цорција, носи и црвени печат са млетачким лавом. Наводимо га у целини, у оригиналу и преводу.

³ Архив Херцег Новог, *Полијичко-ујравни млетачки архив 1689–1797*, (у даљем тексту АН РУМА), ф. 308, бр. 501(1), 504(2), 505.

⁴ Јеромонах Никанор Богетић рукоположен је за свештеника од стране цетињског митрополита Саве Петровића, 8. децембра 1770. године [Архив манастира Савина (у даљем тексту АМС), *Фасцикла са њовељама*, инв. бр. 139]. Он је заменио Дабовића на месту архимандрита, након његове смрти 12. јуна 1802, те у том статусу остаје све до своје смрти 23. септембра 1723. године [АМС, *Либро оји сарандара* (1742), инв. бр. 38, 31]. Био је веома активан у прибављању дозвола од млетачких власти за подизање нове Велике цркве, а преузео је и положај викара за Боку, по препоруци првог викара – Герасима Зелића, архимандрита манастира Крупе, након разрешења са поменуте дужности (16. новембра 1811) (Г. Зелић, *Жијте*, Будимь 1823, 605–606).

⁵ АМС, *Расујии сјиси* (документ датиран на 23. децембар 1794).

⁶ АН РУМА, ф. 315, бр. 455.

⁷ ("...Intanto debbo confidarle che disperando il Simeon di realizzazione si umiliò alla Carica con instare di venir scortato con pubblico: Foglio al Rev.mo Vescovo dal Montenero, perchè gli sia concesso ricovero in qualche chiostro. Se fu malizioso l'oggetto della supplica, io pure non sono stato tanto dolce di anima nel l'abbaglio. Quindi gli consegnai ben sigillata l'implorata lettera credendo di aver toccato il cielo con il dito, ed invece si accorgerà dell'indole di raccomandazione, che gli è stata ordita..." Sig. Co: Ecc Luigi Dr Burovich, 24. gennaio 1795) (АМС, *Расујии сјиси*).

⁸ АМС, *Фасцикла са њовељама*.

ТЕКСТ ДОКУМЕНТА

Noi Marco Zorzi per la Serenissima Repubblica di Venezia Proveditore Estraordinario di Cattaro, ed Albania colla soprintendenza di Castel Novo e di Budua

Autorizzata questa carica straordinaria della podestà sovrana di soprainendenza alla monastica del Monastero di Savina per l'osservanza degl'Istituti dei Sacromonaci, a ciò con apposite ossequiate Ducali 25 luglio 1776 e 13 settembre 1790 colle quali la Pubblica Sapienza avvoca sotto la immediata sua protezione e stabilisce in pari tempo soggetto e dipendente della cura e vigilanza della carica medesima detto Pio Luogo; intenta la stessa a rimettere nella piena osservanza. Le discipline de'Regolari, che esistono in presente, o saranno accolti in progresso tra que' Sacri Recinti, non che a mantenere la dovuta subordinazione, la pace, e la esemplarità tra quegli individui religiosi, onde rimosso per sempre qualunque interno dissidio, irreverenza ed indisciplina, scandalosamente introdotte e coltivate dal Monaco Simeone Lucich, e per le quali fu dalla autorità di questa carica espulso per sempre dal Monastero medesimo in pena de' suoi trascorsi ed a esempio perenne di chiunque altro osasse per l'avenire d'imitarne le indebite traccie, proceda ogni cosa col dovuto buon ordine e maggior culto di Dio Signore a maggior perfezione de' monaci ed a maggior buon esempio de' fedeli, troviamo opportuno di prescrivere le seguenti misure, providenze e discipline, che dovranno essere immancabilmente osservate.

Li monaci del Monastero di Savina dovranno essere pienamente ubbidienti e subordinati all'Autorità del Riverendissimo Archimandrita, loro Eccellentissimo Superiore, ne potranno in alcun modo, ne in verun tempo dispensarsi dai doveri di rispetto, soggezione e disciplina in tutto ciò che può riguardare la religiosa loro condotta, e per quanto sarà loro precettato dalla volontà del superiore e culto del Signore Iddio, alla modestia ed esemplarità de'monaci al buon esempio de' fedeli, a decoro ed utilità spirituale e temporale del monastero medesimo.

Non ardira mai verun monaco per qualunque motivo sisasi staccarsi dal Veneto Stato, ne por piede in Stato Estero, nemmeno per brevi momenti, senza il permesso della Carica Estraordinaria, a cui per ottenerlo dovranno prodursi di volta in volta, nè sarà loro accordato in verun tempo, se muniti non saranno di Licenza del Reverendissimo Archimandrita; da cui risultare ne possa la verità del bisogno, e la legittimità dei motivi, come pure i di lui assensi.

Non usciranno i monaci dal Monastero pe' propri affari, ne per quelli de Pio Luogo senza chiedere il permesso e la benedizione del loro superiore, dal quale dovranno render conto di se medesimi, ogni volta che considerasse egli prudente di loro chiederlo e dovranno sempre restituirsi al Monastero ad ore competenti, non osando mai pernottare fuori de' recinti del medesimo senza una precisa necessità e senza gli assensi del superiore.

Non potranno mai dispensarsi i religiosi medesimi dall'esercizio delle funzioni ecclesiastiche, ne dal prestarsi ai bisogni ed occorrenze del monastero senza legittimo motivo, quale dovrà essere riconosciuto, ed approvato dall'Autorità del loro Superiore, nè mai di proprio arbitrio o volontà per cui saran sempre considerati inobbedienti e contumaci.

Non oserà mai alcuno de' monaci e ne tampoco i serventi di uscire per qualsivoglia escogitato motivo a causa dai recinti del monasterio in tempo di notte, se non sarà munito di volta in volta di espresso assenso del superiore del luogo, a cui per attenerlo saranno indispensabilmente obbligati di addunno (...) il bisogno, quale dovrà essere grave, urgente, ed istantaneo, e non altrimenti.

Saranno risolutamente obbligati li religiosi tutti, e le persone dipendenti del monastero di usare in ogni occasione, momento e circostanza la dovuta riverenza, rispetto ed ubbidienza verso Reverendissimo Archimandrita loro superiore senza mai mancare minimamente al precettato e necessario rigore di subordinazione il dipendenza, e siccome li monaci anziani preceder devono gl'altri nella esattezza della disciplina ecclesiastica, e nel dover di trattare i meno anziani con fraterna carità, dolcezza e moderazione, così questi saranno tenuti di avere esattamente il dovuto riguardo, e considerazione verso i seniori.

La non mai attesa contravvenzione che taluno osasse fare a qualunque de' sopra esposti Pubblici Comandi, che precedono in consonanza alle Sovrane Massime, darà motivo alla Carica Estraordinaria di adoperare le pene più sensibili a correzione degl'innobbedienti, quali al capo di mancanze recidive, e di saggi ulteriori della loro incorreggibilità saranno espulsi per sempre dal monastero suddetto.

Sarà la presente affissa in situazione addattata del Monastero nelli due idioma italiano ed ilirico onde noto resti sempre ad ognuno il complessivo aggregato di queste utili providenze a deviamiento di qual sia voglia non mai presumibile scandalosa eventualità di disordini evidentemente perniziosi a quella politica organizzazione, che proporzionata ad un regolato impianto deve produrre frutti di esemplarità religiosa e di buona disciplina nell'ordine morale dei monastici istituti. In quorum.

Cattaro, 15 maggio 1795.

Marco Zorzi Prov. Estraord.
Domenico Fabij Canc: Prefettizio, Vice Segretario

ПРЕВОД ДОКУМЕНТА

Ја, Марко Џорџи, наименован од стране пресветле Републике Венеције за ванредног провидура Котора, Албаније, Херцег Новог и Будве

Званично је потврђено моје звање врховног поглавара и надзорника над калуђерима манастира Савина у погледу поштовања правила од стране тога братства, што је и озваничено одговарајућим декретима од 25. јула 1776. и 13. септембра 1790, којима се јавно ставља под непосредну заштиту и истовремено одређује субјекат и службеник који ће бринути и чувати поменуто Свето место; са циљем да се и самом звању поврати пуно поштовање. Дисциплина калуђера, тренутно присутних, као и оних који ће током времена бити прихваћени у окриље манастирских зидина светиње, те да би се одржала неопходна покорност, мир и узорност међу тим религиозним људима и одагнан сваки унутарњи раздор, непоштивање и недисциплина које је скверно завео и подгревао монах Симеон Лучић, због којих је разрешен те дужности и заувек избачен из манастира, те кажњен због почињеног као вечни пример свима онима који би се убудуће усудили да пођу његовим стопама; како би све протекло у доличном реду и уз веће поштовање вере у Господа Бога, како би се калуђери што посвећеније усавршавали и давали што бољи пример верницима, налазимо за сходно да пропишемо следеће мере, правила и наредбе који се морају поштовати без поговора.

Калуђери манастира Савина морају да буду потпуно покорни и подређени ауторитету високоцењеног архимандрита, њиховог благословеног старешине, а ни на који начин и ни у које доба неће моћи да се одрекну своје дужности поштовања, подређености и дисциплине у свему ономе што се тиче њиховог религиозног понашања и у погледу онога што им старешина заповеда и поштовања вере у Господа Бога, скромности и примерности калуђера који служе за узор верницима и доприносе угледу и духовној и световној улози самога манастира.

Ниједан калуђер неће се усудити да се из било којег разлога одвоји од Млетачке републике, нити да ступи у страну државу, чак ни ради кратког боравка, без дозволе ванредног провидура, пред којим ће повремено морати да се појаве да би исту добили. Исто тако им се та дозвола неће издати без сагласности благословеног архимандрита, који ће својом сагласношћу потврдити оправданост такве потребе и легитимност разлога.

Калуђери неће напуштати манастир због сопствених послова, нити због потреба манастира уколико претходно не затраже дозволу и благослов свог надређеног, којем ће полагати рачуне увек када он буде сматрао да је то потребно и када то од њих буде затражио. Мораће да се врате у манастир у одређено време, а неће смети да преноће изван манастира без неке оправдане и изричите потребе и без сагласности надређеног.

Калуђерима неће бити дозвољено да се по свом нахођењу ослобађају својих црквених дужности и обавеза које испуњавају за потребе манастира без оправданог разлога, док ће такав разлог морати да буде признат и одобрен од стране њиховог старешине, а не по њиховој сопственој одлуци или вољи, у којем ће се случају сматрати непослушницима и бунтовницима.

Неће бити допуштено ниједном калуђеру или слуги да из било каквог разлога ноћу напусти зидине манастира уколико није добио сагласност старешине манастира, због чега ће бити обавезни да се скупе (...) ⁹ потреба, која мора бити озбиљна, хитна, неодложна, а не другачија.

Биће строго обавезни сви калуђери, као и сви упосленици манастира да у свакој прилици, тренутку и условима исказују дужно поштовање и послушност према благословеном архимандриту, њиховом старешини и да се никада не оглуше о његова наређења, строгост хијерархије, а старији калуђери ће морати да предњаче у доследности и црквеној дисциплини, а имаће дужност да се према млађима опходе са братским милосрђем, благошћу и одмереношћу, док ће млађи морати са истом мером и уважавањем да се опходе према старијима.

За свако кршење и непоштовање горе наведених наређења, а која су у складу са Врховним начелима државе, представљаће разлог да ванредни провидур оправдано казни прекршиоце да би се поправили, а у случају да поново учине преступ или се покажу као непоправљиви, биће заувек избачени из поменутог манастира.

Ова наредба ће пригодном приликом бити истакнута на видно место у манастиру, на оба језика – италијанском и илирском, како би се сви упознали са наведеним корисним мерама које ће се примењивати уколико дође до неког скандалозног и изненадног случаја нереда, који је очигледно погубан за ту заједницу, док ће њено правилно устројство довести до религиозне примерности, добре дисциплине и моралног реда који треба да владају у манастиру.

У Котору, 15. маја 1795.

Марко Цорци, ванредни провидур
Доменико Фабиј: писар префекта, заменик секретара ¹⁰

⁹ Оштећени део документа због пресавијања.

¹⁰ Превод документа са италијанског језика: Софија Жмирић, дипломирани филолог.

DECREE OF THE PROVVEDITORE EXTRAORDINARIO OF KOTOR
MARCO ZORZI TO THE SAVINA MONASTERY FRATERNITY
(15 MAY 1795)

by

MARINA MATIĆ, PhD
Belgrade, Serbia

SUMMARY: The Decree of the provveditore straordinario of Kotor Marco Zorzi (1795), kept in the Savina Monastery Archive in Boka Kotorska, is an important testimony about the situation in the monastery. We learn about the circumstances, relations and events which marked the life of Savina monastery at the very end of Venetian dominion, as well as the final works on the monastery's Big Church refurbishment (1777–1797). This document resolves a months-long dispute in Savina Monastery between two monks, Simeon Lučić and Nikanor Bogetić, and their archimandrite Inokentije Dabović. In order to finally return peace to the monastery, as well as to prevent possible future conflicts and disputes, with this decree, the extraordinary provveditore set rules to protect the monastic community.

Besides the crisis in the monastery, the Decree also shows the jurisdiction and attitude of Venetian authorities towards Orthodox monasteries and monks, as well as the concrete actions of local authorities in the community by applying appropriate measures, in order to preserve order and peace.

KEYWORDS: Savina Monastery, Boka Kotorska, XVIII century, Marco Zorzi, Venetia

Др АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ

Матица српска

Нови Сад, Србија

ЈУБИЛЕЈ – 120 ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА
СРПСКЕ МУШКЕ ГИМНАЗИЈЕ У БИТОЉУ (1897)
Извештај Петра Р. Косовића о Српској мушкој
гимназији у Битољу
(1911–1912)

САЖЕТАК: У прилогу је историјски извор – Извештај српске гимназије у Битољу за школску 1911/12. годину, који је написао директор Петар Косовић. Извештај датира из последње године рада школе у Османском царству али говори и о почецима њеног рада, дајући статистички преглед броја ученика по годинама и месту рођења. Царском ирадом било је допуштено свим народностима у Царству да отварају школе. Срби у Битољском вилајету, односно српска дипломатија за то се дуго борила. Марта 1897. добијена је дозвола за отварање основне школе, а новембра 1897. и дозвола за рад мушке и женске гимназије у Битољу. Први директор био је Сава Јакић, наставник Богословије у Призрену. То је била четвороразредна нижа гимназија која је директно утицала на повећање броја српских основних школа у Битољском вилајету. Након завршене гимназије ученици су настављали да се школују у српским гимназијама у Скопљу и Солуну. Током рада гимназије у њој је предавало 57 наставника (Коста Ф. Ковачевић, Алекса Јовановић, Јеротије Топаловић, Александар Марић, Григорије Божовић, Петар Косовић, Светозар Томић и др.). Наставници су били просветни али и национални делатници. У Битољу је 1904. формиран одбор „Српска одбрана” који је припремао одбрану Срба од оружаних напада, а наставници гимназије били су творци ове организације. У Битољу је радила и трогодишња Српска женска радничка школа (1897–1910).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Битољ, мушка гимназија, извештај, Петар Р. Косовић, Битољски вилајет, Српски конзулат у Битољу

У Архиву Србије, у Фонду Министарства иностраних дела Краљевине Србије (Политичко-просветном одељењу) налази се Извештај Српске гимназије у Битољу за школску 1911/12.¹ Написао га је директор школе Петар Р.

¹ Архив Србије, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, Политичко-просветно одељење (у даљем тексту АС, МИД ППО), 1912, ред 522, Битољ, 2. јул 1912.

Косовић, 15. јула 1912. године и послао Главном школском tutorству, односно Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Извештај је писан мастилом на 30 страна, формата листа хартије А4. У самом тексту није вршена граматичка интервенција, разрешене су само скраћенице, које су обележене угластим заградама. Извештај представља вредан историјски извор који не говори само о дешавањима у битољској гимназији у последњој школској години 1911/12. у Османском царству, него се осврће и на почетак рада школе.

Писац извештаја, историчар Петар Р. Косовић рођен је у Никшићкој Жупи, 1875. године. Гимназију је похађао у Ваљеву и Шапцу где је и матурирао (1894/95). Студирао је историју и географију на Великој школи у Београду (1895–1899). У Српској гимназији у Скопљу радио је као суплент и професор (1899–1907), био је управник Женске учитељске школе у Скопљу (1906–1907), директор и професор Српске гимназије у Пљевљима (1907–1911), а затим је за потребе службе премештен у Битољ где је био 1911. и 1912. године. Учествовао је у оба балканска рата, а потом се вратио у Битољ на дужност директора гимназије (1913–1914), да би у марту 1914. по сопственој жељи био премештен у Београд. После Првог светског рата кратко је службовао у Београду, затим у Битољу где је био директор гимназије и просветни инспектор за Битољску област. Пензионисан је 1928. као директор Женске гимназије у Скопљу (1928), када се и повукао на своје имање у Трнову код Битоља где се бавио пољопривредом. Као члан Народне радикалне странке на изборима 1935. изабран је за народног посланика у Битољском срезу. Преминуо је у Београду, 25. априла 1948.

Битољ је у војничком, политичком, административном и трговинском погледу био најважнији град у целој унутрашњости јужног европског Османског царства. Био је седиште конзулата многих држава. На територији Битољског вилајета укрштали су се не само интереси великих сила, него и околних балканских држава које су све више заостравале међусобну борбу за јачање политичког и културног утицаја у појединим деловима Османског царства. Македонско питање било је веома важно спољнополитичко питање за Србију, Грчку и Бугарску, а у мањој мери и за Румунију. Због тога је на територији овог вилајета најјасније испољен оштар сукоб њихових интереса, подгреван и подстицан од стране великих сила.²

Крајем 19. века Срби у Битољском вилајету нису имали своју митрополију, нису имали признат ранг милета, под својим националним именом нису били уписани у државне пописне листе, нити су имали представнике у Синоду Битољске и Охридске митрополије, ни у вилајетском мецлису.³ Краљевина Србија усмерила је своју спољну политику крајем 19. века на заштиту али и ослобођењу својих сународника у Османском царству. У склопу те политике, априла 1889, у Битољу је отворен конзулат Краљевине Србије.⁴ Срби су неуспешно више пута покушавали да отворе школу. Тек је султан Абдул Хамид II био приморан да априла 1897. изда ираду и дозволи да се отворе српске

² Јован Хацивасиљевић, „Град Битољ”, *Брасиво*, Београд 1911, књ. 14, 222.

³ Владимир Стојанчевић, „Политичке и црквено-школске прилике код становништва српске националности у Битољском вилајету почетком 20. века”, *Вардарски зборник*, бр. 1, Београд 1999.

⁴ Славенко Терзић, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)”, *Историјски часопис*, књ. LVII, 2008, 327–342.

школе у свим местима Солунског и Битољског вилајета где се за то поднесу уредне молбе.⁵ Срби су искористили повољну прилику и исте године тражили дозволу за отварање једне више школе у Битољу. Српска мушка гимназија и Женска домаћичко-раденичка школа добиле су дозволу за рад (русет наме) 7. новембра 1897. Школа је носила назив „приватна школа нарочито за учење и предавање српског језика” као четвороразредна гимназија интернатског типа. Оснивач школе и одговорни управитељ те ниже гимназије био је турски поданик из Битоља Михаило Хаципоповић⁶. За директора гимназије био је постављен такође турски поданик Сава Јакић⁷, наставник Призренске богословије. Плате и све трошкове школе финансирао је Краљевина Србија, преко српског конзулата у Битољу.⁸ Школа је била интернатског типа, у мушкој гимназији било је 54 интерна ученика, а у Женској раденичкој школи 23 ученице. Осим интерних било је и екстерних ђака: 10 у мушкој и 13 у женској. Исто дана када је добијена дозвола, почео је рад у гимназији.⁹

За Србе је отварање ниже Српске гимназије у Битољу значило прекретницу у просветном погледу у целом Битољском вилајету. Само њено постојање представљало је погодно тле за отварање основних школа широм вилајета. Већ децембра 1897. године радиле су 22 школе, од којих 16 мушких и шест

⁵ Народна библиотека Србије, Посебне збирке, Рукописи, НБС, ПЗ, Р 413/VI/77, Београд, 13. април 1897.

⁶ Михаило Хаципоповић, трговац, власник школе (Србац, Битољска каза, ? – Битољ, 17. мај 1907). Основну писменост учио је код учитеља Димитрија Зинзифова (1859–1862). Бавио се трговином. Блиско је сарађивао са српским конзулатом у Битољу. Децембра 1896, као председник Српске црквене општине у Битољу, писмом се обратио валији с молбом да отвори српску школу. Као имућан трговац саградио је све мостове од Јерина до Солунског друма, на шта је подсетио и валију како би доказао да има материјална средства и да сам може да издржава школу. Захваљујући њему отворена је прво основна а касније и нижа Српска мушка гимназија. Хаципоповић је био номинални власник школа које је финансирао Краљевина Србија. Када Конзулат у Битољу није поседовао довољно материјалних средстава, Хаципоповић је плаћао кирије за школу, а средства су му накондно враћали. Када је Централни комитет БМОРО-а одлучио да преузме терористичке мере против српских делатника у Битољском вилајету, био је једна од првих жртава. Нападнут је 25. октобра 1897. Након тешког рањавања, ипак је преживео. Десет година касније Бугари су ипак успели у својој намери – убили су га на сред улице (Урош Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902, Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902”, *Српске студије* 4, 2013).

⁷ Сава Јакић, професор, директор (Призрен, 1858 – Београд, 6. XI 1945). Основну школу и трогодишњу богословију завршио је у Призрену (1876). Школовање је наставио у Николајеву у Русији где је завршио реалну гимназију. На Природно-математичком факултету у Женеви завршио је три године студија. Због оскудних финансијских средстава прекинуо је школовање (1887). По повратку у Призрен постављен је за наставника Богословије (1887–1888), да би потом опет наставио студије у Женеви. У Призренску богословију поново се враћа као предавач (1892–1893, 1895–1897). Нако тога радио је у мушкој гимназији у Крагујевцу (1894) и гимназији у Пироту (1895), да би потом био постављен за директора Српске мушке гимназије у Битољу (1897–1899). Био је директор Домаћичко-раденичке школе у Битољу (1899–1903), наставник учитељске школе у Скопљу (1904–1907) и управник Ниже трговачке школе у Призрену (1907–1912). А. Марковић Новаков, *Српска православна богословија у Призрену 1871–1890*, Ниш 2011, 208–209.

⁸ АС, МИД ППО, 1899, ред 662, Битољ, 26. септембар 1899.

⁹ Александра Новаков, „Српска мушка гимназија у Битољу (1897–1912)”, у: *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Ниш 2014, 109–137.

женских, са 1.147 мушке и женске деце, 27 учитеља и 11 учитељица, док је још 14 учитеља чекало дозволу царских власти за отварање школе.¹⁰ Године 1910. постојале су мушке и женске основне школе у 55 места Битољског вилајета. Српска гимназија у Битољу је настављала да школује ученике који су завршили основну школу широм вилајета. Због те чињенице многи родитељи су се опредељивали за основне школе на српском језику и на тај начин спречавана је бугаризација и грецизација омладине.

Прве године рада ниже гимназије било је 64 ученика (само у првом разреду), а последње године рада у Османском царству 1912. у сва четири разреда било је 87 ученика. Ученици су настављали своје школовање у Богословији у Призрену, Учитељској школи у Скопљу, Српској гимназији „Дом науке” у Солуну или су упућивани на занат. Као и у другим српским средњим школама у Османском царству, често су се мењали наставници и директори гимназије, а недостајали су стручни наставници за поједине предмете. По образовању предавачи су углавном имали завршену Велику школу у Београду, мада је међу њима било и оних који су завршили ниже школе, посебно међу наставницима турског језика.

Директор школе био је и старешина свих основних школа у целом вилајету и њихов посредник код конзулата и меарифата, а наставници су били просветни инспектори за Битољско подручје. Ови просветни радници били су прави национални радници и више од тога. Како би одбранили српски живот од све учесталијих убистава, априла 1904. године у Битољу је основан тајни одбор (четнички) чији је идејни творац био Алекса Јовановић Коца, професор гимназије. Неко време на његовом челу био је директор гимназије Јеротије Топаловић. Задатак овог одбора био је да организује српска села у вилајету, да образује оружане сеоске и среске чете итд. Одбор је на самом почетку имао успеха, а највећу помоћ пружили су му просветни радници.

Директори су били познати национални, просветни и научни радници: Сава Јакић, Коста Ф. Ковачевић¹¹, Михаило Питовић¹², Јеротије Топаловић¹³,

¹⁰ Јован Пејин, „О Обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године”, *Вардарски зборник*, 1, Београд, 1999, 323–326.

¹¹ Коста Ф. Ковачевић, географ, професор и директор гимназије (Београд, 27. април 1862 – Београд, 24. август 1903). Основну школу, гимназију и Историјско-филолошки одсек Филозофског факултета Велике школе завршио је у Београду. По струци је био географ. Службовао је у Нижој гимназији у Параћину (1884), Зајечару (1886–1888) и Крагујевцу (1889). На стручном усавршавању у Бечу боравио је 1892, а затим је предавао у Трећој београдској гимназији. Професор Прве мушке гимназије био је 1893, а затим предавач у Лозници и Београду, и у Другој мушкој гимназији (1894–1897) и Државној трговачкој школи. Дужност директора српских гимназија обављао је у Скопљу (1897–1899), Битољу (1899–1901) и Солуну (1901–1903).

¹² Михаило Питовић, професор и директор (Битољ, 1868 – Београд, 11. септембар 1945). Завршио је бугарску гимназију у Солуну. Као питомац Друштва Светог Саве 1888. уписао је Природно-математички факултет Велике школе у Београду. Српска влада га је 1892. послала као студента четврте године у Цариград за учитеља српске основне школе. Био је наставник Српске гимназије у Цариграду до 1898, у Битољу наставник и директор 1898–1904, а од априла 1904. до 1910. у Солуну, где је био и надзорник основних школа. Наставник у Призрену био је од 1910. до 1912, а професор Више женске школе у Крагујевцу 1914. године.

¹³ Јеротије Топаловић, професор и директор (Брђани, 7. март 1870 – Маљен, 11. новембар 1914). Матурирао је у Првој београдској гимназији 1888. године. Завршио је филозофију. Био је предавач у Смедеревској нижој гимназији (1895–1896), у Трећој гимназији у Београду (1894), професор Лесковачке гимназије (1894–1898). Предавао је математику, геометрију и биологи-

Светозар Томић¹⁴, Аранђел Ст. Јотић¹⁵, Петар Косовић. Међу наставницима је такође било важних личности: књижевник Григорије Божовић, писац и национални радник Алекса Јовановић Коца, директори средњих школа Александар Марић, Владислав Нешковић и Јован Продановић, национални радник Глигорије Џамбазовић, педагог Ђорђе Стајић, физичар Ђорђе Стојановић, начелник министарства Јован Михаиловић, државни саветник Лазар Јанкуловић, филозоф и социјалиста Љубомир Јовчић, публициста Петар Лешњаревић, математичар Риста Карликовић, народни посланик и председник општине Риста Скакаљевић, национални радник и публициста Стеван Симић, писац Тодор Боровњак.¹⁶

У даљем тексту прилажемо извештај у целини.

ју у Крагујевачкој гимназији. Био је оснивач гимнастичког друштва у Крагујевцу. Наставник гимназије у Солуну од 1901. до 1905. када је премештен у Битољску гимназију где је био директор (1905–1907). Био је директор и професор математичке гимназије и приватне женске гимназије, управник Недељне празничне трговачко-занатске школе у Лесковцу (1907–1912), те професор гимназије и управник Занатске школе 1910–1912. и 1914. Био је председник соколског друштва. Погинуо је у Првом светском рату као резервни поручник.

¹⁴ Светозар Томић, професор, историчар, етнограф и географ (Превиш код Никшића, 30. март 1872? – Београд, 21. мај 1954). Основну школу завршио је у Шавнику, а нижу гимназију похађао на Цетињу и у Сремским Карловцима. Више разреде завршио је у Београду (1894). Студирао је на Великој школи и завршио Историјско-географски одсек (1898). Био је професор (1898–1903) и заступник директора гимназије у Скопљу (1903–1904), Битољу (1904–1905) и професор у Солуну (1905–1906), богословији у Београду (1907–1912), инспектор Министарства просвете за Косовску област (1913–1921), те директор Треће мушке гимназије у Београду (1921–1930). Именован је 1930. за члана Државног савета и сенатора 1932. године. Писао је антропогеографске, историјске и етнографске радове.

¹⁵ Аранђел Ст. Јотић, професор и преводилац (Неготин, 22. фебруар 1869 – Алексинац, 18. април 1928). Након основне школе (1879) и ниже гимназије у Неготину, матуре у Зајечару (1888), на Великој школи у Београду завршио је српски и француски језик (1888–1892). Кратко је службовао као суплент у Ваљевској гимназији, потом у Нишкој, па у приватној неготинској гимназији. Био је суплент Српске гимназије у Солуну (1902–1907), заступник директора Српске мушке гимназије у Битољу (1907–1908) и директор (1908–1911). Потом је враћен у Ниш за професора и директора женске гимназије. У Првом светском рату пролазаше албанску голготу стигао је у Француску, и у Сент Етијену, Лоргу и Ници био предавач српској деци. По повратку у Ниш обновио је рад тамошње мушке гимназије. Године 1922. прешао је у Алексинац, где је основао пуну гимназију и био њен директор.

¹⁶ Александар Новаков, *Сјубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд, 2017.

Српска Мушка Гимнасија
Бр. 28
2. јул 1912.
У Битољу.

Извештај

Српске гимназије у Битољу за школ[ску] 1911–1912 год[ину]
Главном Школ[ском] Туторству

Част ми је поднети извештај о раду у Српској Гимназији у Битољу за
школ[ску] 1911–1912. год[ину]

I Наставничко особље

а. Промене у току школске године

а. Постављења

1. Петар Лешњаревић¹⁷, професор Српске Гимназије у Скопљу, премештен је актом Гл[авног] Школ[ског] Туторства од 8. октобра¹⁸ 1911, ппбр. 6048, за наставника ове гимназије. Стигао је на дужност 24. октобра.
2. Ахмет Фикри и Мехмед Зеки, први чиновник оvd[ашњег] ућумата¹⁹, а други настав[ник] оvd[ашње] турске идадије, постављени су од наше месне, школске власти, а по одобрењу Врховног Школ[ског] Туторства за хонорарне наставнике тур[ског] језика с тим да сваки од њих узме по 8 часова недељно. Хонорар је по 2 ½ лире тур[ске] месечно а почели су рад 23. октобра.
3. Караника, учитељ музике и певања у оvd[ашњој] влашкој гимназији, постављен је од наше месне, школ[ске] власти, а по одобрењу Вр[ховног] Школ[ског] Туторства за хонорарног наставника музике и певања са 9 часова недељног рада и хонораром од 5 наполеона месечно. Отпочео је рад 1. новембра.
4. Ст[еван] Антонијевић²⁰, учитељ у Ресну, упућен је, у оскудици стручног наставника, да предаје веронауку у гимназији. Стигао је на дужност и отпочео рад тек 15. марта.

¹⁷ Петар Лешњаревић, професор и публициста (Грица, Корчански округ, Македонија, 1877 – Београд, 20. јануар 1945). Похађао је Ваљевску гимназију као благодетанац (1892–1895). Матурирао је у Другој београдској гимназији 1895/96. Завршио је Лингвистичко-литерарни одсек Филозофског факултета 1899. Био је суплент гимназије у Битољу (1901–1905, 1911–1912), Пљевљима (1905–1907), професор Мушке гимназије у Скопљу (1906, 1910–1911) и гимназије у Солуну (1907–1910). Професорски испит положио је у Београду школске 1906/07. После Првог светског рата био је директор гимназије у Битољу и члан Главног надзорног одбора Црвеног крста (1929–1934). Био је председник Битољске општине. Писао је чланке о просветним приликама у Србији и Турској, преводио дела Софокла, писао приказе и уређивао прилоге из јужних покрајина. Објављивао је у *Босанској вили*, *Вардару* и *Бранковом колу*. Његово право име је Петар Љешњар. Конзул Димитрије Боди говорио је да је православни Арбанас. Петар је говорио француски, грчки, албански и турски језик.

¹⁸ Сви датуми у Извештају су по старом календару а у пропратном тексту по новом.

¹⁹ Ућумат је зграда у којој су смештени турски органи власти.

²⁰ Стеван Антонијевић родом је из Пљевља. Учио је богословију у Призрену. Радио је као учитељ у Новој Вароши (1896/97) и Прибоју (1897–1899).

5. Лазар Јанкуловић²¹, председник месног Вил[ајетског] Пр[осветног] Одбора, пошто је дао оставку на тај положај, упућен је на рад у гимназију. Отпочео је радити 5. априла.

в. Премештаји

1. Мехмед Зеки, хонор[арни] наст[авник] тур[ског] језика, премештен у Дебар 18. јануара и тиме престао бити наш службеник. Његове часове уз његов хонорар примио је од тада Ахмет Фикри, други хонор[арни] наставник у нашој школи.
2. Никола Ђурђевић, економ, упућен је привремено да врши учитељску дужност у Ресну, у оскудици другог учитеља, на место Ст[евана] Антонијевића, који је упућен у гимназију да предаје веронауку и да привремено врши економску дужност. Ђурђевић је напустио свој рад у гимназији, као економ, 15. марта.
3. Јован Продановић²², професор и васпитач, постављен је за заступника председника Вил[ајетског] Прос[ветног] Одбора и ослобођен од рада у гимназији 5. априла.

г. Повишице

1. Петру Косовићу, директору, повећан је директорски додатак, почев од 1. јануара 1912. г[одине].
2. Петру Лешњаревићу, професору, дата је од 1. јануара ове год[ине] друга повишица плате.

²¹ Лазар Јанкуловић, професор и државни саветник (Волковија код Тетова, 8. јун 1881 – Београд, 13. април 1949). Завршио је гимназију, виши течајни испит Српске гимназије у Цариграду (1901) и Велику школу у Београду (1901/1905). Био је суплент битолске Српске гимназије (1905/06–1906/07, 1911–1912), наставник у Солуну (1907), Пљевљима (1907/8) и Скопљу (1908–1910, 1912–1913). Био је председник Вилајетског одбора у Битољу али је на ту функцију поднео оставку марта 1912. Био је на челу битолске организације као приврженик Младотурака а 1912. године опозициони кандидат у Скопљу за турски парламент. Писао је српском конзулу у Скопљу: „Ново стање у Турској створило је потребу да и наставници не само због школе него у оскудици других људи и због ваншколских послова знају турски језик”. Решио је да учи турски језик и тражио једногодишње одсуство да у Цариграду учи језик. Тада је био професор Скопске гимназије. За време Првог светског рата у Српској гимназији у Ници предавао је математику и нацртну геометрију. Између два рата био је државни саветник.

²² Јован Продановић, професор и национални радник (Ђевђелија, 15. јун 1881 – Београд, 24. фебруар 1942). Основну школу завршио је у Солуну 1894/95, седми разред и виши течајни испит у Српској гимназији у Цариграду 1901/02. Био је постављен за учитеља у Ђевђелији. Школовање је наставио на Великој школи у Београду (1903–1907). Био је суплент Српске гимназије „Дом науке” у Солуну (1907–1908). На Конференцији Срба Солуњана, за време Младотурске револуције, изабран је за члана Вилајетског просветног одбора у Солуну. За потребу службе постављен је за суплента Српске мушке гимназије у Битољу новембра 1908. Предавао је математику и физику. Професорски испит положио је 1909. године. Као представник Српске мушке гимназије у Битољу изабран је за члана Црквено-школске општине у Битољу. Постављен је за заступника председника Вилајетског просветног одбора у Битољу и ослобођен је од рада у гимназији 18. априла 1912. Током 1913. године поново почиње да предаје у гимназији. Био је директор и професор Државне реалне гимназије у Битољу (1932, 1941). Од 1937. члан је масонске ложе „Косово” и повереник Главног одбора Друштва Светог Саве. Одликован је Орденом Светог Саве V и IV степена и Југословенском круном IV степена (АС, Железник, Персонални досије, F – L, 22).

б. Стање на крају школске године

1. Петар Р. Косовић, директор 13 год[ина] службе; предавао је Српску историју у III и IV раз[реду] са по 3 часа, свега 16 часова недељно.
2. Коста Лозанић²³, професор, 17 год[ина] службе; предавао је географију у I, II, III и IV, у првом и четвртом са по 3, у другом и трећем са по 2 часа; Срп[ски] језик у I раз. са 6 часова: свега 16 часова недељно. Био је раз[редни] стар[ешина] у II раз[реду].
3. Петар Лешњаревић, професор 11 год[ина] службе; предавао је срп[ски] језик у II са пет и у IV са 4 часа; франц[уски] језик у III и IV раз[реда] са по три часа; свега 15 часова недељно. Био је васпитач, деловођа, књижничар и раз[редни] старешина IV раз[реда].
4. Лазар Јанкуловић, професор, 7 год[ине] службе; предавао је математику у свима разредима са по 4 часа; свега 16 часова недељно. Био је раз[редни] старешина I раз[реда].
5. Ламбро Тозијевић²⁴, суплент 5 год[ина] службе, предавао је физику и хемију у III и IV раз[реду] са по 3 часа, јестаственицу у I и II са по 2 часа, Срп[ски] језик у III са 4 часа: свега 14 часова био је раз[редни] старешина III раз[реда].
6. Стеван Антонијевић, учитељ, 17 год[ине] службе; предавао је веронауку у свима разредима са по 2 часа: свега 8 часова. Вршио је дужност школског економа.
7. Ахмет Фикфи, хонор[арни] наставник, предавао је турски језик у свима разредима са по 4 часа: свега 16 часова.
8. Тодор Грујић²⁵, учитељ цртања, 9 год[ина] службе; предавао је цртање у свима разредима са по 2 часа и лепо писање у I и I раз[реду] са по 2 часа: свега 12 часова.
9. Караника, хонор[арни] настав[ник] Предавао је свирање и певање у свима раз[редима]: свега 9 часова недељно.
10. Доктор Ј. Димитријадис, био је школ[ски] лекар.

²³ Коста Лозанић рођен је у селу Лопатице у близини Битоља. Грчку гимназију завршио је у Битољу. Конзул у Битољу Димитрије Боди изаслао га је у Београд 1890, где се школовао као питомац српске владе. Завршио је и Историјско-филолошки одсек Велике школе у Београду 1894. године. Професорски испит положио је у Београду 1910. године. Био је наставник богословије у Призрену (1894/95–1897/98), наставник у Српској гимназији у Битољу (1898–1912), гимназији у Лесковцу (1913–1914) и у Битољу од јануара 1914. Био је председник Црквене општине у Битољу.

²⁴ Ламбро Тозијевић рођен је 1883. у Ресну код Битоља. Завршио је Српску гимназију у Цариграду и положио виши течајни испит (1895–1902). Велику школу у Београду уписао је 1903. Као студент оптужен је за планирање и организовање побуне против турских власти те је служио казну у турском затвору од августа 1906. до марта 1907. Окривљен је за то што је за време распуста агитовао у корист ослобађања од Турака. То је тзв. Бугарска афера јер су у томе учествовали и Бугари. Када је завршио факултет постављен је за наставника Српске гимназије у Пљевљима (1908/09–1909/10). Био је и наставник у Прилепу (1910/11) и Битољу (1911/12). Након ослобођења радио је у Прилепској гимназији.

²⁵ Тодор Грујић рођен је у Битољу. Завршио је четири разреда гимназије и сликарску школу Вукановић у Београду. Положио је државни испит за учитеља вештина. Био је учитељ вештина у Српској мушкој гимназији у Битољу (1909–1912) и Прилепу (1913–1914). За време Првог светског рата студирао је у Паризу. Био је наставник Лесковачке гимназије (1920–1938).

II Промене у подели предмета вршене у току године

Прва подела предмета на наставнике извршена је на седници настав[ничког] савета од 16. октобра 1911. г[одине] По тој подели одређено је да предају:

1. Петар Косовић, директор, историју у III и IV раз[реду] свега 6 часова недељно.
2. Коста Лозанић, професор, географију у свима раз[редима] и срп[ски] јез[ик] у I раз[реду]. Свега 16 часова.
3. Јован Продановић, професор, математику у свима раз[редима] [Свега] 16 [часова].
4. Л[амбра] Тозијевић, суплент: физику – хемију у III и IV раз[реду] јестаст[веницу] у I и II, срп[ски] језик у III. [Свега] 14 [часова].
5. Т[одор] Грујић, цртање и писање у свима разредима. [Свега] 12 [часова].

Веронаука и Турски језик и певање нису имали у овом времену још постављене наставнике, али су унети у распоред. У брзо после овог постављени су као хонорар[ни] наставници за тур[ски] језик Ахмет Фикри и Мехмед Зеки, а нешто доцније за учитеља певања и музике Караника, учитељ певања у влашкој гимназији. Веронаука је остала без наставника све до 15. марта.

Друга подела предмета извршена је на седници наставничкој од 15. марта 1912. у толико што је веронауку добио да предаје Антонјевић, што је математика у I раз[реду] одузета г. Продановићу, да би му се олакшало због рада у В[илајетском] Пр[осветном] Одбору и додељена г. Тозијевићу, од овога одузета јестаственица у I раз[реду] и њу је примио директор. По тој подели Косовић је имао 8 часова, Продановић 12 а Тозијевић 16 часова.

Трећа подела извршена је 5. априла у томе што је Продановић ослобођен рада а предавања математике у свима разредима предузео место њега г. Л[азар] Јанкуловић, што је предавање јестаственице у I раз[реду] опет враћено г. Л[амбри] Тозијевићу. Ово је била последња подела.

III Школски летопис

а) Важнији догађаји у школи

Школска 1911–1912 година отпочела је 1. октобра. Због колере, која је целог лета беснила у Битољу, месна школска власт није дозвољавала да се раније школе отворе.

Октобра 11. на седници наставничког савета извршен је пријем нових ученика.

Октобра 12. полагаани су разредни испити. За тај испит пријавило се свега 4 ученика и сви су га положили.

Октобра 13. 14. и 15. полагаани су пријемни испити. Сви пријављени ученици положили су га.²⁶

Октобра 16. било је призивање Св[етог] духа.

Октобра 17. отпочета су редовна предавања.

²⁶ Школске 1902/03. године уведени су пријемни испити. Полагао се српски језик, математика и земљопис. За упис у школу била је потребна крштеница и лекарско уверења да је ученик здрав.

Октобра 18. стигли су 14 ученика другог и трећег раредa упућених по наредби Врх[овног] школ[ског] Титорства, из скопске у битолску гимназију, због великог броја ђака у првој и недовољног у другој.

Октобра 27. упућени су и Прилеп 14 ученика уписаних и I раз[ред] наше гимназије да тамо уче тај разред, пошто тамошња наша једноразредна гимназија није могла добити довољно ђака из места и околине.

Новембра 17. није школа радила стога што је тога дана био бајрам, те је директор са наставницима ишао на честитање у ућумат и на друга места.

Децембра 24. после подне ишли су ученици у бадњаке, у вече свечано полагање бадњака у присуству свију ученика, наставника, идадијенаца и многих гостију. Директор држао говор о значају српских обичаја и о дужности да се чувају.

Децембра 25. прослављен је Божић најсвечаније.²⁷ На ручку са ученицима били идадијанци²⁸ и сви Срби војници овд[ашњег] гарнизона.²⁹

Јануара 1. у гимназији заједнички ручак свију наставника и ученика, идадијенаца и војника Срба и других гостију.

Јануара 11, 12. и 13. нису држата предавања због припрема за прославу Св. Саве.

Јануара 14. прослављен је Св. Сава.³⁰ Пре подне служба у цркви, чинодејствовао митрополит грчки са свештеницима; после цркве: водоосвећење, декламације и певање у школи. Говорио је директор о Св. Сави. Увече забава са игранком. Наши ученици из идадије престављали су „Кир Јању”.

Фебруара 3. после подне изашли су наставници и ученици у поље на излет.

Марта 14. био је царски дан. Предавања нису држата а директор и наставници ишли су у ућумат да честитају.

Априла 23. на Ђурђевдан, наставници и ученици, конзул и други чинов[ници] овд[ашњег] Срп[ског] Конзулата, учитељи и други грађани ишли су у манастир Христофор на „Ђурђевдански уранак”.

²⁷ Школе су празновале све хришћанске празнике. У Српској мушкој гимназији Бадње вече се прослављало свечано. Рано ујутру полагали би бадњак, певали песме по српском обичају, а увече је била приређена заједничка свечана вечера. Гимназија је организовала Ђурђевдански уранак, заједнички је прослављала Ускрс, Дан Светих Ђирила и Методија, Спасовдан, Видовдан и остале празнике и на тај начин уздизала српски дух.

²⁸ Идадијанци су ученици Срби који су похађали турску идадију, потпуну седморазредну гимназију. По наставном плану потпуне гимназије предавали су се следећи предмети: арапски језик, аритметика, веронаука, географија, геометрија, грађанске поуке, грчки, економија, законодавство, алгебра, историја, јестаственица, књиговодство, космографија, персијски језик, писање, познавање природе, турски језик, физика, француски језик, хемија, хигијена и цртање.

²⁹ Након Младотурске револуције Срби су били заступљени у турској војсци.

³⁰ Прослава Дана Светог Саве у Османском царству био је посебан догађај и као вид српске народне саборности, неговање традиције и српске културе. Први пут су битолски Срби те године када је почела са радом Српска мушка гимназија 1897/98. свечано прославили Дан Светог Саве. Прославе су започињали химном султану и химном Светом Сави. Свештеник би освештао водицу и резао славски колач. Сваке године се мењао домаћин славе. Прве године био је Михаило Хаџипоповић. Управа школе је пре прославе бирали одбор који је имао задатак да што свечаније припреми светосавску прославу. Присуствовали су представници страних конзулата и турских власти. Ученици су декламовали песме. Директор школе држао је пригодну беседу. Увече је била игранка у школској сали где су се свирале и певале српске песме, играла се српска кола и приказивали позоришни комади. Приход од забаве добијале су српске школе.

Априла 25. после подне, директор, наставници и ученици, по наредби из меарафита, ишли су, као и све друге школе да дочекају министра унутрашњих дела Хаџи Адилу, на повратку из Арнаутлука.

Маја 4. изашли су наставници и ученици, опет по наредби, на овд[ашњу] железничку станицу, да испрате министра Хаџи Адилу.

Маја 11. на Св. Кирила и Методија, наставници и ученици, конзул и чиновници Овд[ашњег] Срп[ског] Конзулата, учитеља и неколико грађана ишли су на излет у манастир Христофор.

Маја 19. завршена су предавања у гимназији, у свим разредима.

Маја 21. прочитана је ученицима класификација и распуштени су да иду кућама, сем ученика IV разреда који су остали да полажу нижи течајни испит. Директор је том приликом и у присуству гостију држао говор о раду и владању ученика за време ферија. Том приликом подељене су награде одличним и врло добрим ученицима.

Маја 22. 24. 26. 28. и 30. полагао је течајни испит.

Јуна 1. саопштен је ученицима резултат течајног испита, подељена награда, у присуству гостију, и ученици распуштени кући. Том приликом директор је држао пригодан говор.

Јуна 15. на Видовдан, стигло је у Битољ 5 наставника и 18 ученика југоинске гимназије у Србији, на повратку из Солуна и Св. Горе. Ученици су и наставници примљени на преноћиште у интерант гимназиски. Сутра дан су отпутовали за Прилеп и Велес а даље у Србију.

б. Важније Одлуке настав[ничког] Савета

1. На седници од 11. октобра, извршен је пријем нових ученика.
2. На седници од 16. октобра, извршена је подела предмета на наставнике, одређене разредне старешине, донета одлука да се у пансионат не могу примати они ученици из Битоља, који понављају разред.
3. На седници од 20. октобра, а према реферату директоровом, одузето је благодетење Анастасу Јанићијевићу из Крушева, свршеном ученику IV разреда наше гимназ[ије] и нашем питомцу.
4. На седници од 25. октобра, примљени су у нашу гимназију неки ученици, који су дошли из бугар[ске] гимназије. Изабрат је за деловођу г. Петар Лешњаревић, професор. Одређени су ученици који ће се упутити у први раз[ред] прилепске гимназије.
5. На седници од 29. децембра, изабрат је одбор од наставника, учитеља и грађана који ће се бринути и припремати све што треба за прославу Св. Саве. Изабрат је за књижничара г. Петар Лешњаревић, професор.
6. На седници од 3. јануара реферисала су разредна већа о раду за прво тромесечје. Примљени су извештаји раз[редних] већа и решено о мерама које треба предузети против слабих ученика.
7. На седници од 15. марта извршена је нова подела предмета на наставнике (делимична).
8. На седници од 5. априла саслушани су и примљени извештаји раз[редних] већа за друго тромесечје, решавано о мерама, које треба предузети против слабих ученика и о томе донете одлуке. Извршена је

нова (делимична) подела предмета, на наставнике услед доласка г. Јанкуловића.

9. На седници од 1. маја донете су одлуке: кад треба да се заврши предавања за ову школ[ску] годину, да се прочита класификација и распусте ученици. Утврђен је распоред за течајни испит.
10. На седници од 20. маја саслушани су и примљени извештаји разр[едних] већа, изведена класификација ученика и одређено који ће се ученици и каквим наградама наградити.
11. На седници од 31. маја саслушан је реферат испитне комисије о резултатима са течајног испита.³¹ Одлучено је да се предложи старијој власти куд и у коју школу треба упутити поједине ученике ове школе што су положили течајни испит. Одређена је награда деловођи за ову школ[ску] годину.

IV Научна средства

а) научне збирке

У гимназији постоје:

1. географски кабинет, којим рукује г. Коста Лозанић, професор. Кабинет овај располаже са најпотребнијим картама географским, али је далеко од тога да има све што је потребно за успешно предавање нарочито опште географије (физичке).
2. физичко-хемијски кабинет, којим рукује г. Ј[амбра] Тозијевић, доста је добро снабдевен са физичким и хемиским апаратима и хемикалијама, и ако се не може рећи да је потпун. У рукама стручног и вредног наставника ово што кабинет има довољно је да се и физика и хемија са успехом може предавати. Међутим од свега тога, од тих апарата нема никакве користи, као ни од самих тих наука, ако их предаје нестручан и неспреман наставник као што је то случај био у овој години (јер је г. Тозијевић по струци математичар).
- 3) зоолошки – бот[анички] кабинет такође је прилично снабдевен и њим је руковао г. Тозијевић!

Историски кабинет и не постоји.

Збирком модела и прегледа за цртање руковао је г. Т[одор] Грујић. Збирка је ова доста оскудна нарочито с погледом на савремене захтеве за предавање цртања.

б. Књижница

У гимназији постоји наставничка књижница са доста великим бројем разних дела (око 1200 свезака). По садржини својој књиге њене могле би се поделити у ове групе:

- 1) Књиге научне садржине: историјско-филолошка (највећа) природњачка и математичка (најмања)

³¹ Према закону о средњим школама одржавао се нижи течајни испит. Чланови комисије били су професори. Ученици су полагали математику, српски и француски језик. Професорски савет се бавио питањима о даљем школовању оних ученика који су завршили четврти разред.

- 2) Политичке расправе
- 3) Белетристичка (скоро половина целокуп[ног] броја књига)
- 4) Издања Срп[ске] Краљ[евске] академије (Гласови и Споменици)
- 5) Књига Срп[ске] Књиж[евне] Задруге
- 6) Летопис Матице Српске
- 7) Часописи (Срп[ски] Књиж[евни] Гласник, Дело, Прос[ветни] гласник, Наставник)

Од главне књижнице издвојен је један део за то подесан и од њега образована ђачка књижница, намењена ђацима.

Књижничар је у овој години био г. П[етар] Лешњаревић, професор.

Докле су наставници мало књига тражили и читали, дотле су ученици били далеко ревноснији и прочитали велики број књига.

У току ове године није приновљено ништа, јер није било за то средстава.

Школски фонд који би могао за то послужити, и који је износио, како сам чуо, око 2000 дин[ара] придигао је бивши директор г. Јотић, не оставивши од њега ни једне паре, нити какве књиге или забелешке, да се зна колики је био!

V Учбеници

У току ове школ[ске] године употребљени су ови учбеници:

1. Наука хришћанска. – у I раз[реду]: Свештена Историја Ст[арог] Завета од Козирова, у II раз[реду]: Свешт[ена] Ист[орија] Нов[ог] Завета од Козирова; у III раз[реду]: Црквено обрадословље од арх[имандрита] Фирмилијана³²; у IV раз[реду]: Хришћ[ански] катихизис од Ј[еврема] Илића.³³
2. Српски језик. – у I, II и III раз[реду] Срп[ске] Граматике од Љ[убомира] Стојановића³⁴; у IV р[азреду] Српска Синтакса од Ил[ије] Лалевића³⁵. У свим разредима употребљене су Срп[ске] Читанке од [Милана] Шевића.³⁶
3. Турски језик. – у I раз[реду] Турски Буквар од Хаџи Ристића и Елезовића³⁷. У осталим разредима употребљени су тур[ске] граматике и читанке које се употребљавају у овд[ашњој] тур[ској] идадији.
4. Франц[уски] језик. – у III раз[реду]. Франц[уска] граматика и фр[анцуска] читанка од П. Поповића; у IV раз[реду]: La première année de grammaire par Larive et Fleury Deuxième livre de lecture pour l'adolescent par G. Bruno³⁸

³² Архимандрит Фирмилијан, *Црквено обрадословље*, Београд 1896.

³³ Јеврем А. Илић, *Хришћански катихизис Православне цркве*, Београд 1896.

³⁴ Љубомир Стојановић, *Српска грамајшка*, Београд 1898.

³⁵ Илија Лалевић, *Српска синтакса*, Београд 1909.

³⁶ Милан Шевић, *Српска читанка*, Београд 1909. За време Младотурске револуције, када је стање у Османском царству било готово анархично, професори српских гимназија увели су многе уџбенике из Краљевине Србије. За српску књижевност коришћене су читанке које је написао Милан Шевић, за сва четири разреда гимназије.

³⁷ Хаџи Спира Ристић, Глигорије Елезовић, *Турски буквар са вежбањима и речником*, Скопље 1910.

³⁸ La première année de grammaire, par Larive et Fleury; Livre de lecture et d'instruction pour l'adolescent... par G. Bruno, Cours élémentaire, 2e semestre.

5. Земљопис. – у I раз[реду] Земљопис од С. Антоновића³⁹; у II и III раз[реду] Земљопис од Р[адосава] Васовића⁴⁰, у IV раз[реду] Физичка географија од Т[одора] Радивојевића. Употребљен је Volks atlas
6. Историја. – Истор[ија] Срп[ског] народа од Ст[аноја] Станојевића и Л[уке] Зрнића, књига I и II.⁴¹
7. Математика. – у свима разредима математика од Хочовера⁴², у преводу Ђ. Рокнића; Геометрија од истог писца у I, II и IV раз[реда] а у III раз[реду] Геометрија од Мочника⁴³ у преводу Ст[еван] Давидовића.
8. Јестаственица. – у I и II раз[реду]: Зоологија од Љ[убомир] Миљковића⁴⁴, Ботаника од Ж[ивојин] Јуришића⁴⁵ (за ниже разреде).
9. Физика и хемија. – у III раз[реду]: Основи физике за сре[дње] школе од М[ите] Петровића⁴⁶; у IV раз[реду] Хемија за ниже разреде средњих школа од Симе М. Лозанића.⁴⁷

II Класификација А. Годишњи успех

I разред

Разредни стрешина г. Лазар Јанкуловић, професор

а. свршили су разред

а. са врло добрим успехом

1. Методије Поповић, родом из Струге
2. Дуко Рафаиловић [родом из] Галичника (Дебар)
3. Александар Цветковић [родом из] Битоља
4. Никола Србаковић [родом из] Вевчана (Дримкол),
5. Стојан Ристић [родом из] Лабуниште (Дримкол),
6. Ђорђе Ставрић [родом из] из Охрида,
7. Јован Илић [родом из] Јабланице (Дримкол).

б. са добрим успехом

1. Александар Дамњановић родом из Галичника (Дебар),
2. Анастас Стојковић [родом из] Крушева,
3. Василије Ристић [родом из] Водена,
4. Јован Костић [родом из] Нерези (Дримкол),
5. Катарина Стевановићева⁴⁸ [родом из] Битоља,

³⁹ Сава Антоновић, Никола Лазић, уз сарадњу Светозара Томића, *Земљопис*, Београд 1906.

⁴⁰ Радосав Васовић, *Земљопис*, Београд 1898.

⁴¹ Станоје Станојевић, Лука Зрнић, *Историја српског народа*, Београд 1908.

⁴² Франц Хочебар, *Математика*, Београд 1900.

⁴³ Франц Мочник, *Геометрија*, Београд 1909.

⁴⁴ Љубомир Миљковић, *Зоологија*, Београд 1909.

⁴⁵ Живојин Јуришић, *Ботаника*, Београд 1902.

⁴⁶ Мита Петровић, *Основи физике*, Београд 1893.

⁴⁷ Сима М. Лозанић, *Хемија за средње школе*, Београд 1903.

⁴⁸ У Битољу је постојала и Српска женска радничка школа која је добила дозволу за рад када и мушка гимназија, 7. новембра 1897. године. Школа је била трогодишња, интернатског типа. Задатак ове школе био је да спреми добре домаћице васпитане у српском духу.

Наум Крстић родом из Подгорца (Дримкол)

б. полагају разред[ни] испит

1. Петар Карапашовић, родом из Битоља: из веронауке.

в. понавља разред

1. Тома Јевтимовић, из Битоља.

г. упућен на занат

1. Димитрије Туповић, родом из Водена.

II разред

Разредни старешина г. Коста Лозанић, професор

а свршили су разред

а. са врло добрим успехом

1. Милан Трајковић родом из Неродимља (Косово),
2. Марија Јанкуловићева [родом из] Тетова,
3. Милан Вулић [родом из] Неродимља (Косово),
4. Петар Самарџић [родом из] Водена,
5. Милоша Цемовића [родом из] из Берана,

б. са добрим успехом

1. Ђорђе Мирчевић родом из Слечча (Прилеп)
2. Живко Каламовић [родом из] Вевчана Дримкол
3. Милан Сатировић [родом из] Прилепа
4. Милан Стевановић [родом из] из Ресна
5. Михаило Михаиловић [родом из] из Битоља
6. Нестор Поповић [родом из] Бањана (Скоп[ске] Цр[не] Горе)
7. Темелко Гавриловић [родом из] Гостиражња Прилеп
8. Димитрије Поповић [родом из] Кичева
9. Страхиња Ђорђевић [родом из] Призрена
10. Серафим Змејковић [родом из] Премке (Кичево)

б. полаже разред[ни] испит

1. Петар Јовичић, родом из Битоља: из веронауке и земљописа.

в. понављају разред

1. Јордан Јовановић родом из Тресонча (Дебар)
2. Ново Стојовић [родом из] Слатина (Пореч)
3. Стеван Павловић [родом из] Галичника (Дебар)

По завршетку школе враћале су се кући или су настављале школовање у Учитељској школи у Скопљу. Женска радничка школа у Битољу престала је са радом децембра 1910. године.

г. упућен на занат

1. Јован Лушевић, родом из Водена

д. напустио школу

1. Василије Митић, родом из Битоља

III разред

Разредни старешина г. Ламбро Тозијевић, суплент

а. свршили су разредα. са одличним успехом

1. Милан Ђорђевић родом из села Присада (Прилеп)
2. Јован Копитовић [родом из] Црне Горе (отац му живи у Цариграду)
3. Божин Симоновић [родом из] Струге.

β. са врло добрим успехом

1. Василије Крстић родом из Подгорца (Дримкол)
2. Стојан Манић [родом из] Лапардинца (Прешево)
3. Никола Поповић [родом из] Каменице (Гилане)
4. Велимир Новковић [родом из] Лепојевића (Сјеница)
5. Душан Тубин [родом из] Липника (Босна)

γ. са добрим успехом

- 1) Богдан Тодоровић, родом из Башиног села (Велес)
- 2) Димитрије Поповић [родом из] Струге
- 3) Ђорђе Милошевић [родом из] Кршевице (Прешево)
- 4) Јован Божовић [родом из] Пипера (Црна Гора)
- 5) Јован Братоножић [родом из] Црне Горе (отац му живи у Солуну)
- 6) Ново Митровић [родом из] Пелевог Бријега (Црна Гора)
- 7) Стојимир Парлић [родом из] Неродимља (Косово)
- 8) Василије Хаџи Костић [родом из] Скопља

б) Полажу разредни испит

1. Василије Шуменковић из Боровца (Дримкол): из математике.
2. Петар Јовановић [из] Лопардинца (Дримкол) [из] франц[уског] јез[ика].
3. Риста Каџмановић [из] Струге [из] историје.
4. Анастас Милошевић [из] Битоља [из] српског језика и историје.
5. Драгољуб Тасић [из] Кршевице (Прешево) [из] франц[уског] језика и математике.
6. Јован Поповић [из] Струге [из] физике и математ[ике].

7. Лазар Елезовић [из] Вучитрна [из] срп[ског] језика и математ[ике].
8. Никола Михаиловић [из] Томина села (Пореч) [из] физике и математ[ике].
9. Стојан Шуменковић [из] Боровца (Дримкол) [из] историје и математ[ике].

в) понављају разред:

1. Василије Ајдић, родом из Пљеваља
2. Методије Шајкоревић [родом из] Прилепа
3. Мирко Поповић [родом из] Дреновца (Прилеп)
4. Ћирило Пандиревић [родом из] Битоља.

г) упућен на занат:

1. Трајко Трпковић, родом из Премке (Кичево).

д) напустили школу:

1. Милан Милевић, родом из Струге
2. Риста Стојановић [родом из] Прилепа
3. Ставро Карапамовић [родом из] Битоља

IV разред

Разредни старешина г. Петар Лешњаревић, професор

а. свршили су разред

α са врло добрим успехом

1. Ванђел Поп Христић, родом из Јенице Вардара.
2. Ксенофон Шаховић, родом из Охрида,
3. Климентије Крстић [родом из] Лабуништа (Дримкол)
4. Петар Гавриловић [родом из] Земунa (Аустрија)
5. Светомир Марковић [родом из] Лабуништа (Дримкол)
6. Сава Савић [родом из] Охрида
7. Тодор Зацић [родом из] Тополчана (Прилеп)

β. са добрим успехом

1. Владимир Ристић родом из Ресна
2. Милан Грбић [родом из] Приједора (Босна)
3. Петар Вељановић [родом из] Орешја (Пореч)
4. Сатир Мицковић [родом из] Јенице Вардара
5. Миленко Гавриловић [родом из] Модрича (Дримкол)

б. Полажу разредни испит

1. Ђорђе Јовановић из Прилепа: из турског и франц[уског] језика,
2. Методије Коцевић из Прилепа: [из турског и франц[уског] језика],
3. Стојан Атанацковић из Боровца (Дримкол): из француског језика и математике

в) понављају разред

1. Богољуб Милошевић из Битоља

г. упућени на занат

1. Ђорђе Ђутучковић из Водена
2. Христодул Беласовић из Водена.

Б) Течајни испит

Овај испит полагало је 12 ученика

Испитну комисију састављали су председник Петар Р. Косовић, директор и као предм[етни] наст[авник] за историју, Коста Лозанић, професор за географију; Петар Лешњаревић, професор за српски језик, Лазар Јанкуловић, професор за математику, Ахмет Фикри, хонор[арни] наставник за тур[ски] језик.

Положили су испита) са врло добрим успехом

1. Тодор Зацић
2. Ванђел Поп Христић
3. Ксенофон Шаховић
4. Милан Грбић
5. Климентије Крстић
6. Сава Савић

б. са добрим успехом

1. Владимир Ристић
2. Петар Вељановић
3. Петар Гавриловић
4. Светомир Марковић
5. Сотир Мицковић
6. Миленко Гавриловић

В. Награђени ученици

награђени су књигама:

а. првом наградом ови одлични ученици:

1. Милан Ђорђевић
2. Јован Копитовић
3. Божин Симоновић

б. другом наградом ови врло-добри ученици:

1. Методије Поповић, ученик I раз[реда]
2. Дуко Рафаиловић, ученик I разреда

3. Александар Цветковић, [ученик I разреда]
4. Никола Србаковић, ученик [I разреда]
5. Милан Трајковић учен [ик] II раз [реда]
6. Марија Јанкуловићева [ученик II разреда]
7. Милан Вулић [ученик II разреда]
8. Василије Крстић уч[еник] III разреда
9. Стојан Манић, ученик III разреда
10. Никола Поповић, ученик III разреда
11. Тодор Зацић, уч[еник] IV раз[реда]
12. Ванцел Поп Христић [ученик IV разреда]
13. Ксенофон Шаховић [ученик IV разреда]

у. Трећом наградом ови врло добри ученици:

1. Стојан Ристић, ученик I разреда
2. Ђорђе Ставрић [ученик] I [разреда]
3. Јован Илић [ученик] I [разреда]
4. Петар Самарцић уч[еник] II [разреда]
5. Милана Цемовић [ученик] II [разреда]
6. Душан Тубин уч[еник] III ра[зреда]
7. Велимир Новковић [ученик] III [разреда]
8. Милан Грбић [ученик] IV [разреда]
9. Климентије Крстић [ученик] IV [разреда]
10. Сава Савић [ученик] IV [разреда]

В) Наставничко решење о даљем школовању ученика
који су положили течајни испит

На седници настав[ничког] Савета од 31. маја донета је одлука да се предложи старијој власти: да се овако упуте и распореде на даље школовање ученици који су свршили IV раз[ред] и положили течајни испит

а) у гимназију

1. Тодор Зацић,
2. Сава Савић,
3. Ксенофон Шаховић.

б) у иадију

1. Климентије Крстић,
2. Сотир Мицковић,
3. Владимир Ристић.

в) у Учитељску школу, Скопље

1. Ванђел Поп Христић,
2. Светомир Марковић.

г) у богословију, Призрен

1. Петар Вељановић
2. Миленко Гавриловић
3. Милан Грбић
4. Петар Гавриловић

VII Статистика ученика

γ. Ученици по броју	I	II	III	IV	свега
1. Уписаних у почетку школ[ске] године	16	21	33	18	88
2. Напустило школу својевољно	—	1	3	—	4
3. Упућено на занат	1	1	1	2	5
4. Остало до краја године	15	19	29	16	79

β. Ученици по узрасту и занимању родитеља	I	II	III	IV	Свега
а) по узрасту	—	—	—	—	—
1. рођених 1892	—	—	—	1	1
1893	—	—	1	—	1
1894	—	—	2	3	5
1895	—	1	5	2	8
1896	1	—	6	4	11
1897	1	6	12	6	25
1898	1	8	3	2	14
1899	6	3	3	—	12
1900	6	3	—	—	9
2. Није забележена год[ина] рођења	1	—	1	—	2
Свега	16	21	33	18	88
б. по занимању родитеља					
Земљоделца	4	7	12	5	28
Занатлија	5	2	2	6	15
Трговаца	4	3	7	4	18
Свештеника	—	3	4	—	7
Учитеља	1	4	1	3	9
Официра	—	—	1	—	1
Сточара	2	—	1	—	3
Надничара	—	2	5	—	7
Свега	16	21	33	18	88

γ. Ученици по месту рођења	I	II	III	IV	Свега
Из Битоља	4	3	3	1	11
Из Прилепа	—	1	2	2	5
Из Прилепских села	—	—	2	1	5
Из Крушева	1	—	—	—	1
Из Кичева и околине	—	2	1	—	3
Из Пореча	—	1	1	1	3
Из Велешких села	—	—	1	—	1
Из Ресна	—	1	—	1	2
Из Охрида	1	—	—	2	3
Из Струге	1	—	5	—	6
Из Дримкола	5	1	3	4	13
Из Дебра	2	2	—	—	4
Из Водена	2	2	—	2	6
Из Јенице Вардара	—	—	—	2	2
Из Скопља	—	—	1	—	1
Из Скоп[ске] Цр[не] Горе	—	1	—	—	1
Из Гилања с Прешевом	—	—	5	—	5
Из Косова	—	2	2	—	4
Из Берана	—	1	—	—	1
Из Призрена и Тетова	—	2	—	—	2
Из Санџак	—	—	2	—	2
Из Црне Горе	—	—	4	—	4
Из Аустро-угарске	—	—	1	2	3
Свега	16	21	33	18	88

Статистички преглед ученика по броју и месту рођења од кад школа постоји⁴⁹

	Назив места одакле је ученик	1897/98.	1898/99.	1899/1900.	1900/01.	1901/02.	1902/03.	1903/04.	1904/05.	1905/06.	1906/07.	1907/08.	1908/09.	1909/10.	1910/11.	1911/12.	свега
1	Битољ и околина	20	27	35	31	31	22	15	20	5	6	7	8	10	13	11	254 ⁵⁰
2	Прилеп и околина	9	16	15	9	10	16	17	19	16	18	13	14	7	9	10	198
3	Кичево и Пореч	8	14	8	6	7	7	14	15	16	15	13	9	7	5	6	150
4	Крушево	5	6	6	3	7	7	6	4	2	4	9	7	6	3	1	76
5	Охрид	3	14	3	2	2	2	2	7	4	3	4	3	3	3	3	58
6	Струга и Дримкол	-	2	1	2	3	6	7	6	12	11	9	12	16	15	19	121
7	Дебар	-	2	8	6	8	10	9	13	8	6	3	4	3	1	4	85
8	Ресан	-	2	4	1	1	-	-	-	1	-	-	1	2	2	2	16
9	Костур и околина	3	7	5	2	2	1	-	-	1	-	1	1	1	-	-	24
10	Корча и околина	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
11	Хлерин и околина	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
12	Косовски вилајет	4	7	12	7	5	6	5	7	7	6	11	1	-	2	17	97
13	Солунски вилајет	1	1	1	-	-	1	-	-	2	1	-	-	-	7	8	22
14	Србија	1	1	1	2	3	-	-	-	1	2	-	1	-	-	-	12
15	Црна Гора	1	-	1	1	1	-	-	-	3	2	-	-	1	2	4	16
16	Аустрија с Босном	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	2	7
17	Скадарски вилајет	-	-	-	-	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	4
18	није забележено	1	12	2	-	1	-	3	-	-	1	1	1	-	5	-	27
		64	117	105	72	81	78	79	93	80	75	71	62	57	68	88	1182

Из овог прегледа пада у очи ово:

1. Број ученика у гимназији највећи је за прве три године, када је она имала најпре један за тим два па три разреда. Четврти разред отворен је тек школ[ске] 1901– 1902. год[ине].
2. Највиши број ђака у гимназију долазио је из Битоља и околине, али је он доцнијих година јако опао: у години 1899–1900 било их је 35, а 1905–6. спао је тај број на 5.
3. После Битоља долази Прилеп са околином. Број се из тог краја мање више одржао за све време, ма да је и ту последње две три године опао.

⁴⁹ Број ученика се не поклапа увек са бројем који је приказан по годинама рада. Овај табеларни приказ говори о броју ученика који су уписани на самом почетку године. У току године број ученика се мењао у гимназији и највећи је за прве три године, када је она имала најпре један затим два па три разреда.

⁵⁰ Када се саберу бројеви из прве колоне добија се укупан број ученика 261.

4. Кичево и Пореч, по броју ђака који су дали овој школи долазе на треће место. И из тог краја број ученика последњих година је опао.
5. На четврто место долази Струга с Дримколом. То је једини крај који је у погледу броја ђака које је упућивао у нашу гимназију, напредовао, тако да данас тај крај према броју ђака у овој школи, долази на прво место (има их у овој школ[ској] год[ини] 19).
6. Карактеристично је да смо првих година имали ђака из крајева, из којих их данас и поодавно никако нема: из Корчанског, Костурског и Хле-ринског краја.⁵¹
7. Из Косовског вилајета највише је овамо долазило ђака из Берана. Због одређивања реона гимназиских, последње три године сведен је број из тог вилајета на минимум, али је ове године, доласком 14 ученика из Скопске гимназије по наредби Врх[овног] Тусторства било изузетно велики.

Шта је ометало рад у прошлој и чега не треба да буде у
идућој школској години

1. Школска година отпочела је тек 1. октобра. У Битољу је целог ферија владала колера, из због тога власт није дозвољавала да се школа отвори, докле год је зараза трајала. Тек актом овдашњег меарафита од 27. октобра дозвољено је отварање школа почевши од 1. октобра. Позивање ђака, испити недовољан број наставника, узрок су те је рад у школи могао отпочети 17. октобра. Читав месец и по дана тиме је у школском раду изгубљено.

2. Није било наставника за турски језик. У невољи узети су да, као хонор[арни] наставници, предају те предмете два младића, мухамеданца, један чиновник овд[ашњег] ућумата, други наставник овд[ашње] идадије, обојица школовани људи. Али како ни једне речи српски нису знали, било им је тешко и поред велике вредноће да са успехом предају, нарочито у I и II раз. Деца им објашњавања нису у врло великом броју случајева нису ни схватила ни разумела, и то је разуме се, било на уштрб успеха из тог предмета. Берлуцова⁵² метода за учење језика такав однос и тражи између васпитача и ученика, али је за такву методу предавања потребан добар мајстор. У сваком случају, дакле, наставник који предаје турски у прва два разреда потребно је да зна, и то добро српски. За III и IV раз[ред] чини ми се да то није неопходно, да је чак добро да зна само турски.

3. Наставник за веронауку постављен је тек 15. марта! У оскудици наставника са вишом спремом, постављен је старији учитељ. Све до 15. марта, дакле, веронаука није предавана, те се може рећи да наставе, из тог предмета, у овој школ[ској] години, није никако ни било. А то је штета једно што

⁵¹ Број Срба смањивао се и растао у зависности од успеха српске четничке акције или акције чета ВМРО. Од тога је зависио и број ученика из појединих крајева. Нпр. село Лисолај у Битољској кази 1903. године имало је 60 српских домова са 360 становника, само за две године, 1905, односно 1908. није било ниједне српске куће нити иједног Србина. Сви су се изјаснили да су Срби а после тога да су Бугари (Урош Шешум, „О броју Срба у Јужној Старој Србији 1903–1908 године”, *Вардарски зборник* 10, 2015, 143–170).

⁵² Максимилијан Делфинијус Берлиц (Maximilian Delphinus Berlitz), рођен је 14. априла 1852. у Мјурингену у Немачкој, а преминуо је 6. априла 1921. у Њујорку. Био је лингвиста и оснивач „Берлиц школа страних језика”.

религиска настава заузима важно место у школи за стварање моралног карактера код ученика; друго што религија у овим крајевима има свој посебан значај, тврдо везан за народност; треће што ученици који се одавде упућују на даље школовање у богословију, иду тамо без довољне основе за даље изучавање богосл[овских]- предмета.

4. Школа није имала стручњака за све предмете. Имала је двојицу математичара, најпре Продановића и Тозијевића за тим Јанкуловића и Тозијевића а њој је потребан био само један. Међутим није имала стручњака за природне науке (физику, хемију и јестаственицу), те је за те предмете употребљен г. Тозијевић. Разуме се то је ненормално и штетно по рад и успех из тих предмета, јер такав наставник не може предавати ни са вољом ни са успехом. Тако не би требало да остане и до године, већ једног од двојице математичара заменити природњаком.

5. У почетку ове школ[ске] године у интернату су била два васпитача, толико колико је неопходно потребно. Један је био г. Лешњаревић, други г. Продановић. Како је г. Продановић био још и члан овд[ашњег] Вил[ајетског] Просв[етног] Одбора потреба рада захтевала је његов врло чест одлазак и бављење тамо, а све је то било од велике штете по ред у пансионату, јер он није могао вршити, спречен послом на тој страни, дужност васпитачку онако како то ред и правила интернатска захтевају.

А кад је у јануару, после оставке г. Јанкуловића, предузео да врши и председничку дужност тога одбора, он је потпуно био изгубљен као васпитач, остао је то само по имену, стану и храни, која је и даље имао у Заводу. О јутра до вечери он је био на послу у томе одбору, а никад у гимназији, сем о ручку и вечери. Друкчије није ни могао чинити. Од тада школа има два васпитача по имену, али само једног на послу. Оставши на једном, она је готово била и без њега. По правилима интернатским, о васпитачима, интернат не сме бити ни једног дана, ни једног сата без једног ту присутног васпитача који паз и одржава ред у заводу. Ради тога је удешено дежурство васпитача: један је једног дана слободан да излази у варош, други је обавезан да остане у заводу (као дежурни, сутра дан мењају улоге). И тако сваки дан. Отуда и потреба за најмање два васпитача, јер се један не би могао никад примити да стално дежура и да никада не изађе из Завода. И када је наша школа остала на једном васпитачу, онемогућена је на тај начин дежурање, поремећен је читав рад у заводу, јер и други васпитач, сматрао је да је разрешен од те обавезе, нити је то уосталом, било могуће од њега и тражити, ма да је иначе савестан наставник. Те је тако интернат, од тога доба, често пута, кад више кад мање, остајао сам без иједног ту присутног васпитача, остајала деца сама са слугама. Потписати је због тога био принуђен да сам највећи део времена, више него што би то иначе потребно било проводи у школи, води надзор над децом, одржава ред, једном речи, врши васпитачку дужност.

Тако не сме и не може остати у идућој школској години. Школа мора имати два васпитача, али таква који неће бити никаквим послом ван школе спречавани у вршењу васпитачке дужности, који ће, дакле, припадати потпуно школи.

6. Ушло је у праксу ове гимназије да деца која остану да понављају разред тиме не губе благодјејање, остају и понављају разред опет као питомци!

То је противно школ[ским] правилима али се правда пропагандским разлогима. Може, дакле, неки ученик понављати сваки разред без бојазни и опасности да ће изгубити благодејање. Такви ученици, који понављају, у свима нашим другим школама, губе благодејање, и добијају га тек онда ако се у учењу поправе. Моје је мишљење да тако треба да буде и у Битољу. Губитак благодејања или опасност од тога јесте једна од најјачих мера да се лењивци упуте и принуде на рад. Кад се та мера укине, све друге су без икаквог јачег утицаја. Ја држим, дакле, да је неминовно више штете него користи од те праксе и да је треба укинути. Јер останели и даље овако школа добија изглед завода за напуштену децу, која ту долазе ради исхране.

7. Уобичајено је у овој гимназији, кажу од скоро, да се деца примају у интернат, на стан и храну, и она која су родом из Битоља, па чак и она која не уче која понављају разреде! Како су ти ученици из Битоља, махом из сиротнијих кућа, често без оца или мајке, без икаквог домаћег васпитања навикла на сокак а врло мало или никако на ред и дисциплину; како као таква сваког часа траже да се пусте да оду кући, за ову или ону, у највише случајева, измишљену потребу; како их често и сами родитељи, не схваћајући шта је школа и њен рад, зивкају и траже, за ово или оно: то је примање те и такве деце у завод од штетног утицаја по ред и дисциплину у њему. Потписати је успео у прошлој години, наравно по одобрењу месног Татора, да се у интернат не примају они ђаци из Битоља, који остану да понављају разред. Таквим ученицима не би требало давати ни ручак ни одело, јер су врло често то једини мотиви ради којих долазе у школу, у којој не раде ништа. Ја шта више мислим да ученике из Битоља у опште не треба примати у интернат никако, већ да могу бити примљени само као екстерни ученици, давши они-ма која по учењу заслужују ручак и одело.

Упућивање ученика на занат

Несумњиво је да су нам у овим крајевима потребни трговци и спремне занатлије толико исто, ако не више, колико у опште просветни радници. У стварању и спремању ваљаних занатлија мало се учинило, мада је било средстава и услова да се учини више.

Потписати је још као директор гимназије у Пљевљима ступио у везу са Привред[ним] Одељењем Београд[ске] Тргов[ачке] Омладине, које се бави упућивањем шегрта на занат, и постао његов повереник. Као такав упутио му је неколико деце из тог краја на занат.

У споразуму са овд[ашњим] Татором и по његовом овлашћењу ја сам продужио тај рад и овде и у току ове године упутио сам петорицу ученика наше овд[ашње] гимназије, четворицу из Водена и једног из Премке (Кичево). „Прив[редном] Одељењу” на изучавање заната. Сви су они сада на занату у Пешти: јавили су ми се отуд, хвале се и задовољни су.

Изјавили су жељу да иду на занат још тројица али је остало да на томе радимо почетком идуће школ[ске] године, када се после ферија, врате, овде у школу.

Свако такво дете упућује се на занат само по добровољном пристанку и писменом овлашћењу њихових родитеља. Школа таквој деци плати тро-

школе око вађења пасоша, путни трошак до Београда, и за сваког Привред[ном] Одељењу по 25 дин[ара] у готовом (за даљи путни трошак). То је све.

Потребе за идућу школску годину

Гимназији за идућу школ[ску] годину требају:

1. Наставник за турски језик;
2. Наставник стручњак за физику, хемију и природне науке;
3. Наставник за веронауку ако би га било са вишом спремом (из духовне академије); а ако таквог нема нека остане садањи г. Антонијевић, учитељ;
4. Наставник за музику и певање, који треба да је, по могућству Србин и да је добро спреман;
5. Наставник за гимнастику
6. Интернату су потребна два васпитача г. Лешњаревић је старији наставник прилично слабог здравља, те је и прошле године једва пристао да буде васпитач, те ако одрекао да буде и идуће године онда школа остаје без и једног васпитача јер је Г. Продановић фактички то одавно престао бити, обузет пословима у Одбору. Ако би Лешњаревић пристао да остане и за идућу годину васпитач онда треба поставити још једног, на место Г. Продановића. А ако се и Лешњаревић не би примио: онда требају два нова васпитача. Стога нека Гл[авно] Школ[ско] ТUTORСТВО води о овој потреби школ[ској] рачуна при назначивању нових наставника, јер васпитач може бити само бећар.⁵³
7. Ако буде постављен нов наставник за природне науке, онда ће један од математичара, са којима гимназија располаже, бити излишан те га Главно ТUTORСТВО може употребити тамо где би му био потребан: Лазара Јанкуловића или Ламбру Тозијевића.

Петар Р. Косовић,
директор.

MATERIALS

A JUBILEE – 120 YEARS FROM THE FOUNDATION OF THE SERBIAN MEN'S HIGH SCHOOL OF BITOLA (1897)

A report by Petar R. Kosović on the Serbian men's high school of Bitola
(1911–1912)

ALEKSANDRA NOVAKOV, PhD
Matica srpska
Novi Sad, Serbia

SUMMARY: There was issued an important historical source, *A report on the Serbian high school of Bitola for the school year 1911/1912*, which was written by its principal Petar Kosović. The report tells about the teaching staff, changes throughout the school year, appointments, conditions at the end of the school year, changes in the subject distribution among

⁵³ Момак, неожењен.

teachers carried out during the year, school chronicle, important events in the school, important decisions made by the teachers' council, scientific resources and scientific collections, library, school books, classification and annual results. There is also a statistics of the students as well as the statistical overview of the students according to the number and the birthplace ever since the school's foundation. It was determined what had disrupted the work in the previous school year and what should not occur in the following school year. Plans for the following school year had also been made, however, it was the school year when the High school in Bitola started operating within the borders of the Kingdom of Serbia because Bitola had been freed from Turkish authorities. The first principal of the Serbian Men's High school in Bitola was Sava Jakić, the teacher from the Seminary of Prizren. It was a four-grade junior high school which directly influenced the increase in number of Serbian primary schools in the Bitola vilayet. After finishing this school, the students could continue their studies in Serbian high schools in Skopje and Salonica. During the high school's existence, there had worked 57 teachers (Kosta F. Kovačević, Aleksa Jovanović, Jerotije Topalović, Aleksandar Marić, Grigorije Božović, Petar Kosović, Svetozar Tomić et al.). The teachers were educational but also national workers. A board called "Serbian defence" was formed in Bitola and it prepared the Serbs' defence from the armed attacks (1904). The high school teachers were the creators of this organization. In Bitola, there was also the three-year Girls Workers School (1897–1910).

KEYWORDS: Bitola, men's high school, report, Petar R. Kosović, Bitola vilayet, Serbian consulate in Bitola

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

UDC 012 Dabić V. S.
БИБЛИОГРАФИЈА

БИБЛИОГРАФИЈА ПРОФ. ДР ВОЈИНА С. ДАБИЋА

МОНОГРАФИЈЕ:

- Банска крајина (1688–1751) : прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији.* – Београд : Историјски институт ; Загреб : Просвјета, 1982. – 210 стр. – Zusammenfassung.
- Rape and Sexual Abuse of Serb Women, Man and Children in Areas Controlled by Croatian and Moslem Armed Formations in Bosnia and Herzegovina and Croatia : 1991–1993* // compiled by V. Dabić, Ema Miljković, Ksenija Lukić, Ljubica Toholj. – Belgrade : Serbian Council, Information Center, 1993. – 36 str.
- Crimes without punishment : Vukovar, Sarvaš and Paulin Dvor* / V. S. Dabić, Ksenija M. Lukić. – Vukovar : Women's Association of Vukovar Community, 1997. – 78 str.
- Persecution of Serbs and ethnic cleansing in Croatia 1991–1998 : documents and testimonies* / prepared by V. S. Dabić. – Belgrade : Serbian Council, Information Center, 1998. – 256 str.
- Војна крајина : Карловачки генералат (1530–1746).* – Београд : Свети Архиепископски синод Српске православне цркве, 2000. – 314 стр.
- Историја III* : уџбеник за трећи разред гимназије друштвено-језичког смера и општег типа / В. Дабих, Михаел Антоловић, Душан Омчикус. – Београд : Klett, 2015. – 344 стр.

РАСПРАВЕ, ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ:

- Прилог проучавању ратне привреде у Хрватској, Славонији и Банској крајини од половине XVI до краја XVII века // *Историјски часопис* 22 (1975): 91–102. – Zusammenfassung.
- Представке, жалбе и тужбе крајишника Банске крајине из прве половине XVIII века // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 5 (1977): 19–51.
- Грађа о бунама у Банији од краја XVII до половине XVIII века // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 11 (1983): 7–38.
- Записници крајишких судова у Карловачком генералату 1688–1738 // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 16 (1987) 7–48.
- Stanovništvo banske krajine od kraja XVII do kraja XVIII veka // *Glina : glinski kraj kroz stoljeća* / ur. Drago Roksanđić, Mira Kolar-Dimitrijević. – века : Skupština općine, (1988): 30–37.

- [Радови са научног скупа „Глина 1284–1944–1984”, који је одржан у Глини од 6. до 8. октобра 1984. године]
- Сењске градске повластице из 1727. године // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 19 (1989): 45–50.
- Упутство за региментског аудитора Карловачког генералата // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 19 (1989): 35–43.
- Насељавање Срба на Желинском властелинству : дијаспора у Малој Буну од краја XVI до краја XVIII века // *Историјски часопис* 37 (1991): 95–99. – Summary.
- Wanderungen der Serben nach Kroatien und Slawonien vom Anfang des XVI bis Ende des XVII Jahrhunderts // *Историјски часопис* 38 (1991): 43–76. – Резиме.
- Basic Historical Facts About Serbs Within the Administrative Borders of the Republic of Croatia.* – Belgrade : Ministry of Information, 1992.
- Some Historical Data About Serbs in the Republic of Croatia of Today, Especially Concerning SAO (Serbian Autonomous Region) Krajina.* – Belgrade : Ministry of Information, 1992: 1–3.
- Сеобе Срба у Хрватску и Славонију од краја XVI до почетка XVIII века // *Catena Mundi : српска хроника на светским веригама*, I / [прир. Предраг Р. Драгић Кијук]. – Краљево : Ибарске новости ; Београд : Матица Срба и исељеника из Србије, 1992: 265–281. – (Библиотека Векови Србије)
- Срби на Босиљевачком властелинству у XVIII веку // *Зборник САНУ о Србима у Хрватској* 2 (1991): 133–148.
- Срби у Западној Славонији // *Чињенице о Западној Славонији.* – Пакрац : Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1994: 12–17.
- Београдске пијаце у прошлости // *Београдске градске пијаце : 175 година од почетка рада Велике пијаце на Свуденинском тргу : 10 година ЈКП „Градске пијаце”* / ур. Живадин Јовичић. – Београд : ЈКП „Градске пијаце”, 1999: 11–23.
- Преписка Срба у Хабзбуршкој монархији (16–18. век) // *Писмо : зборник радова.* – Београд : Друштво за српску повесницу, 2001: 39–70.
- Српско школство у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку // *Образовање код Срба кроз векове* / одг. ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Друштво историчара Србије : Историјски институт, 2003: 31–39. – Summary.
- Хабзбуршка монархија од XVI до XVIII века* : [карта] / Радош Љушић, В. Дабичић. – Београд : Републички геодетски завод, 2003. – 2004². – 2015³.
- Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века // *Зборник о Србима у Хрватској* 6 (2007): 7–123. – Summary.
- Мала Влашка у Славонији : насеља и становништво од краја XVII до половине XVIII века // *Српске студије* 1 (2010): 11–38. – Summary.
- Сумарни попис насеља, имовине и становништва Пакрачког, Субоцког, Забрдског и Подборског војводства у Малој Влашкој из 1721. године // *Мешовића зраћа (Miscellanea)* 31 (2010): 149–159. – Summary.
- Српско село (XVI–XVIII век) : обликовање животног и привредног простора // *Просјорно планирање у Југоисточној Европи : (до Другог светског рата)* / ур. изд. Бојана Миљковић-Катић ; одг. ур. Срђан Рудић. – Бео-

- град : Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факултет Универзитета у Београду, 2011: 17–50. – Summary. – (Зборник радова ; 24 / Историјски институт) (Посебна издања ; 114 / Балканолошки институт САНУ)
- The Habsburg-Ottoman war of 1716-1718 and demographic changes in war-afflicted territories // *The peace of Passarowitz 1718* / ed. by Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešelj. – West Lafayette, Indiana : Purdue University Press, 2011: 191–208.
- Српска насеља у Славонији (16–18. век) // *Глас САНУ* 420. Одељење друштвених наука 16 (2012): 173–196. – Summary.
- Војводство (Власелинство) Подборје : привредне прилике (1702–1750) // Зборник Матице српске за историју 87 (2013) 7–34. – Summary.
- Моршатињей и синарска структура српског синарничества у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку : пример православних парохија Вуковар, Итјебеј и Дероње // Српске студије 5 (2014) 13–33. – Summary.
- Војводство, властелинство и трговиште Пакрац од краја XVII до половине XVIII века // *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015): 31–56. – Summary.
- Властелинство Сирач (1695–1763) // *Зборник о Србима у Хрватској* 10 (2016): 7–29. – Summary.

ПРИЛОЗИ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈАМА:

- Енциклопедија православља*, 3. – Београд : „Савремена администрација”, 2002. – Одредница: Српске народне привилегије, 1833–1834.
- Српски биографски речник*, 2. – Нови Сад : Матица српска, 2006. – Одреднице: Валеријан Атанасије, 33–34; Вигњевић, Радич, 178; Висарион, архимандрит, 221–222; Властелиновић, Раде, 264–265; Властелиновић, Стефан, 265; Влахос Герасим, 278; Виктор, архимандрит, игуман, 202–203; Вранеш, 313; Врлинић, Иваниш, 328; Вуин, 333; Вуиновић, Милош, 334; Вуковић Никола (Nicola della Vecchia), 458; Вујо Стјепов Ришњанин, 379–380; Вуковић Божидар (Dionisio della Vecchia), 442–444; Вуковић, Вићенцо (Vincenzo della Vecchia), 444–445; Вукчевић, Милета, 497–498; Вукчевић, Павле, 500; Вучетић, Радман, 523; Вучић-ага, 530; Габријел, Кирил, 559; Гаврило I Рајић, 568–569; Гавриловић, Вукашин, 579–580; Гавриловић, Петар, 596; Герасим, јеромонах, оснивач манастир, 665; Грбичић, Живо (Boliza, Giovanni), 783–784; Грдан, 793–794; Григорије, јеромонах, 808–809.
- Српски биографски речник*, 3. – Нови Сад : Матица српска, 2007. – Одреднице: Данило, игуман, 95; Докмановић, Дошен/Достан, 341; Драговић, Лазар, 375; Драгуловић, Драгул/Драгул-ага, 387; Ђурић, Павле, 658; Жеравица, Грујица, 728–729; Змајевић, Андрија, 899–900; Змајевић, Кристофор, 901; Зорић, Тодор, 912; Зубичевић, Миливој, 922–923.
- Енциклопедија српског народа*. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – Одреднице: Власи / В. Дабић, Ивица Тодоровић, 185; Војна крајина, 195–196; исламизација/турчење / Радош Љушић, В. Дабић, 423–424; Јанковић-Митровић, Стојан, 437; Крстић, Василије, 549; Мала Влашка, 609;

Пакрац, 804; Привилегије Срба у Хабзбуршкој монархији, 892–893; Сеобе Срба / В. Дабић, Душко М. Ковачевић, 1000–1001; Срби / В. Дабић [и др.], 1033–1040.

Српски биографски речник, 4. – Нови Сад : Матица српска, 2009. – Одреднице: Ивић, Алекса, 80–81; Јанковић Митровић, Илија, 311–312; Јанковић Митровић Никола, 312; Јанковић Митровић Стојан, 312–313; Јован, архиепископ, 427; Јован Влах, 431–432; Јовановић, Василије Острошки, 466–467; Јосиф, епископ пожешки, 733.

Енциклопедија српског народа, I/1. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : САНУ : Завод за уџбенике и наставна средства, 2010. – Одреднице: Аустро-турски ратови, 399–401; Банија. Историја, 561.

Српски биографски речник, 5. – Нови Сад : Матица српска, 2011. – Одреднице: Квакић, Теодор, 29; Кијук Теодор/Теша, 50–51; Кириловић, Софроније, 60–61; Кнежевић, Добривој, 89; Кнежевић, Пахомије, 100; Кокановић, Василије, 166–167; Кончаревић, Симеон, 217–218; Котур, Цвијо, 308; Кулојевић, Петар, 438–439; Лагарија, Сава, 467; Латас, Игњатија, 553; Љубибратић, Јефтимије (Liubibratich, Hieronymus), 698–700; Љубојевић, Петар, 716; Мајсторовић, Петар, 752; Мајсторовић, Теодор, 753; Макарије Соколовић, 757–759; Мали, Лазо, 806; Мандушић, Вук/Вучен, 829; Манојловић, Јанко, 838–839.

Српска енциклопедија, II. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : САНУ : Завод за уџбенике, 2013. – Одреднице: Власи, 526; Влах, Јован, 539; Војна крајина, 662–666; Вукчевић, Павле, 927; Вучић-ага, 858.

Српски биографски речник, 6. – Нови Сад : Матица српска, 2014. – Одреднице: Мардарије, игуман, 20–21; Маргетић, Јован, 36; Марија Терезија (Maria Theresia) Хабзбург / В. С. Давић, Јелена Илић, 46–48; Марић, Теофан, 104; Марковић, Рафаило, 202–203; Марковић, Стефан, 215; Масареки/Мазареки (Masarechi) Петар, 257–258; Матејевић, Симеон, 275; Матић, Андрија/Андреј, 287; Матић, Јефтимије, 294–295; Метали, Теодор, 377–378; Методије, игуман, 384; Мијакић, Гаврило, 396–397; Микашиновић, Михаило од Шлангенфелда (von Schlangenfeld), 417–418; Милаковић, Павле, 435–436; Милетић, Јован, 480–481; Милеуснић, Вукашин, 493–494; Милићевић/Михаиловић, Рафаило, 533; Милићевић, Станко, 533–534; Миловић, Јован, 575; Милојевић, Јован, 588–589; Милосав, 614; Милосављевић, Симеон, 633; Милошевић, Драгојло, 655–656; Милошевић, Михаило, 667–668; Милутиновић, Јоасаф, 692; Милутиновић, Никола, абација, 699; Милутиновић, Тодор, 707; Миљевић, Јован, 719–720; Мисирача, Јован, 775–776; Митровић, Јанко, 802; Михаило, игуман, 835; Михаиловић, Богић, 849; Михаиловић, Димитрије (Mihailovics, Demetrius), 851–852; Мишчевић Аћим, 937; Мишчевић, Радослав, 937–938.

У припреми:

Српска енциклопедија, III. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : САНУ : Завод за уџбенике. – Одреднице: Гавриловић, Вукашин; Гавриловић, Грдан; Георгије Бранковић; Гргетешко властелинство; гувернадурство; Далмација; Даљско властелинство.

Српски биографски речник, 7. – Нови Сад : Матица српска. – Одреднице: Младеновић, Живан/Јован; Мојо; Мојсије; Мојсије; Монастирлија, Адам; Монастирлија Данило; Монастирлија, Јован; Монастирлија, Јосиф; Монастирлија, Петар; Монастирлија, Стефан; Монастирлија, Теодор; Мочивуна, Вук; Мочивуна, Милисав; Мравовић (Мраовић), Миљен; Мрнавић, Иван Томко; Мусулин, Дмитар; Никифор; Никодим; Николић, Теодор; Новаковић, Павле; Одобаша, Никола; Оловчић-Ограмић, Никола; Павле; Пајсије Грабовачки; Пантелић, Мијат/Михаил; Петровић, Леонтије.

Славица Мереник
Историјски институт Београд

ШКОЛОВАЊЕ СРПСКЕ ЦРКВЕНЕ ЕЛИТЕ У РУСИЈИ

(Владислав Пузовић, *Руски ђуџеви српског богословља*).

Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917,

Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања
и Службени гласник, Београд 2017, 850 стр.)

РУСКИ ПУТЕВИ СРПског БОГОСЛОВЉА

Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917

Владислав Пузовић

ГЛАСНИК

Православни богословски факултет
и Службени гласник

ПБФ

Монографија др Владислава Пузовића *Руски ђуџеви српског богословља*. *Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)* тематски је сасвим нова, фактографски изузетно богата, по структури логична и мисаоно кохерентна, а по начину излагања веома допадљива. У њеној бити је одговор на питање шта су руске духовне академије трајно и вредно дале Српској православној цркви и српској богословској науци. У питању је одговор који руши постојеће стереотипе о „бесплодности“, чак „штетности“ утицаја који је руска академска богословска наука утиснула српској теолошкој мисли и показује на који је начин теолошко знање, сабрано на духовним школама у Русији пре, али и после револуције, наставило да зрачи својом универзалношћу у оквирима српског православља. Истраживање је показало да је руски духовно-просветни систем

и теолошко знање сабрано на духовним академијама у Кијеву, Москви, Санкт Петербургу, Казању одлучујуће и трајно утицало на обликовање српских богослова, формирање духовно спремне и образоване јерархије, успон српске богословске мисли у другој половини 19. и првим деценијама 20. века.

У основи вредних научних резултата до којих је др Владислав Пузовић досегао налазе се обимна истраживања обављена у архивским и библиотечким институцијама Руске Федерације (три архивске установе и две библиотеке које чувају рукописну грађу), Украјине (две институције) и Србије (две институције). Истражена документација похрањена у архивским и библиотечким институцијама, највећим делом сасвим непознатим истраживачима са наших простора, значајки је комбинована са објављеном архивском грађом, мемоаристиком, материјалом који се може наћи у мало коришћеним лексикографским издањима и оновременој научној и богословској периодици. Важан извор представљале су кандидатске дисертације, магистарски радови, докторати српских богослова (укупно 85 оригиналних рукописа), реферати и рецензије професора и студентски досијеи, што је у тематском и садржајном смислу убедљиво сведочило о духовном утицају средине у којој су се школовали, и стеченом нивоу знања. Вредна сазнања пружила је историографска и теолошка литература. Систематичан истраживачки рад омогућио је аутору да у свим сегментима теме превазиђе компилативну раван, досегне изузетно висок степен истражености и целовито сагледа постојећу појаву. Вредан резултат тог напора је и списак богослова (садржи 234 имена) који су школовани на руским духовним академијама.

Композициони рељеф монографије *Руски ђуџеви српског богословља*. *Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)*, поред инструктивног предговора, зре-

лог епилога и изузетно вредних прилога („Азбучник Срба на руским духовним академијама” и „Архивски документи”) чине четири громадна поглавља у којима је идентификована мапа руских духовних академија које су биле центри богословског образовања Срба од 18. до почетка 20. века и истакнуте посебности и значај Кијевске духовне академије, Московске духовне академије и Санктпетербуршке духовне академије у формирању српских богослова.

У првом поглављу монографије, насловљеном „Руске духовне академије на мапи српског богословског образовања”, колега Пузовић је обрадио историју систематског богословског образовања на руским просторима од краја 16. до почетка 20. века, скренуо пажњу на богословске и схоластичке утицаје који су стизали са грчким теолозима и васпитаницима римских колегијума, идентификовао отпоре тим струјањима, показао у којој су мери духовне академије биле центри образовања у Царевини, истакао њихову традиционалну отвореност за школовање православних богослова ван Русије, означио духовне преломнице, реформске покушаје и фазе у развоју богословске мисли, указао на промене у режиму студирања као и на значај и духовни утицај појединих предавача, професора и ректора академија. Целину за себе у том делу монографије чини посматрање руских духовних академија као центара богословског образовања Срба. Аутор је списку познатих полазника руских духовних академија придодео нова имена ђака и показао да је на четири духовне академије у Русији, почев од 1849. знања стицало преко 200 Срба. Готово сваком од њих, у мери у којој су архивски извори то омогућавали, посвећена је дужна пажња. Одлика тог дела монографије, подједнако као и оних који следе, је висок степен персонализације текста уз указивање на место студирања, време боравка у Русији, постигнути ниво у школовању, значај појединих професора и ректора на стручно формирање, постигнути успех, потоње место у свештеничкој хијерархији и богословској науци. На тај начин посредно је освенчен и утицај који су ђаци руских духовних академија имали у српској држави и друштву.

Наредна три поглавља монографије колега Пузовић посветио је духовним академи-

јама у Кијеву, Москви и Санкт Петербургу. Истраживање је показало у којој је мери духовна академија у Кијеву била центар проучавања српске црквене историје, средиште у којем су српски богослови стицали поуке из руске црквене и опште хришћанске историје, место на којем су негована академска богословска знања и посебно знања из библистике. Аутор је, такође, у посебном поглављу истакао значај Московске духовне академије, означио њену престижност када су у питању знања из црквене историје, догматике, библистике и других области академског богословља, одмеривши утицај који је та школа извршила на српске богослове. Подједнаку пажњу колега Пузовић посветио је Санктпетербуршкој духовној академији, њеним значајним професорима и ректорима, и утицају који је из тог духовног средишта трајно утиснут на српске богослове и богословску мисао у Србији када је у питању црквена историја, црквено право, религијска филозофија, пастирско и морално богословље, и анализа светоотачких списа. Традиција руских духовних академија, пажња, наклоност, разумевање и стрпљење које су професори исказивали према студентима из јужнословенских земаља, комбиновање богословских знања са знањима других хуманистичких наука, пре свега историје, најдиректније су утицали на формирање спремних и образованих богослова. Пишући о српским полазницима на духовним академијама у Русији, колега Пузовић је веома узорно обрадио професорски и управљачки кадар тих институција и тако посредно показао колики су интелектуални и духовни капацитет те школе имале, какав су и колики друштвени утицај имале у Русији, које су све науке неговане и какве су домете досезале. На тај начин додатно је показано да су у питању биле најреспектабилније духовне школске институције у целокупном православљу, средишта у којима је са посебном пажњом негована богословска мисао, места на којима се могло стећи квалитетно богословско образовање. Као такве, руске духовне академије су оплемениле српске богослове, унапредиле богословску мисао у Српској православној цркви, јачале свесловенску мисао и везе, допринеле формирању црквене и научне елите.

Проф. др Љубодраг Димић
дописни члан САНУ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

НОВА СЕРИЈА СВЕЗАКА АНАЛИТИЧКОГ ИНВЕНТАРА АРХИВА
ВОЈВОДИНЕ – ДРУШТВО ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
(Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад
(1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 1, Архив Војводине,
Нови Сад 2016, 440 стр.)

Едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи” Архива Војводине богатија је за још једну серију свезака (XX) у оквиру које ће се публиковати аналитички инвентар и пренети садржај фонда „Друштво за Српско народно позориште” (Ф. 35). Фонд чува документациону грађу истоимене важне националне и културне организације и категорисан је као културно добро од изузетног значаја.

Српско народно позориште (СНП) у Новом Саду је најстарије професионално позориште код Срба. Основано је у Новом Саду 16(28). јула 1861. године из потребе за неговањем националне културе, књижевности и језика. Имало је јасан циљ и недвосмислену друштвену функцију и културну мисију, уз чврст ослонац у широком политичком и националном покрету српског народа. Иако здушно прихваћено и помагано од народа, СНП се упорно борило, не само са званичницима у Пешти и Бечу, који су га контролисали и тражили и најмањи повод да га затворе,

него и са опозицијом и раскоlima у својој средини. СНП је био нарочит, јединствен духовни покрет заједништва који је упркос свим поделама, сукобима, различитим интересима, спајао социјалне и класне групе српског друштва. СНП је било углавном путујуће позориште које је, после краће сезоне у Новом Саду, одлазило на гостовања по разним местима да врши своју националну мисију. По таквој својој организацији и деловању био је у свету јединствен театар.

До Првог светског рата мезимче међу народним институцијама, после рата ради у веома тешким, потпуно новим политичким и друштвеним условима нове заједничке јужнословенске државе која је тежила брисању националне одреднице. Међуратни период је најнеповољније раздобље у историји СНП-а, када је радило под више имена и организационих облика и није успело да достигне ниво предратног. После Другог светског рата позориште добија статус државне установе.

*

За старање о СНП-у, Српска читаоница на Оснивачкој скупштини 29. и 30. маја 1862. установљава Друштво за Српско народно позориште (ДСНП), које тада доноси свој *Устав* (државно потврђен 1865), највиши правни акт којим је детаљно регулисан рад Друштва. Према одредбама *Устава* главни органи су били Главна односно Ванредна скупштина и Управни одбор кога су чинила два бројно једнака одсека – Позоришни и Економски. Сваки од ова два одсека држао је одвојене седнице; у заједничким пак седницама оба одсека заседала су и одлучивала као Управни одбор. Скупштина је бирала чланове Управног одбора на три године, у саставу од најмање 24, а највише 36 чланова, с назнаком у који се одсек члан бира. За изабране чланове изван Новог Сада бирали су и њихови заменици из седишта Друштва. На првим редовним скупштинама коцком је одређивано којој трећини чланова Одбора престаје мандат; доцније је

„испадала” једна трећина чланова с најдужим одборничким стажом. На место тих чланова бирани су нови а могли су поново бити избрани и дотадашњи чланови. Главни задатак скупштине био је да води надзор над иметком СНП-а, да се брине о умножавању фонда. ДСНП имало је свог начелника, подначелника и тајника. Друштвене послове обављала је Главна скупштина и Управни одбор. Скупштину су чинили редовни и почасни чланови и они су бирали управу на три године. Редовни су били они чланови који су положили 50 форинти у Фонд СНП-а. Почасне чланове бирала је Главна скупштина, с обзиром на заслуге које су учинили позоришту. Постојали су и изборни чланови, а њих су на Главну скупштину слале корпорације (нпр. вароши) као своје изасланике. Правне интересе бранио је фишкар Друштва.

Позоришни одсек је извршавао закључке Управног одбора, руководио књижевно-уметничким пословима и управљао Позориштем, постављао редитеља и глумце и одређивао им плате; утврђивао репертоар и распоред представа, разматрао и подмиривао потребе Позоришне дружине; набављао оригинална и преведена дела за потребе репертоара и одобравао комаде који се могу узимати у припрему; пратио рад на пробама, уметнички развитак и понашање глумаца и спроводио над њима дисциплину; изрицао глумцима казне у дисциплинском поступку (осим казне отпуштања из дружине, о чему је одлучивао Управни одбор на заједничкој седници). Редитељ и позоришна дружина били су под непосредном управом и надзором Позоришног одсека, посебно његовог председника.

Економски одсек се бавио материјалним стварима. Већ од почетка рада тежило се да се уметничка настојања што више ослободе бриге за свакодневне потребе, да материјална питања треба одвојити од стручних и уметничких. Тако је Позоришни одбор, основан на Скупштини Српске читаонице 1861. године, подељен у два одсека: Литерарно-артистички и Економски. Друштво је 1862. преузело исту организационо-управну схему. Економски одсек био је веома добро повезан с месним одборима који су прикупљали средства и чланарине, а приликом гостовања у свом месту трупи су обезбеђивали смештај и удовољавали осталим материјалним потребама. Осим обезбеђивања текућих материјалних средстава, Економски одсек се старао и о Стајаћем фонду, чија је главница била

намењена изградњи зграде, а камата се трошила за текуће потребе. Због тога је Економски одсек повремено имао два благајника – једног за текућа средства, а другог за Фонд. Фонд ДСНП – материјална основа Друштва прописана *Уставом* – био је намењен за финансирање рада, подизање зграде Позоришта и набавку намештаја и опреме, обезбеђивање репертоара али и за друге потребе. Чинили су га чланарина, прилози појединаца, новчана помоћ организација, закладе и легати, као и специфична давања попут Ковчежића и Крајцаровских прилога. Ипак највише готовинских прихода доносила је Позоришна дружина од приређених представа.

Српска народна позоришна дружина, глумачка екипа и стручни сарадници били су основа Позоришта. На самом почетку, из јасних разлога своје мисије, предвиђено је било да се посећују места насељена Србима широм Монархије. Било је неопходно да се организује добро разграната мрежа месних позоришних одбора, која би се у локалним срединама бавила организацијом представа и разним питањима везаних за организацију рада у локалу али и целини. Одбори су радили повремено, по потреби, док су људи који су се прихватили не баш лаке дужности повереника, били стално у функцији.

ДСНП је у пуном обиму своје мисије, како је описано, радило до почетка Првог светског рата, када је настао привремени прекид у раду, као и раду позоришне трупе. Друштво је наставило с радом и у периоду Краљевине СХС/Југославије, али с далеко мањим значајем и утицајем на рад позоришне дружине. Оно је и даље управљало стеченом имовином (фондовима) Друштва и расписивало је конкурсе за награђивање оригиналних позоришних дела домаћих аутора и преводилаца страних драмских дела. ДСНП је престало са радом почетком Другог светског рата.

*

Грађа фонда која се налази у депоима Архива Војводине (три књиге и 17 кутија списа), по својој прилици преузета од Матице српске, није комплетна јер се према сазнањима обрађивача добар део докумената још увек налази у Музеју Војводине, Позоришном музеју Војводине, Рукописном одељењу Матице српске и архиви СНП-а. Приликом коначног сређивања и ревизије такође је констатовано да одређени број докумената

недостаје. Нажалост, документација о раду ДСНП у периоду 1912–1941. слабо је сачувана, али зато је за период 1861–1912. године документација добрим делом сачувана (списи). Књиге евиденције о настанку и кретању докумената (деловодни протоколи и регистри) нису уопште сачувани, док су финансијске књиге у мањем обиму сачуване.

Ова свеска садржи аналитичке описе (кратак садржај појединачног предмета) који се односе на рад Главне скупштине и Управног одбора ДСНП (записници са седница), укупно 1.200 описа записника са Скупштина и тачака дневног реда (1861–1922). Као предакта и прилози уз записнике, појављују се документа о статусним променама (оснивање) и нормативна акта (*Усџав*, правила, уредбе и упутства). Ова врста докумената је, по мишљењу аутора, есенцијална за историчаре и театрологе, јер према свом садржају упућују на историјски развој позоришне уметности у данашњој АП Војводини и шире (подручје Аустроугарске и Краљевине СХС/Југославије). Тематика списка целог фонда и ове публикације обухвата многе теме: рад Друштва и Позоришта, обезбеђење материјалних и правних услова, живот и статус глумаца, репертоар, гостовање, извођење представа, документи о културним и политичким питањима, преписка итд. Фонд садржи обиље података о знаменитим личностима и многим јавним делатницима тога времена који су били непосредно везани за Друштво или су с њим сарађивали: Светозар Милетић, Лаза Костић, Јован Ђорђевић, Антоније Хацић и многи други.

Научноинформативно средство примењено у обради овог фонда је аналитички инвентар, који подразумева опис садржаја сваког предмета. Међутим, трудом аутора и због специфичности грађе, он има елементе регеста, када се детаљно обраћа пажња на важне документе, и каталога одабраних садржаја документа, када се повезују типске тачке дневног реда у једну.

У централном делу публикације, број испред текста аналитичког описа означава архивску сигнатуру, а то је истовремено редни број у публикацији (и он се наводи у регистрима, односно по њему се тражи предмет). У горњем левом углу изнад текста аналитичког описа налазе се подаци о датуму и месту одржавања седница. У доњем левом углу испод текста описа наведен је језик/језици којим је предмет написан, а у десном број листова. Архивски бројеви (архивске сигнатуре) теку

у континуитету (од 1 па надаље) и односе се на редослед предмета смештених у одређеној кутији. Поглавља су насловљена према броју кутије (од кутије бр. 4 до 6).

На крају публикације налазе се помоћна информативна средства, регистри: Предметно-тематски, Именски и Географски. Именски регистар је шири с обзиром на то да су наведена имена лица која су присуствовала седницама Управног одбора, а нису поменута у тачкама дневног реда.

Аналитичке описе за ову свеску и пратећи научноинформативни апарат израдио је архивски саветник Ненад Предојевић, који је претходно ревидирао и средио фонд. У изради аналитичких описа (кутија 4) учествовао је и Милорад Грујић, архивски помоћник. У изради описа за ову публикацију аутор се трудио да сачува лексiku, синтаксу и интерпункцију, особине и дух оновременог српског језика, укључујући и честе и препознатљиве опште скраћенице које се налазе у оригиналним документима.

*

Непроцењиво важну културну и националну мисију и неизбрисиве трагове рада Друштва за Српско народно позориште у Новом Саду преносе нам садржаји аналитичких описа докумената које је проучио и на прави начин обрадио Ненад Предојевић, искусни архивиста Архива Војводине. Аутор је велики познавалац оновремених историјских прилика и рада државне управе, друштвених збивања, многих јавних личности, рада овог и Историског друштва у Новом Саду, што су битни чиниоци да би се овакав фонд квалитетно представио.

Сигурни смо да ће ова књига послужити бољем упознавању културне и политичке историје, појединости из прошлости институција, друштава и појединаца. Сматрамо да је овај фонд добар и још неискоришћен извор за биографске податке о личностима и догађајима из друге половине XIX и прве половине XX века. Ово научноинформативно средство препоручујемо свакоме као одлично полазиште за истраживање, уз жељу да се ова свеска што чешће нађе у рукама научних радника, истраживача, као и других корисника архивске грађе Архива Војводине.

Мр Дејан Јакшић, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад

**ФУНКЦИОНИСАЊЕ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ ИЛИ СКЛАПАЊЕ
КОЦКИЦА МОЗАИКА ЗВАНОГ ДРЖАВНИ АПАРАТ**
(*Држава и њој политичко управљање /18–20. век*, уредник др Петар Крестић,
Историјски институт Београд, Београд 2017, 301 стр.)

Тематски зборник *Држава и њој политичко управљање* коначно је надоместила недостатак радова у историјској науци о унутрашњим питањима, о политици и начину управљања. Радови обједињени у овом зборнику третирају политику управљања у Хабзбуршкој монархији, Кнежевини Србији, односно Краљевини Србији, од средине 18. века до првих деценија 20. века. На основу богате архивске грађе, српске и иностране провинијенције, као и литературе, група историчара је написала значајне радове на основу којих и данашњи јавни делатници могу извучати поуке и корисне савете. Читањем овог зборника њима би се пружила прилика да уче на грешкама својих претходника, те да своју активност усмере ка јачању и модернизацији државе на корист грађана. Исто тако, савремени делатници би требало да имају на уму да су и они сами и њихова делатност потенцијални предмет проучавања будућих генерација историчара. Радови сабрани у поменутом зборнику су веома разнородни, те их није било могуће груписати

другачије него по тематском принципу, а у оквиру тих целина прилози су изложени хронолошким редоследом.

У Зборнику је објављено тринаест радова историчара запослених у Историјском институту, Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду и у Балканолошком институту САНУ. Осим радова Зборник садржи и предговор уредника др Петра Крестића, научног саветника. Зборник је, како он наглашава, објављен са намером „да се укаже на које све начине различити правци јавнополитичког деловања појединаца и политичких групација могу да утичу на развој свеукупних односа у оквиру друштва у свим његовим областима, на развитака и судбину појединаца, па и нације у целини”.

Зборник почиње радом *Терезијанска црквена реформа и Срби* Исидоре Точанац Радовић. Као дугогодишњи истраживач 18. века на простору Хабзбуршке монархије, ауторка је посебну пажњу посветила реформи спроведеној у Српској православној цркви (Карловачкој митрополији), као и односу Срба према реформама које је наметнула апсолутистичка држава. У тексту Јелене Илић Мандић, *Планско насељавање у војној крајини: колонистички вешерани у немачко-банатској режимији (1764–1788)* јасно се указује на то да се та регимента до краја 18. века разликовала од свих других области Војне крајине. Прецизни и разноврсни статистички подаци, разврстани по табелама (4 табеле и 1 графикон), говоре о пореклу и броју, местима насељавања, као и о старосној и полној структури становништва. У раду *Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији* Владимир Јовановић пише о развоју институције преког суда као посебном инструменту за очување политичког поретка у Кнежевини Србији. Посебно је анализирао Закон о преком суду из 1876. године. У тексту *О државној ујави у Кнежевини Србији, извори и закључци у делима Абдолонима Убисинија* Љубодраг П. Ристић је детаљно описао личност Убисинија, његово путовање по

Османском царству и Србији, као и начин на који је скупљао грађу за објављивање потоних дела. Аутор је закључио да је Убисини имао приступ најважнијим документима министарстава у Београду, али да је имао увид и у фондове цариградских библиотека. Мира Радојевић у раду *Самостална радикална странка у борби за њероод унуираије уирае (1901–1914). Уиисци и сећања* пише о давно прошлом времену када су политичари водили принципијелну политику, и њиховом вођству „које се није јагмило за власт”, нити је желело да власт користи за лично богаћење. Та група политичара (адвокати, професори Универзитета) припадала је Самосталној радикалној странци. Ипак, 1914. године многи од тих политичара били су свесни да постоје разлике „између онога што су желели да промене у српском друштву и српској држави од онога што су доиста успели”. У раду *Милан Ђ. Милићевић о неким образовним и просветним иићањима у Србији (1869–1877)* Петар В. Крестић је на основу Милићевићевих дневничких бележака пружио преглед стања просвете у Кнежевини Србији. С посебном пажњом аутор је описао период у ком је Милићевић био на положају секретара Просвете, када је као сведок, али и учесник, могао да утиче на креирање политике школства. Крестић је на крају закључио: „Милићевићеве идеје, закључци, примедбе и ставови изложени у његовом *Дневнику* могу да послуже као полазна тачка, али и као важан коректив савременим реформаторима српског друштва не би ли се избегло непотребно и по поклоња опасно лутање и тумарање у потрази за правим путем којим треба даље ићи”. Ана Столић је радом *Држава и Београдско женско друштво: (ре)иропродукција родних улоа и друштвених иозиција жена као део сираијеија уиравања (1875–1914)* размотрила однос између државе и Београдског женског друштва, најважније женске хуманитарне организације у Србији. Ауторка је поменула велики број знаменитих жена које су кроз бројне успехе Друштва посредно радиле и на еманципацији жена. Задивљујућа је улога жена и њихова посвећеност различитим делатностима које су обављале.

Бојана Миљковић Катих у раду *Политике уиравања иољоиривредом у Кнежевини Србији* открива податак да се у Кнежевини Србији 93,15% становника бавило пољопривредом, а да све до 1883. године није

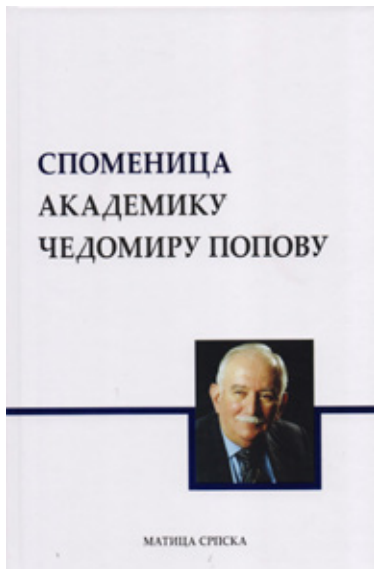
постојао ресор чија би искључива надлежност била пољопривреда, што је имало за последицу недовољно ефикасно управљање пољопривредом. У тексту *(Не)уиравање шумом и ироес дефоресииације Кнежевине Србије (1830–1878) – иарадизма функционисања егзистенцијалне иољоиривреде у сељачком друштву* Момир Самарџић је разматрао процес крчења шума у контексту законодавне регулативе и егзистенцијалне потребе земљорадње сељачког друштва. Гордана Гарић Петровић у прилогу *Сер Едвард Браун о живинарству у Краљевини Србији* писала је о Брауновој посети Србији, који је у то доба (1904) важио за највећег британског стручњака за живинарство, а након увида у стање живинарства дао је и практичне предлоге за унапређење те гране привреде. Александра Вулетић у раду *Сиаиисиика у служби државне уирае и унаиређења народног блаосиана (у Србији 19. века)* истакла је улогу статистике и развоја статистичке службе у Србији. Анализирала је делатност оснивача статистике Владимира Јакшића и његовог наследника Богољуба Јовановића. Цитирала је занимљив коментар о значају статистике за државну управу Чедомиља Мијатовића, који је изјавио „да је статистика фотографија народног материјалног и моралног стања у свим профилима и са сваког гледишта, апарат који врло простим методима фиксира слику народног стања, апарат без кога више никоме није могућно да постане срећан администратор и успешан државник”. Нино Делић је написао рад *Аустроугарски војници чешког иорекла у српском заробљеништву 1914–1915. Различита искуства и виђења*, на основу успоме на петорице аустроугарских војника чешке националности, које је Српске војска заробила током Првог светског рата. Њихове успоме откривају сву комплексност тог контроверзног питања. Аутор је закључио: „Услови живота као и преживљавање умногоне су зависили од личних способности заробљеника, њихових финансијских могућности а понекад и од чисте среће”. Инспиративан рад Ирене Ћировић, *Између моде и нације: Национални костим и репрезентација кнегиња и краљица у Србији 19. века*, обogaћен је илустративним материјалом, портретима кнегиња и краљица. Многи од тих портрета до сада нису били познати широј јавности, а на аутентичан начин осликавају одевање српских владарки.

Колективно дело афирмисаних историчара средње и млађе генерације *Држава и политика управљања (18–20. век)* за сваку је препоруку научној јавности и широј читалачкој публици. Текстови у овом зборнику баве се политиком управљања и начином на који су појединци дали значајан допринос политици управљања, а многи од њих су бринући о држави показали висок степен одговорности. Посебно занимљиви су чланци на основу којих се види на који начин странци виде Србију и функционисање државне власти у њој (Едвард Браун, Абдоло-

ними Убисини па и аустроугарски војници чешке националности). Након објављивања овог Зборника, јавност у Србији има прилику да полако склапа коцкице мозаика званог државни апарат, и да постепено расветљава слику у вези са многим до сада непознатим и недовољно истраженим темама. Надамо се да ће Историјски институт и надаље имати слуха за важне теме српске историографије, и да је овај зборник само први у низу оних који ће се бавити државом и политиком управљања.

Др Александра Новаков
научни сарадник
Матица српска, Нови Сад

ИСТОРИЈА У СРЕДИШТУ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ ДЕЛОВАЊА

(Група аутора, *Споменица академику Чедомиру Попову*,
Матица српска, Нови Сад 2017, 623 стр.)

Матица српска је у част свог делујућег, а потом и почасног председника, академика Чедомира Попова (Меленци, 1936 – Нови Сад, 2012) објавила споменицу. Академик Попов је, као Матичин председник, пре свега врло успешно, одговорно и брижно, али и доследно, дипломатски вешто и одмерено и уз лично пожртвовање водио ову институцију. Поред тога, у интелектуалном смислу, он је представљао једну горостасну фигуру наше историографије, целокупне науке, па и јавног и друштвеног живота уопште.

Академик Попов дао је немерљив допринос Матици српској (сарадник од 1963) и осим тога што је више деценија био њен часник (члан Управног одбора од 1969, потпредседник 1991–2000), он је био утемељивач и руководиоца њених капиталних лексикографских пројеката попут „Српског биографског речника” и „Српске енциклопедије”. Дужност председника Матице српске (2008–2012, од априла 2012. почасни председник), према његовима сопственим речима, за академика Попова била је круна личног ангажовања на пољу културе и нау-

ке. Био је активан и у другим установама, пре свега у САНУ (редовни члан од 1992) и на Универзитету у Новом Саду. Од дипломирања на Групи за историју новосадског Филозофског факултета 1959, преко избора за асистента следеће године, па све до избора за редовног професора 1981. и одласка у пензију 2000, академик Попов давао је огроман допринос развоју овог факултета (председник Савета 1977–1979, декан 1979–1981). Као истакнути историограф нарочиту пажњу је посветио проучавању историје Европе и српског народа у XIX и првој половини XX века, европског контекста националне историје, истраживању међународних односа, а писао је и о теоријско-методолошким питањима историје као науке. Самостално или у коауторству објавио је 17 књига, публиковао више стотина научних и стручних радова, учествовао у писању уџбеника, био уредник више књига и едиција и приређивао књиге изворне грађе.

Поред наставничког и научног рада, обављао је и много послова на стручном, културном и друштвеном пољу у земљи и иностранству. Његов научни и лични ауторитет и енергични стил рада били су од изузетног значаја за остваривање плодних резултат у свим областима његовог деловања. То му је донело углед код великог броја савременика, не само из области науке и културе, него и много шире. Његова свеукупна животна делатност представља сведочанство у истинску слику интелектуалца највишег ранга.

Својеврсан увод у објављивање *Споменице* која је пред нама био је округли сто одржан у Матици српској 15. марта 2017. године, на дан рођења академика Чедомира Попова, а посвећен његовом животу и раду. У раду округлог стола узело је учешће осморо колега академика Попова и уједно истакнутих научних радника који су радове изложене овом приликом потом објавили у *Споменици*. На поменутој свечаности представљена је и књига *Историја на делу* коју је приредила др Јелена Попов, а која садржи најзначајније интервјуе академика Попова

које је дао писаним медијима. Текстови су посвећени актуелним историјским и друштвеним питањима о којима је он током година интензивно промишљао.

Бригу о раду на *Сјоменици академику Чедомиру Појову* водио је Уређивачки одбор у саставу: академик Василије Крстић, академик Михајло Војводић, проф. др Драган Станић, проф. др Љубомирка Кркљуш, проф. др Бранко Бешлин и проф. др Ђорђе Ђурић. Број од 24 објављена рада у *Сјоменици*, од којих убедљива већина има изражену научну ноту, у сваком случају вредан је помена за публикацију оваквог карактера.

Први рад „О занату историчара: теоријско-методолошка схватања Чедомира Попова” (стр. 9–34) потиче из пера доц. др Михаила Антоловића, једног од историчара млађе генерације, успешног проучаваоца и познаваоца теоријских и методолошких поставки историјске науке. Он је у поменутом раду осветлио утицаје социјалистичког друштва и српске/југословенске историографије на научно формирање Чедомира Попова, расправљао о његовим теоријско-методолошким полазиштима, о томе шта је за њега био предмет историјске науке, његовој хеуристици, херменеутици, академиковом одређењу према објективности, те о наративности и улози историјских знања. Садржајност, начин приступа и изнета мишљења у овом раду уздижу квалитет и саме *Сјоменице*. Проф. др Бранко Бешлин се у чланку „Академик Чедомир Попов (1936–2012)” (стр. 35–43) осврнуо на његову биографију и, уз неизоставно навођење фактографских елемената, обогатио своје излагање и једним личним тоном који је веома добро уклопљен у основну мисао текста. Лична запажања и осврт, пре свега на ангажовање академика Попова у Матици српској, али и у ширем и општијем контексту његовог деловања изнео је проф. др Славко Гордић („Одбрана и обзнана истине о нама, нашем идентитету, прошлости и савремености”, стр. 45–48). Др Миша Ђурковић писао је о месту књиге *Исјорија на делу* у укупном опусу Чедомира Попова (стр. 57–68). Он је ово дело окарактерисао као „монументално сведочанство, које ће бити корисно и за додатно разумевање опуса и lika Чедомира Попова”, али и епохе распада Југославије. Овде се много сазнаје о њему као човеку, „његовом развојном путу, мисаоној еволуцији, начину на који је долазио до тема које су га окупирале читавог живота”.

У свом чланку „Усправна реч и историографска утемељеност Чедомира Попова” (стр. 69–88) Иван Негришорац је после уводних напомена о најзначајнијим пословима које је у својој каријери обављао академик Попов, укратко изложио његов допринос енциклопедистици и општој историји, националној и компаративној историји, као и академикова сагледавања сложености европског контекста наше историје. Највише пажње Негришорац је посветио питању и проблематици аутономије Војводине, једном од угаоних каменова научне делатности Чедомира Попова. Тако се разматрају корени аутономије Војводине у Хабзбуршком царству, питање Војводине у Краљевини СХС/Југославији, метаморфозе комунистичких концепата војвођанске аутономије, предности аутономије и опасности етатизације. Проф. др Јован Попов („А сад ми причај”, стр. 89–96) писао је, лично, емотивно и топло, о својим сећањима на одласке у биоскоп с оцем, гледању и препричавању тада неодољиво примамљивих каубојских филмова, и улози коју је овај ритуал имао у његовом одрастању и формирању као младог човека. Однос с родитељима, а нарочито с оцем, у овом раном периоду живота за њега је нешто дубоко поучно и нада све узвишено. Текст др Александра Растовића (стр. 97–110) представља још један успео поглед на теоријске и методолошке аспекте научног деловања академика Попова. Он се бавио и оним што већина историчара у свом раду заобилази, а то су: теоријска питања историјске науке, историјска методологија, историја историографије, филозофија историје, методика наставе историје.

Др Душан Батаковић је у *Сјоменици* објавио рад (стр. 123–151) о српској војсци у периоду 1903–1918. са акцентом на сукоб који су са регентом Александром, Пашећем и цивилним властима водили официри завереници преко своје организације „Црна рука” и на монтирани Солунски процес пуковнику Д. Т. Димитријевићу Апису 1917. Сукоб који је угрожавао парламентарни поредак разрешен је у корист демократије, а војска није претрпела веће потресе пред пробој Солунског фронта у јесен 1918. Проф. др Б. Бешлин је у чланку „Британски утицаји на српску историографију 60-их и 70-их година XIX века” (стр. 153–178) писао о британским мислиоцима Хенрију Томасу Баклу, Џону Вилијему Дрејперу и Џону Стјуарту Милу као узорима чија су позитивистичка методоло-

шка начела, додуше краткотрајно, усвајали српски интелектуалци почевши од Владимира Јовановића, па надаље, и то не само на пољу политичке теорије, већ и окушавајући се у писању историје. Академик Михаило Војводић објавио је један драгоцен рукопис пронађен у Архиву Србије, а који потиче од државника, дипломате, историчара и књижевника Чедомиља Мијатовића („Дипломатске тајне”, стр. 179–198), и баца занимљиво светло на посету кнегиње Јулије Лондону, Мијатовићево виђање са Андрашијем у Будиму или на Тајну конвенцију. Свој текст о стручном и научном значају и библиографији *Југословенској историјској часопису* за период 1935–1997. приложио је доајен црногорске историографије академик Миомир Дашић. Овај часопис као орган Југословенског историјског друштва и Савеза историчара Југославије био је један од темељних извора за историју Југославије, а посебан осврт дат је на трећу серију у редакцији академика Чедомира Попова 1986–1989. (стр. 199–241). Садржај прилога објављених у овом периоду сведочи о интелектуалној борби да се уз политичку подршку државних институција расправе и неки од најактуелнијих проблема историјске науке. Запостављањем српског националног питања у Хрватској 50-их и 60-их година прошлог века бавио се проф. др Љубодраг Димић (стр. 243–285). Он осветљава узроке због којих је комунистичка власт водила овакву политику, анализира живот у областима које су настањивали Срби, пише о гушењу српских институција у Хрватској, одстрањивању њихових представника из политичког живота, проблему питања заједничког језика и правописа.

У свом раду „Павле Јулинац и Захарија Орфелин као историчари” (стр. 287–309) проф. др Ђорђе Ђурић укратко излаже биографије ове двојице учењака из епохе просветитељства, а потом анализира Јулинчев *Крашки увод у Историју Славено-српског народа* и Орфелинову биографију Петра Великог, као и његове методолошке поставке изнете у буквару. Академик Драгољуб Р. Живојиновић тумачио је место Србије и југословенског питања у говору британског премијера Дејвида Лојда Џорџа одржаном 5. јануара 1918. и указао на његове недоследности према ратним циљевима Србије (стр. 311–324). Лојд Џорџов говор анализира се у контексту премијерових погледа о Србији и њеном будућем положају, територијалним

претензијама и политичким циљевима изнетим у његовим ратним мемоарима. Чланак о другом тамновању Светозара Милетића, из пера проф. др Душка М. Ковачевића (стр. 325–346), говори о Милетићевом животу и политичкој делатности од другог хапшења 1876, па до смрти 1901. године. Аутор врло стручно и надахнуто описује Милетићево друго тамновање, повратак у политички живот, дуго и мучно боловање, повлачење из политичког живота и боравак код сина Славка где се и упокојио. Проф. др Милош Ковић приложио је занимљив рад о дневничким белешкама британског адмирала Ернеста Трубрица, припадника високог британског официјерског и друштвеног сталежа, током ратне мисије међу Србима 1915–1919. (стр. 347–357). Ове белешке су извор за проучавање догађајне историје, али су и слика адмиралових представа према Србима које су биле оптерећене бројним негативним предрасудама. Веома садржајан, истраживачки утемељен и прегледан је текст академика Василија Ђ. Крестића у којем је дао заокружену слику развоја српских политичких странака, новина и часописа, разних научних, културних и струковних друштава и организација код Срба у Угарској и Хрватској од 1790. до 1914. године (стр. 359–388). Рад представља значајну синтезу националне, политичке, друштвене и културне историје Срба на овим подручјима. Др Петар В. Крестић приредио је два врло занимљива писма Симе Лукина Лазића као повереника Српске књижевне задруге у Загребу, а која је 1903. упутио Стојану Новаковићу, тадашњем председнику ове знамените институције (стр. 389–397). О ставовима Константина Богдановића, правника, књижевника, адвоката и истакнуте личности Српског народног покрета 1848. према српском питању, писала је проф. др Љубомирка Кркљуш (стр. 399–428). Богдановић је сматрао да Срби имају право на територију Српске Војводоине, позивајући се на природно право сваког народа на отаџбину, а као правни основ истицао је привилегије и царске патенте.

Проф. др Мило Ломпар студиозно је приказао дело Анице Савић Ребац као историчара идеја (стр. 429–479). Између осталог он наглашава могуће паралеле њеног метода са Лавцојевим, анализира својства њеног херменеутичког поступка, доводи у паралелу њена размишљања са песницама и мислиоцима њеног времена, указује на њено

заснивање посебног правца у разумевању књижевности код нас и наглашава њену интерпретативну везу са херменеутиком Николе Милошевића. Проф. др Слободан Г. Марковић у свом раду (стр. 481–500) анализира допринос Фрица Фишера и његове школе сагледавању узрока Првог светског рата. Ова школа заступа тезу о доминантној одговорности Немачке и до 2003. веома је утицала на већину светских историографија. Међутим, недавно је дошло до снажног превредновања и оспоравања ове тезе у англоамеричкој и немачкој стручној и широј јавности. Еј Џеј Пи Тејлор био је главни пропагатор тезе о превасходној немачкој, али и аустроугарској одговорности за избијање рата, док се колебао између улоге структура и појединца.

Најистакнутији представници српске либералне политике у Аустроугарској, Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић и Лаза Костић, у својим програмима за решење Источног питања инсистирали су на праву Срба у Босни и Херцеговини на самоопредељење. О овим њиховим ставовима израженим кроз политичко, интелектуално и публицистичко деловање писао је проф. др Дејан Микавица (стр. 501–536). Вероватно наш најбољи познавалац просветних прилика у Старој Србији, др Александра Новаков, у *Сјоменици* је приложила чланак „Јован Ристић и оснивање Православне српске богословије у Призрену” (стр. 537–551). Јован Ристић, чијом државничком делатношћу се дуго времена бавио и академик Попов, као кнежевски намесник организовао је српску пропаганду у Османском царству, а његове идеје донеле су тамошњим Србима солидне успехе. Један од његових најзначајнијих успеха у овом периоду било је оснивање Призренске богословије, прве српске средње школе у Османском царству и својеврсног политичког, просветног и културног средишта српског народа у овим крајевима. Проф. др Мира Радојевић осветлила је до сада слабо истражен однос емигрантске владе Краљевине

Југославије према мађарским злочинима у Бачкој 1941–1944. године (стр. 553–586). Анализа грађе показала је да је Влада прикупљала вести и доказе о злочинима настојећи да утиче на савезничке и неутралне земље да јој пруже подршку у напору да заштити своје становништво.

Готово сви радови на свом почетку садрже апстракт и кључне речи на српском, а на крају и на енглеском језику. Иза горепомнутих текстова налази се сразмерно обиман Регистар имена. Нарочито драгоцен чињеница је што *Сјоменица академику Чедомиру Попову* садржи више десетина фотографија које прате његов живот од младих асистентских дана до свега неколико месеци пре смрти. Поред званичних и службених, посебно су занимљиве оне на којима је представљен у породичном окружењу. Ту су и фотографије са комеморације (2012) и Округлог стола посвећеног његовом животу и раду (2017) у Матици српској. Ови прилози представљају само један мали исечак из фото-документарне збирке која о академику Попову постоји у Матици српској. Та значајна фототека се у Матици стекла захваљујући његовом поменутом вишедеценијском ангажовању у овој институцији, као и заслугом породице академика Попова, и то првенствено његове супруге Јелене, која је уступила знатан број породичних фотографија.

Матица српска је овом волуминозном и студизоно припремљеном публикацијом на достојан начин вратила један мали део дуга свом почасном председнику Чедомиру Попову. Може се констатовати и да су се аутори који су у *Сјоменици* објавили своје радове потрудили да они буду на високом научном и стручном нивоу и оправдају очекивања будућих читалаца. Наше је уверење да *Сјоменица* на веома успешан начин наставља најбољу традицију публикација овог карактера и да ће заувек остати као живи споменик успомени на једног великог човека.

Мр Драган Тубић
стручни сарадник
Матица српска, Нови Сад

In memoriam

ВОЈИН С. ДАБИЋ
(1949–2017)

Ове године, 24. октобра, српска историографија изгубила је историчара, истраживача, професора универзитета и несумњиво једног од највећих познавалаца прошлости Војне крајине и историје Срба у Хабзбуршкој монархији у периоду новог века на нашим просторима – професора Војина Дабића.

Војин (Станка) Дабић рођен је 2. јануара 1949. године у Тројеглави код Дарувара. Дипломирао је 1972. године на Групи за историју Филозофског факултета у Београду. На истом факултету одбранио је 1982. године магистарску тезу под насловом „Банска крајина од краја XVII до половине XVIII века”, а 1996. године и докторску дисертацију „Карловачки генералат (1683–1746)”. У Историјском институту у Београду радио је од 1973. године у звању истраживача. За асистента на Филозофском факултету Универзитета у Београду изабран је 1992. године на предмету Национална историја новог века. У звање доцента изабран је 1997. године, а ванредни професор постао је 2002. године, и у том звању је пензионисан 2014. године.

Научну каријеру Војин Дабић започео је проучавањем тема из историје Војне крајине и српског народа на подручју Хрватске и Славоније у периоду од 16. до 18. века. У архивима у Бечу, Загребу и Љубљани истраживао је изворну грађу. Резултат његових дугогодишњих истраживања је монографија о Банској крајини (1984), а затим и о Карловачком генералату (2000). Објавио је бројне радове о прошлости Војне крајине, међу којима се посебно издваја обимна студија о крајишким кнезовима у Хрватској и Славонији до средине 18. века (2007). Интересовање за војнокрајишку историју професор Дабић никада није изгубио и тим темама се често и радо враћао. Планирао је да

заврши и трећу монографију из, како је замислио, трилогије о Војној крајини која би обухватала област Славоније.

Истанчано и широко знање које је Војин Дабић имао о прошлости Срба, не само на подручју Хабзбуршке монархије него и о онима под османском и млетачком влашћу, дошло је до пуног изражаја у његовом вишедеценијском раду са студентима историје, а у једном периоду и историје уметности, на Филозофском факултету у Београду. Строг и захтеван према себи, био је такав и према онима које је учио, посебно према својим последипломцима и докторантима. Резултат педагошког рада професора Дабића огледао се у повећаном интересовању студената за српску историју од почетка 16. до краја 18. века и израженим жељама да се усавршавају на последипломским и докторским студијама. Под његовим менторством написан је и одбрањен низ добрих магистарских и докторских теза утемељених на озбиљним архивским истраживањима која су кандидати спровели.

Посвећеном Војина Дабића историји Срба како у даљој тако и у ближеј прошлости огледа се, и то је значајно нагласити, у његовом ангажовању током тешких догађаја који су недавно снашли наше просторе. Након распада Југославије и избијања ратних сукоба, почетком деведесетих година XX века основао је удружење под називом „Српски сабор”. Организовао је и водио својеврсни пројекат документовања ратних злочина почињених над Србима, пре свега у Хрватској, али и у Босни и Херцеговини. Његовим залагањем, прикупљена сведочанства жртава ратних злочина објављена су између 1993. и 1998. године у три самосталне публикације.

Последњих година Војин Дабић посебно се занимао за проблеме историјске демографије српских области у новом веку. Његова обимна истраживања подразумевала су статистичку обраду великих серија података из пореских и других пописа, као и бројних извора на основу којих је на српском етничком простору пратио миграције, настајање и нестајање насеља, промене у структури сељачких породица. Посебну пажњу посвећивао је аграрним приликама, ратарској производњи, замљашним поседима, пореским обавезама становништва области коју је истраживао. Од 2010. године почео је да објављује резултате својих истраживања у научним часописима: *Зборник о Србима у Хрвајској*, *Зборник Мајнице српске за историју*, *Српске студије*, као и у међународним зборницима радова.

Велику пажњу Војин Дабић посвећивао је лексикографији. Учествовао је на свим великим лексикографским пројектима иза којих су стајали Српска академија наука и уметности, Матица српска и Завод за уџбенике. Несумњиво највећи траг оставио је на пројекту „Српски биографски речник” Матице српске, као члан Уређивачког и Редакционог одбора, и уредник две епохе које обухватају период од XVI до XVIII века. Као сараднике на пројекту укључио је већи број младих истраживача, и тиме им пружио прилику за сарадњу са Матицом српском. Аутор је великог броја биографија историјских личности са подручја под хабзбуршком, турском и млетачком влашћу.

Значајан допринос Војин Дабић дао је *Зборнику Мајнице српске за историју* чији је главни и одговорни уредник постао 2013. године. Поред тога, био је и члан Редакционог одбора *Зборника о Србима у Хрвајској* Српске академије наука и уметности.

Професор Војин Дабић био је човек широких научних интересовања. Дубоко улазећи у проблеме које је истраживао, предавао им се у потпуности. До краја је задржао радозналост и занесеност историографским проблемима које је решавао. Показивао је истинску радост и задовољство пролазећи кроз процес откривања непознатог и проналажења нових решења. Они који су га познавали добро се сећају шала које је умео да направи на свој рачун говорећи како даноноћно „броји зрна“ док рачуна приносе разних житарица у XVIII веку.

Била је велика част учити од човека и професора какав је био Војин Дабић, а касније и сарађивати с њим.

Др Исидора Точанац Радовић
научни сарадник
Историјски институт Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ГОРАН ЛАТИНОВИЋ (Сарајево, 1977). Ванредни професор на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. Е-адреса: goran.latinovic@ff.unibl.org

Дипломирао 2000. године историју на Филозофском факултету у Бањалуци, где је завршио и магистарске студије 2004. године на смеру Историја Југославије („Српска православна црква у Босанској Крајини 1918–1941”). Докторске студије завршио је 2012. на Школи историјских наука Универзитета у Сан Марину, одбранивши дисертацију “Yugoslav–Italian Economic Relations 1918–1941”. На Филозофском факултету у Бањалуци биран је за асистента (2001), вишег асистента (2006), доцента (2012) и ванредног професора (2017). Предаје и на Факултету политичких наука. Био је руководиоца Одсека за историју (2013–2015), а тренутно обавља дужност продекана за научноистраживачки рад и издавачку дјелатност. Члан је Матице српске – Друштва чланова Матице српске у Републици Српској.

Важније књиге: *Српска православна црква у Босанској Крајини 1918–1941*, Бањалука 2006; *Југославија и скандинавске земље 1918–1945: дипломатски, економски и културни односи*, Бањалука 2014.

МАРИНА МАТИЋ (Земун, 1972). Самостални научни истраживач. Е-адреса: matimarina@yahoo.com.

Дипломирала 2007. на Одсеку за историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је 2008. завршила и мастер студије. Докторску дисертацију одбранила је на Филозофском факултету у Београду 2015. године („Манастир Савина у XVIII веку”). Ужа научно-истраживачка област којом се бави обухвата визуалну уметност и културу новог века. Сарадња у стручној периодици: *Истраживања*, *Саопштења*, *Гласник Етнографског института САНУ*, *Историјски часопис*, *Мешовита грађа*, *Етноантрополошки проблеми*.

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ (Бањалука, 1977). Доцент на Студијском програму за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци. Е-адреса: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

Магистрирао 2011. и докторирао 2014. године „Српско православно свештенство у Босни и Херцеговини у аустроугарском раздобљу (1878–1918)”. на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. Област научног истраживања: Босна и Херцеговина у XIX вијеку, историја Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, српско школство у Босни и Херцеговини,

историја Првог свјетског рата. Члан је Управног одбора Андрићевог института (Андрићград).

Важније књиге: *Православно свешћенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бањалука 2012; *Српска православна црква и свешћенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград–Вишеград 2016.

МАЈА НИКОЛИЋ (Београд, 1973). Доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: manikoli@f.bg.ac.rs

Дипломирала 2002, магистрала 2007. („Византијски извори о српским земљама”) и докторирала 2014. године („Византијска аристократија у 15. веку”) на Одељењу за историју на Филозофском факултету у Београду. Бирана у звање асистента-приправника (2003) и асистента (2008). У звање доцента изабрана 2014. године за ужу научну област Византологија. Област интересовања: историја Византије, епоха Палеолога, византиско-српски односи, Византија и Запад у доба раног хуманизма и ренесансе.

Важније књиге: *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010.

АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ (Призрен, 1973). Научни сарадник Матице српске. Е-адреса: aleksandranovakov@gmail.com.

Дипломирала (1997) магистрала (2008) и докторирала (2015) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Стручни је сарадник Лексикографског одељења Матице српске, уредник за фотографију лексикографских издања Матице српске и научни секретар Српског биографског речника. Определила се за проучавање историје српског народа у Османском царству, у периоду од средине 19. века до ослобођења 1912. године. Своје научне радове објављује у тематским зборницима међународног и националног значаја, као и у научним часописима. У лексикографским издањима (*Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија*) објавила преко 200 енциклопедијских јединица.

Важније књиге: *Православна српска богословија у Призрену: 1871–1890*, Ниш 2011; *Субови српске просвете: српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017; *Листови из даље и ближе прошлости. Косић Пејтар*, Нови Сад – Призрен 2017 (приређивач, са У. Шешумом).

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ (Ваљево, 1979). Виши библиотекар у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије у Београду. Е-адреса: ljiljana.puzovic@nb.rs

Дипломирала на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2003), где је и магистрала (2010) – „Никола Димитријевић, епископ темишварски (1728–1744)”. Област истраживања: историја српског народа у периоду од XVI до XVIII века.

ИВАН РИСТИЋ (1978). Докторанд Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: 0807978@gmail.com

Дипломирао на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Докторирао 2017. године на Филозофском факултету у

Београду на тему „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)”. Област проучавања: спољна политика Краљевине СХС, југословенско-бугарски односи, политика великих сила на Балкану 1920-их година, деловање ВМРО-а и других антијугословенских организација.

МОМИР САМАРЦИЋ (Нашице, Хрватска, 1974). Ванредни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: momir.samardzic@ff.uns.ac.rs

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (1999), магистрирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (2004) – „Србија и Бугарска: 1878–1886”, и докторирао (2008) на Филозофском факултету у Новом Саду – „Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888”. На Одсеку историје Филозофског факултета у Новом Саду изабран 2003. у звање асистента приправника, 2004. у звање асистента, 2008. у звање доцента, и 2013. у звање ванредног професора. Области интересовања и истраживања: модернизацијски процеси у Југоисточној Европи у 19. веку, нације и национализам у Југоисточној Европи у 19. и 20. веку, култура сећања у Војводини.

Важније књиге: *Скупиштинске беседе краља Милана. О стогодишњици рођења (1854–2004)*, Нови Сад 2005 (коаутор); *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006; *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија кроз Буџарске 1878–1886*, Нови Сад 2008; *Roads to Europe. The Railway Issue and Serbian Politics 1878–1881*, Пиза 2010; *Layers of Power: Societies and Institutions in Europe*, Пиза 2010 (коаутор); *Политичка употреба прошлости: о историјском ревизионизму на југословенском простору*, Нови Сад 2013 (коаутор); *Димитрије Туцовић: 100 година после*, Нови Сад 2015 (коаутор).

АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ (1960). Ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: afotic@f.bg.ac.rs

Дипломирао на Одељењу историје на Филозофском факултету у Београду (1987). Магистрирао 1991. („Београд у 17. веку према турским документима конта Марсилија”) и докторирао 1999. („Турска и Хиландар у XVI и XVII веку”) на Филозофском факултету у Београду. Доцент (од 2000. године) и ванредни професор (од 2006) на Филозофском факултету Универзитета у Београду (Одељење за историју). Члан је Уредништва *Зборника Матице српске за историју* и *Хиландарског зборника*, члан Управног одбора Музеја града Београда (2000–2005), члан Одбора за посебна издања Архива Србије (1995–1998), члан Хиландарског одбора САНУ (1999), члан Уредничког одбора *Годишњака града Београда* (2006–2008). Област интересовања: општа историја новог века, историја Балкана 15–19. век, историја Османског царства 15–19. век.

Важније књиге: *Света Гора и Хиландар у Османском царству: (XV–XVII век)*, Београд 2000; *Из приватног живота хришћана у Османском царству*, Београд 2017.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир Николић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 96 (2/2017) 8. новембра 2017. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 96 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410